

Kapadokya Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü

Turizm Rehberliği Anabilim Dalı

Turist Rehberliği Bilim Dalı

**YUKARI MEZOPOTAMYA’NIN “ALTIN
ÜÇGENİ”NDE
KÜLTÜR TURİZMİ**

Nazlı TURAN

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2024

YUKARI MEZOPOTAMYA'NIN "ALTIN ÜÇGENİ"NDE
KÜLTÜR TURİZMİ

Nazlı TURAN

Kapadokya Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü
Turizm Rehberliği Anabilim Dalı
Turist Rehberliği Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Nevşehir, 2024

TEŞEKKÜR

Konusunun belirlendiği günden, saha çalışmalarına ve basım aşamasına geldiğimiz bugüne kadar hem akademik hem de sosyal anlamda yeni farkındalıklar kazanmama katkı sağlayan “Mezopotamya’nın “Altın Üçgeni”nde Kültür Turizmi” başlıklı tez çalışmamı tamamlamış olmanın verdiği heyecan ile sürecin ilk gününden bugüne direkt ve dolaylı olarak katkısı olan herkese teşekkür etmek istiyorum.

Tez çalışmamın her aşamasında desteğini eksik etmeyen, her zaman desteğe hazır olduğunu hissettirerek bu yoğun süreci güvenle tamamlamamı sağlayan ve dünya görüşünden çok şey öğrendiğim Tez Danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Şükran Ünser hocamıza, kazandırdığı akademik bakış açısı için buradan da teşekkür ederim.

Tez çalışmamın konusunun belirlendiği aşamada çalışmak istediğim alanı anlattığım Dr. Öğr. Üyesi Duygu Bora hocamızın heyecanımı paylaşan tavrı çalışmamın başlangıç aşamasında itici güçlerden olmuştur. Desteği ve önerileri için kendisine buradan da teşekkür ederim.

Değerli öneriyle tez çalışmamıza katkı sağlayan Doç. Dr. Gül Erkol Bayram hocamıza, destekleyen tavrı ve nezaketi için buradan da teşekkür etmek isterim.

Bu yoğun süreçte bana her konuda destek olan kardeşlerime, her zaman ellerini omzumda hissettirerek güven veren anneme ve babama, gülümsemeleriyle fikrimde ve kalbimde papatyalar yeşerten miniklerime teşekkür ederim.

Tezimin saha çalışmaları sırasında, bir elimde notlarım diğer elimde fotoğraf makinem ve rengi Güneydoğu Anadolu güneşiyle değişen sırt çantam ile tarihi sokakları arşınladığım zamanlarda tüm nezaketleri ve her an yardıma hazır olduklarını hissettiren tavırları için bölge halkına ve bazı sokaklarda bana katılarak kiliseleri camileri bulmama yardım eden çocuk meslektaşlarıma da teşekkür ederim...

Nazlı Turan

ÖZET

TURAN, Nazlı. *Yukarı Mezopotamya'nın "Altın Üçgeni"nde Kültür Turizmi, Yüksek Lisans Tezi*, Nevşehir, 2024.

Günümüzde yaşanan teknolojik gelişmeler ile küreselleşme, insanların eski medeniyetlerin yaratmış olduğu farklı kültürel değerleri görmesine olanak sağlayarak kültür turizminin öne çıkmasını sağlamıştır. Zamanla artan turist yoğunluğu, turizm anlayışının farklılaşması ve bölgelerin en iyi şekilde tanıtılması gerekliliği turizmin çeşitlendirilmesine yönelik çalışmalar yapılması zorunluluğunu meydana getirmiştir.

Anadolu'nun Mezopotamya'ya açılan kapısı olan ve Yukarı Mezopotamya'nın en kuzeyini oluşturan Güneydoğu Anadolu Bölgesi etnik, dinsel çeşitliliği ve önemli ticaret yolları üzerinde olması sebebiyle kültürel etkileşimin yoğun bir şekilde yaşandığı bir bölge olarak kültür turizminin alt kollarından olan; birbirlerini birçok açıdan kapsayan ve birbirleriyle ortak noktalarda kesişen inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi açısından oldukça önemli bir potansiyel taşımaktadır. Bu durum, özellikle turizm çevresinde "Mezopotamya'nın Altın Üçgeni" ifadesi kullanılarak bölgenin öne çıkarılmaya çalışılmasından da anlaşılmaktadır.

Tez çalışması kapsamında bölgede "Altın Üçgen" ifadesini ortaya çıkaran tarihsel geçmiş ve köklü uygarlıkların meydana getirdiği kültürel varlıklar, bölgenin kültür turizmi potansiyelinin tanıtılması gerektiği düşüncesiyle kültür turizminin çeşitlendirilmesi sonucu yer edinen inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi açısından ele alınarak, turist rehberliği literatürüne interdisipliner bölgesel bir kültür okuması kazandırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Mezopotamya Altın Üçgeni, Kültür Turizmi, Kültürel Miras

ABSTRACT

TURAN, Nazlı. *Cultural Tourism in “Golden Triangle” of Upper Mesopotamia*. Master’s Thesis, Nevşehir, 2024.

Today's technological developments and globalization have triggered the curiosity of people to see, learn and recognize different cultural values created by ancient civilizations, making cultural tourism come to the fore. The increasing tourist density over time and the differentiation of tourism understanding and the necessity of introducing the regions in the best way have created the necessity of working on the diversification of tourism.

Southeastern Anatolia Region, which is Anatolia's gateway to Mesopotamia and constitutes the northernmost part of Upper Mesopotamia, is one of the sub-branches of cultural tourism as a region where cultural interaction is intense due to its ethnic and religious diversity and being on important trade routes. It has a very important potential in terms of faith tourism, archaeotourism and cultural heritage tourism, which cover each other in many aspects and intersect at common points. This situation can be understood from the fact that the region is tried to be highlighted by using the expression “Golden Triangle of Mesopotamia”, especially in the tourism environment.

Within the scope of the thesis study, the cultural assets created by the historical past and deep-rooted civilizations in the region that reveal the expression "Golden Triangle", faith tourism, which has gained its place as a result of the diversification of cultural tourism, with the thought that the cultural tourism potential of the region cannot be adequately evaluated and should be promoted, in terms of archaeotourism and cultural heritage tourism, an exemplary interdisciplinary regional culture reading has been tried to be given to the tourist guide literature.

Key Words

Mesopotamian Golden Triangle, Cultural Tourism, Cultural Heritage

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	xi
ROTA HARİTASI DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM	7
KÜLTÜR VE KÜLTÜR TURİZMİ	7
1.1. KÜLTÜR	7
1.2. KÜLTÜR TURİZMİ	7
1.2.1. İnanç Turizmi	9
1.2.2. Arkeoturizm	10
1.2.3. Kültürel Miras Turizmi	11
2.BÖLÜM	13
YUKARI MEZOPOTAMYA’NIN ALTIN ÜÇGENİNDE KÜLTÜR TURİZMİ .	13
2.1. ŞANLIURFA’DA KÜLTÜR TURİZMİ	17
2.1.1. Şanlıurfa’da İnanç Turizmi	19
2.1.1.1.Astral-Teolojik İnanışlar ile İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar	21
2.1.1.2. Tek Tanrılı Dinlerle İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar	24
2.1.2.Şanlıurfa’da Arkeoturizm	38
2.1.2.1.Göbeklitepe	39
2.1.2.2.Karahantepe	42
2.1.2.3.Kızılkoyun Nekropol Alanı	45

2.1.3. Şanlıurfa'da Kültürel Miras Turizmi	45
2.1.3.1.Şanlıurfa Kalesi.....	46
2.1.3.2.Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi.....	47
2.1.3.3.Haleplibahçe Mozaik Müzesi	48
2.1.3.4. Şanlıurfa Hacıbanlar Evi Müzesi	52
2.1.3.5. ŞURKAV Geleneksel El Sanatları Müzesi.....	53
2.1.3.6. Açık Hava Müzesi Harran	54
2.1.3.7.Harran Kümbet Evleri	55
2.1.3.8.Harran Okulu	57
2.1.3.9.Şanlıurfa Hanları ve Çarşıları	58
2.2. MARDİN'DE KÜLTÜR TURİZMİ	61
2.2.1. Mardin'de İnanç Turizmi	63
2.2.1.1. Hristiyanlık ile İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar	65
2.2.1.2. İslamiyet ile İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar	86
2.2.2. Mardin'de Arkeoturizm	96
2.2.2.1. Dara Antik Kenti.....	97
2.2.2.2. Gırnavaç Höyük	100
2.2.2.3. Boncuklu Tarla.....	101
2.2.3. Mardin'de Kültürel Miras Turizmi.....	103
2.2.3.1. Mardin Kalesi ve Eski Mardin.....	104
2.2.3.2. Mardin Arkeoloji ve Etnografya Müzesi.....	107
2.2.3.3. Sakıp Sabancı Mardin Müzesi ve Dilek Sabancı Sanat Galerisi	109
2.2.3.4. Mardin Çarşıları	110
2.2.3.5.Midyat.....	114
2.2.3.6. Savur.....	116
2.2.3.7. Nusaybin	118
2.3. DİYARBAKIR'DA KÜLTÜR TURİZMİ.....	119
2.3.1. Diyarbakır'da İnanç Turizmi.....	120
2.3.1.1. İslamiyet ile İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar	122
2.3.1.2. Hristiyanlık ile İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar	133
2.3.2. Diyarbakır'da Arkeoturizm	138
2.3.2.1. Çayönü.....	140

2.3.2.2. Körtiktepe	143
2.3.2.3. Zerzevan Kalesi.....	144
2.3.2.4. Amida Höyük ve Artuklu Sarayı	147
2.3.3. Diyarbakır’da Kültürel Miras Turizmi	148
2.3.3.1. Diyarbakır Kalesi	149
2.3.3.2. Diyarbakır İçkale Müze Kompleksi	150
2.3.3.3. Diyarbakır Kent Müzesi	152
2.3.3.4. Diyarbakır Hanları ve Çarşıları.....	153
3.BÖLÜM.....	156
YUKARI MEZOPOTAMYA’NIN “ALTIN ÜÇGENİ” NDE KÜLTÜR TURİZMİ ROTALARI.....	156
3.1. ŞANLIURFA KÜLTÜR TURİZMİ ROTALARI.....	157
3.2. MARDİN KÜLTÜR TURİZMİ ROTALARI.....	169
3.3. DİYARBAKIR KÜLTÜR TURİZMİ ROTALARI.....	181
SONUÇ.....	196
KAYNAKÇA.....	200
EK-1. ORJİNALLİK RAPORU.....	210

KISALTMALAR DİZİNİ

Akt.	Aktaran
Bkz.	Bakınız
Edt.	Editör
ICOMOS	International Council on Monuments and Sites
Ktb.	Kültür Turizm Bakanlığı
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
PPNA	Pre- Pottery Neolithic A
PPNB	Pre- Pottery Neolithic B
ŞURKAV	Şanlıurfa İl Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı
UNWTO	The United Nations World Tourism Organization
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
WTO	World Trade Organization
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1: Pognon Mağarası (Nazlı Turan Arşivinden)	22
Fotoğraf 2: Mevlid-i Halil Camii (Nazlı Turan Arşivinden)	28
Fotoğraf 3: Halil-ür Rahman Camii İç Mekânı (Nazlı Turan Arşivinden)	30
Fotoğraf 4: Rızvaniye Camii Giriş Cephesi (Nazlı Turan Arşivinden)	32
Fotoğraf 5: Fırfırlı Camii Batı Cephesi (Nazlı Turan Arşivinden).....	33
Fotoğraf 6: Selahaddin Eyyubi Camii (Nazlı Turan Arşivinden)	35
Fotoğraf 7: Circis (Sirkis) Peygamber Camii (Nazlı Turan Arşivinden).....	36
Fotoğraf 8: Göbeklitepe Özel Yapılardan Detay (Nazlı Turan Arşivinden)	41
Fotoğraf 9: Karahantepe Falluslu Yapı (Nazlı Turan Arşivinden).....	44
Fotoğraf 10: Halepli Bahçe Mozaiklerinden Detay (Nazlı Turan Arşivi)	49
Fotoğraf 11: Halepli Bahçe Kitisisi (Nazlı Turan Arşivinden)	51
Fotoğraf 12: Harran Okulu Ören Yeri (Şanlıurfa Belediyesi).....	57
Fotoğraf 13: Bakırcılar Çarşısı (Nazlı Turan Arşivinden)	59
Fotoğraf 14: Kazzaz Pazarı (Nazlı Turan Arşivinden)	61
Fotoğraf 15: Mor Gabriel Manastırı Misafir Odaları (Nazlı Turan Arşivinden) ..	66
Fotoğraf 16: Anastasya Kilisesi Naos Güney Duvarı (Turan, 2019)	67
Fotoğraf 17: Anastasya Kilisesi Mozaikleri (Turan, 2019)	68
Fotoğraf 18: Theodora Kubbesi İç Mekân (Turan, 2019).....	69
Fotoğraf 19: Mor Gabriel Anıt Mezarı (Turan, 2019)	71
Fotoğraf 20: Mor Yakup Kilisesi (Turan, 2019)	73
Fotoğraf 21: Mor Hobil Kilisesi Templon Duvarı (Turan, 2019)	75
Fotoğraf 22: Mor Abrohom Kilisesi Templon Duvarı (Turan, 2019)	77
Fotoğraf 23: Meryem Ana Kilisesi Batı Cephesi (Turan, 2019).....	78
Fotoğraf 24: Güney Cephe ve Apsisten Görünümler	79
Fotoğraf 25: Kırklar Kilisesi (Nazlı Turan Arşivinden)	83
Fotoğraf 26: Şehidiye Camii Taç Kapısı Süsleme Detayı (Yeşilbaş, 2020)	86
Fotoğraf 27: Taç Kapı Bordür Süslemelerinden Detay (Yeşilbaş, 2020).....	87

Fotoğraf 28: Şehidiye Camii ve Medresesi (Nazlı Turan Arşivinden).....	88
Fotoğraf 29: Şehidiye Camii Taç Kapısı Süslemeleri (Nazlı Turan Arşivinden) .	89
Fotoğraf 30: Melik Mahmud Camii Taç Kapı Kavsarası (Yeşilbaş, 2020)	90
Fotoğraf 31: Mardin Ulu Camii (Nazlı Turan Arşivinden).....	92
Fotoğraf 32: Zinciriye Medresesi (Nazlı Turan Arşivinden)	93
Fotoğraf 33: Kasımiye Medresesi (Nazlı Turan Arşivinden).....	95
Fotoğraf 34: Dara Antik Kenti (Nazlı Turan Arşivinden)	97
Fotoğraf 35: Dara Galeri Mezarlığı (Nazlı Turan Arşivinden)	98
Fotoğraf 36: Mardin Kalesi (Nazlı Turan Arşivinden).....	104
Fotoğraf 37: Mardin Sokak Dokusu (Nazlı Turan Arşivinden)	105
Fotoğraf 38: Mardin Müzesi (Nazlı Turan Arşivinden)	107
Fotoğraf 39: Revaklı Çarşı (Nazlı Turan Arşivinden)	110
Fotoğraf 40: Mardin Çarşılarında El Sanatları	112
Fotoğraf 41: Midyat Konuk Evi (Nazlı Turan Arşivinden)	115
Fotoğraf 42: Diyarbakır Ulu Camii (Nazlı Turan Arşivinden)	122
Fotoğraf 43: Diyarbakır Ulu Camii iç Mekânı (Nazlı Turan Arşivinden)	124
Fotoğraf 44: Hanefiler Camii Dış Cephe (Nazlı Turan Arşivinden)	124
Fotoğraf 45: Şafiiler Camii Dış Cephe (Nazlı Turan Arşivinden)	125
Fotoğraf 46: Batı Maksuresi (Nazlı Turan Arşivinden).....	126
Fotoğraf 47: Doğu Maksuresi (Nazlı Turan Arşivinden)	126
Fotoğraf 48: Mesudiye Medresesi (Nazlı Turan Arşivinden)	127
Fotoğraf 49: Hz. Süleyman Camii (Nazlı Turan Arşivinden)	129
Fotoğraf 50: Nebi Camii (Nazlı Turan Arşivinden)	130
Fotoğraf 51: Şeyh Mattar Camii (Nazlı Turan Arşivinden).....	131
Fotoğraf 52: Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi (Nazlı Turan Arşivinden)...	135
Fotoğraf 53: Mar Petyun Keldani Kilisesi Apsisi (Nazlı Turan Arşivinden)	136
Fotoğraf 54: Surp Giragos Ermeni Kilisesi (Nazlı Turan Arşivinden).....	138
Fotoğraf 55: Hoker Pozisyonunda Ölü Gömme (trt haber, 2020).....	142
Fotoğraf 56: Zerzevan Kalesi Kilise Kalıntıları (Nazlı Turan Arşivinden)	145
Fotoğraf 57: Mithras Tapınağı (Nazlı Turan Arşivinden)	146
Fotoğraf 58: Hasan Paşa Hanı (Nazlı Turan Arşivinden).....	154

ROTA HARİTASI DİZİNİ

Rota Haritası 1 : Harran'dan Soğmatar'a Sin Kültü Rotası	157
Rota Haritası 2: Kentin Müslüman Kimliği Rotası	159
Rota Haritası 3: Kutsal Şahsiyetler ve Makamlar Rotası.....	161
Rota Haritası 4: Kentin Hristiyan Kimliği Rotası	162
Rota Haritası 5: Şanlıurfa Arkeoturizm Rotası	164
Rota Haritası 6: Kentin Kültürel Mirası: Müzeler Rotası	166
Rota Haritası 7: Tam Gün Urfa Kültürü Rotası	168
Rota Haritası 8: Kentin Hristiyan Kimliği Rotası	169
Rota Haritası 9: Artuklu Kültürel Mirası Rotası	171
Rota Haritası 10: Midyat Kültür Yürüyüşü Rotası	174
Rota Haritası 11: Mardin Arkeoturizm Rotası	176
Rota Haritası 12: Mardin Köyleri Rotası	177
Rota Haritası 13: Eski Mardin'in İki Müzesi Arasında Kültür Yürüyüşü Rotası	179
Rota Haritası 14: Kentin Müslüman Kimliği Rotası	182
Rota Haritası 15: Kentin Hristiyan Kimliği Rotası	183
Rota Haritası 16: Kentin Belleği Müzeleri Rotası.....	185
Rota Haritası 17: Diyarbakır'da Arkeoturizm Rotası.....	187
Rota Haritası 18: Diyarbakır Surlarında Tarihi Kent Rotası.....	189
Rota Haritası 19: Tarihi Kentte Tam Gün Yürüyüş Rotası.....	193

GİRİŞ

Dünya genelinde kaynakların azalması sürdürülebilir turizm anlayışının yaygınlaşması gerekliliğini ortaya koymuş ve turizmin bütün yıla yayılması ile ilgili çalışmalar yapılmasını sağlamıştır. Kitle turizmi olarak adlandırılan ve 1960'lı yıllarda hızlı bir yükseliş gösteren “deniz, kum, güneş” turizmine alternatif turizm çeşitleri geliştirilmeye çalışılmış ve kültür turizminin çeşitlendirilmesi ile ilgili çalışmalar yaygınlaşmaya başlamıştır. Kitle turizmine alternatif olarak geliştirilen kültür turizmi ile turizm aktivitelerinin tüm yıla ve farklı yerlere yayılması amaçlanmıştır. Bu anlayış, çevreye küçük bir zaman diliminde baskı oluşmasını engellemeye yardımcı olmuş, kitle turizminin yıkıcı etkilerinin azaltılması sağlamıştır.

Türkiye, “deniz, kum, güneş” turizmi açısından oldukça zengin turistik doğal çekim kaynaklarına sahiptir fakat Akdeniz’e kıyıları olan İspanya, İtalya, Fransa, Yunanistan, Portekiz gibi ülkeler de benzer özelliklere sahip oldukları için ülkemizin farklı yönlerinin öne çıkarılması gerekmektedir. Ülkemiz, birbiri ardına gelen birçok uygarlığın binlerce yılda oluşturduğu tarihi geçmişe sahip olmanın getirdiği kültürel ayrıcalık ile diğer Akdeniz ülkeleri arasından öne çıkmaktadır.

Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği Mezopotamya olarak adlandırılan topraklarda meydana gelen gelişmeler Ön Asya'daki tüm uygarlıkların gelişme sürecini etkilemiş, mimarlık, kentleşme, sanat anlayışı, din ve yazı sistemleri gibi öncü gelişmeler ticaret ve siyasal ilişkiler ile Suriye, Anadolu, İran gibi bölgelere ulaşmış ve uygarlıkların gelişim süreçlerine katkı sağlamıştır. Mezopotamya, tarihle ilgilenenler için parlak uygarlıklar ve ürettikleri görkemli eserler anlamına gelmektedir. Bu algının oluşmasında British, Berlin, Louvre gibi ünlü müzelerde sergilenmekte olan Mezopotamya kökenli seçkin eserlerin büyük etkisi olmuştur.

Anadolu'nun Mezopotamya'ya açılan kapısı olan Güneydoğu Anadolu bölgesi, inanışları gereği takibata uğrayan Museviler ile Erken Hıristiyanlık dönemi havarilerinin, İslam fütuhatı için Güneydoğu Anadolu'ya geçen sahabelerin yaşam alanı

olmuş ve bu sebeple üç semavi dinin saygı duyduğu pek çok şahsiyete mekân olmuştur. Semavi dinlerin birbirinin devamı olduğu anlayışı kutsal sayılan makam ve kabirlerin korunmasını ve bugün kültür turizmi rotalarına dâhil edilebilmesini sağlamıştır. Bölge, Eski Çağ kavimlerinin, uygarlıklarının ardından Doğu Roma, Emevi, Abbasi, Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı hâkimiyetinden geçmiştir. Özellikle bölge mimarisi ve sanatında bu uygarlıkların izlerinin görüldüğü kültürel doku izlenebilmektedir.

Türkiye'nin, kapladığı alan bakımından en küçük bölgesi olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin, "Mezopotamya" olarak adlandırılan bölgenin en kuzeyini oluşturması sebebiyle edindiği "Yukarı Mezopotamya" kimliği turizm açısından önem taşımaktadır. Yukarı Mezopotamya'da yer alan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, verimli tarım alanlarına sahip olması, Anadolu ile Mezopotamya arasında bir geçiş alanı olması ve önemli ticaret yolları üzerinde yer alması sebebiyle tarih boyu yerleşim yeri olarak tercih edilmiş, stratejik konumu nedeniyle toprakları birçok defa el değiştirmiş ve oluşan çok kültürlü yapısı zengin kültürel mirasını yaratmıştır. Bölge, kültür turizminin kollarından olan inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi açısından oldukça önemli bir potansiyele sahiptir. Bölgenin kültür turizmi açısından önemi özellikle son zamanlarda ülkemizdeki turizm çevresinde "Mezopotamya'nın Altın Üçgeni" ifadesi kullanılarak öne çıkarılmaya çalışılmasından da anlaşılmaktadır. Tez çalışmamız, "Yukarı Mezopotamya'nın Altın Üçgeni" çerçevesinde, turizm dünyasında öne çıkarılmaya çalışılan Urfa, Mardin ve Diyarbakır kentlerinin geçmişten günümüze aktarılan tarihi ve kültürel mirasının oluşturduğu kültürel varlıklarına odaklanmış olup dört bölümden oluşmaktadır.

"Kültür Turizmi" başlıklı birinci bölümde "kültür" kavramının tarihsel süreçte gelişen anlamına vurgu yapılarak kültür ile turizm arasındaki ilişki ele alınmıştır. Kültür turizmi çeşitlerinden olan inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi alt başlıklar halinde açıklanarak bölgenin kültür turizmi potansiyelinin anlatıldığı üçüncü bölüme hazırlık yapılmıştır.

"Yukarı Mezopotamya'nın Altın Üçgeninde Kültür Turizmi" başlıklı ikinci bölümde öncelikle Mezopotamya coğrafyasının sınırları ve kültürü ile ilgili aktarımlar yapılmış, "Altın Üçgen" in Mezopotamya coğrafyasındaki konumu ve önemini belirten

değerlendirmelere yer verilmiştir. Küreselleşme ile önem kazanan “marka kentler” olgusunun bölgelerden kentlere uygulanması gerekliliği vurgulanmış, yerel yöneticiler ile turizmin önde gelen kamu ve özel kuruluşlarının katıldığı bölgesel çalışmalara yer verilmiştir. Şanlıurfa, Mardin ve Diyarbakır kentleri tek tek ele alınarak kentlerin kültür turizmi açısından potansiyellerine değinilmiş ve alt başlıklar açılarak inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi kapsamında öne çıkan kültürel varlıkları interdisipliner bir yaklaşım ile anlatılmaya çalışılmıştır.

Yukarı Mezopotamya'nın “Altın Üçgeni” olarak adlandırılan Urfa, Mardin ve Diyarbakır kentleri kültür turizmi açısından öne çıkmaktadır. Altın Üçgen'in ilk köşesi olan Urfa, İpek Yolu üzerinde tarih boyunca farklı inançlara mensup kişilere yurt olmuş, üç semavi din için kutsal sayılmıştır. Kentin bir inanç merkezi olduğunu gösteren ibadethaneleri ve bir ticaret merkezi olduğunu gösteren tarihi hanları, çarşıları kent kimliğini ve kültürel sürekliliğini vurgulamaktadır. Her yıl çok sayıda turist çeken Göbeklitepe, Nevalı Çori, Karahantepe, gibi neolitik yerleşmeler bölgenin kadim tarihine dikkat çekmektedir.

Altın üçgenin ikinci köşesi olan Mardin'in tarihi MÖ 3000'e dayandırılmaktadır. Mardin ve çevresi farklı etnik ve dini grupların oluşturduğu ortak kültür ile son yıllarda hem ulusal hem de uluslararası turizm destinasyonlarına girmiştir. İnanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi açısından ciddi bir turizm potansiyeline sahip olan Mardin adeta bir açık hava müzesidir. Eski Mardin olarak adlandırılan kentin kültürel dokusu 1974 yılında kentsel sit alanı ilan edilmesini sağlamıştır.

Mezopotamya Altın Üçgeninin üçüncü köşesi olan Diyarbakır; Dicle Nehri kenarında geniş bir bazalt platonun üzerine kurulu, tarihi MÖ 7500 yıllarına kadar uzanan kadim bir kenttir. Birçok anıtsal ve sivil mimarlık ögesi tescillenerek koruma altına alınmıştır. Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri'nin 2015 yılında UNESCO Dünya Miras Listesine alınmasıyla kent daha iyi tanınmaya başlamıştır. Suriçi, farklı medeniyetlerin oluşturduğu ve bir kısmı günümüze ulaşan anıtsal ve sivil mimarlık örneklerini barındırmaktadır. Özellikle tarihi değeri olan anıtsal mimari ve tur programlarına katkı sağlayacak kültürel varlıkların konu edildiği bölüm söz konusu kentlerde oluşturulabilecek tur rotalarına örneklerin yer aldığı üçüncü bölüme geçilmek üzere sonlandırılmıştır.

Tez çalışmasının üçüncü bölümünde, tezin ana eksenini oluşturan ve “Altın Üçgen” olarak ifade edilen Urfa, Mardin ve Diyarbakır kentlerinde yer alan anıtsal mimari ve tur programlarına katkı sağlayabilecek kültürel varlıkların konu edildiği örnek tur rotaları oluşturulmuştur. Google Maps kullanarak oluşturulan tematik rotaların kentin yakından tanınmasını sağlamaya ek olarak rota üzerinde belirlenen kültür noktalarının birbirlerine konumlarının görülebilmesi açısından fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Tez çalışmamızın dördüncü bölümü olan sonuç ve öneri kısmında ise genel bir değerlendirme ile bölge turizminin gelişiminde önemli rol oynayan bölgenin bilinirliğinin artırılması ile ilgili değerlendirmeler yapılarak çalışma sonlandırılmıştır.

Fırat ve Dicle nehirlerinin hayat verdiği topraklar, iki nehir arası anlamına gelen ve coğrafi bir terimin yanı sıra Sümer, Babil, Akkad, Assur gibi köklü uygarlıkların yarattığı bileşik bir kimliği de ifade eden Mezopotamya olarak adlandırılmıştır. Mezopotamya'nın “Altın Üçgeni” olarak adlandırılan Urfa, Mardin ve Diyarbakır Mezopotamya'nın en kuzeyini oluşturuyor olmaları sebebiyle coğrafi ve tarihi bir kimliğe sahip olmuşlardır. Kentlerin hem önemli ticaret yolları üzerinde yer almaları hem de Anadolu ile Mezopotamya arasında bir geçit görevi görmeleri tarih boyunca yoğun bir kültürel etkileşim ve yoğun bir yerleşime sahne olmalarını sağlamıştır. Bu yoğun kültürel etkileşim ve etnik çeşitlilik binlerce yıllık bir kültür birikimi yaratmıştır. Tez çalışmasının amacı bu kültürel birikimi oluşturan tarihsel süreci ve bu süreç sonucunda ortaya çıkan kültürel varlıkları akademik boyutta, interdisipliner bir yaklaşım ile anlatmak, bölgenin zengin kültürel mirasına dikkat çekmektir. Söz konusu bölgenin tarihi ve kültürü ile ilgili yapılan çalışmalarda, özellikle eserlerin Sanat Tarihi disiplini açısından ele alınmasındaki eksiklikler fark edilmiş ve bu eksikliklerin giderilmesine katkı sağlamak amaçlanmıştır. Mezopotamya Altın Üçgeni'nin, kültür turizminin alt kollarından olan inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi rotalarına konu olabilecek öne çıkan kültürel varlıkların tarih içindeki yerinin özellikle mimari ve sanatsal açıdan değerlendirmek amaçlanmıştır. Turist rehberliği yazınında bölgelerin kültürel varlıklarına odaklanan çalışmaların eksikliği fark edilmiş ve turist rehberliği yazınının gelişim sağlamasına katkı sağlayacak bir çalışma ortaya koymak amaçlanmıştır. Anadolu ve Mezopotamya'nın ortak kültürünü yansıtan ve “Yukarı

Mezopotamya'nın Altın Üçgeni" kapsamına giren Urfa, Mardin ve Diyarbakır'a dair bir kültür okuması oluşturmak hedeflenmiştir.

Bir bölge için "Kültür Mozaïği" ifadesinin kullanılması, bölgenin kültür turizmi potansiyelinin zenginliğine işaret etmektedir. Tez çalışmasında tur rotalarına konu olabilecek kültürel varlıklar ile ilgili araştırmalar sunularak bölgeyle ilgili anlatılabileceklerin zenginliğine işaret edilmeye çalışılmış, hazırlanan örnek tur rotalarıyla bölgenin kültür turizmi potansiyelinin anlaşılmasına ve bölgeyi grup ya da bireysel olarak ziyaret edecek olan turistlere fayda sağlamak amaçlanmıştır.

Tez çalışması, kaynak taraması ile yazılan bir derleme niteliğinde, niteliksel araştırma şeklinde hazırlanmıştır. Öncelikle *kültür, kültür turizmi ve turizmin çeşitlendirilmesi* gibi ifadelerle yönelik araştırmalar yapılmış ve edinilen bilgiler ışığında Mezopotamya'nın "Altın Üçgeni" olarak ifade edilen Şanlıurfa, Mardin ve Diyarbakır kültür turizmi açısından değerlendirilmiştir. Literatür taraması yapılarak sanat tarihi, mimarlık, tarih, coğrafya, dil bilim, teoloji gibi alanlarda bölgeyle ilgili öne çıkan bilgiler bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

Ele alınan söz konusu şehirler kültür turizmi çeşitlerinden olan inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi açısından değerlendirilmiştir. Söz konusu kentler fotoğraf çekimleri ve rota çalışmaları yapılmak üzere ziyaret edilerek saha çalışmaları yapılmıştır. Turistik rotalara konu olabilecek kültürel varlıklarından olan cami, kilise ve tarihi alanların fotoğrafları çekilerek çalışma görsel açıdan desteklenmiş, Google Maps kullanılarak tematik tur rotaları oluşturulmuştur.

Tez çalışması, Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılan bölgede yer alan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki "Mezopotamya'nın Altın Üçgeni" ni oluşturan Urfa, Mardin ve Diyarbakır illerinin öncelikle anıtsal mimari olmak üzere öne çıkan kültürel varlıklarını, bu kültürel varlıkların oluşumunu hazırlayan tarihsel ve coğrafi değerlendirmeleri kapsamaktadır. Oldukça geniş bir kavram olan "kültür" ve interdisipliner bir yaklaşım gerektiren "turizm" olgusunun oluşturduğu "kültür turizmi" çeşitlerinden olan inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi rotaları oluşturulabilecek bir kapsam oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tezimize konu olan bölge, oldukça geniş bir kapsama sahip olan ve birçok alt kola ayrılan “kültür turizmi” sadece üç kültür turizmi çeşidi ile ele alınabilmiştir. Birbirleriyle kesişen ve bir kısmı da birbirini kapsayan kültür turizmi çeşitlerine örnek verilen kültürel varlıklar, farklı turizm çeşitlerine de örnek oluşturabilmektedir. Örneğin inanç turizmi kapsamına alınan Mor Gabriel Manastırı aynı zamanda Süryani kültürünü yansıtmaları sebebiyle kültürel miras turizmi kapsamında da değerlendirilebilir. Örneğin; arkeoturizm kapsamında değerlendirilen ve arkeolojik çalışmaların yapıldığı Göbeklitepe, bir inanç merkezi olduğuna ikna olan araştırmacılar için inanç turizmi kapsamında da değerlendirilebilmektedir. Kültür turizminin çeşitlendirilmesi, akademik olarak çalışılan bölgenin kültür turizmi potansiyeline dikkat çekmek ve bölgede geçirilen zamanı arttırmak için yapılan çalışmalar içinde yer almaktadır. Böylesine geniş bir çalışma alanı sunan kültür turizmi ve kültür turizmi çeşitleri, kültür rotaları oluşturma konusunda imkânları arttırmaktadır.

Bu çalışma söz konusu bölgenin zengin kültür turizmi potansiyeline işaret etmek için küçük bir adım niteliğindedir. Bu zengin potansiyelin farklı şekillerde birçok kültür turizmi çalışmasına konu olması ve çalışmaların derinleştirilerek ilerletilmesi, yeni fikirler uyandırması ve kültür turizmi çalışmalarının arttırılarak farklı bölgelere uygulanmasına katkı sağlaması umulmaktadır.

1.BÖLÜM

KÜLTÜR VE KÜLTÜR TURİZMİ

1.1. KÜLTÜR

Raymond Williams'a göre "kültür" tanımlaması zor kavramlardan biri olmuştur. Kültür kavramı farklı bakış açıları ile farklı şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin dilbilimciler "kültür" Latince *toprak kültürü* anlamında kullanılan *edere cultura* ifadesine dayanır derken; kültür kelimesinin kökeninin Latince ikamet etmek, yetiştirmek korumak gibi anlamları olan *colere* sözcüğünden geldiğini ifade eden çalışmalar da mevcuttur. Romalılar *cultura* terimini doğada kendiliğinden yetişen bitkiler için değil insan emeği ile yetiştirilen bitkileri ifade etmek için kullanmışlardır. Kültür kelimesinin tarımla ilgili "yetiştirmek" anlamının sonradan yüklenen tüm anlamların temelini oluşturduğu belirtilmektedir (Oğuz, 2011: 125).

16. yüzyıldan itibaren "kültür" kavramının insan gelişimini de ifade edecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Kültür kavramının değişim sürecindeki en önemli kısım sonradan yüklenen "insanın yetiştirilmesi" anlamı olmuştur. Tam olarak tarih verilemese de bu anlamın ilk olarak Romalı filozoflar tarafından kullanıldığı belirtilmektedir. Bazı araştırmacılar kültür kelimesinin soyut anlamını Aydınlanma Çağına dayandırmakta, çoğunlukla sanat kültürü, yazın kültürü, gibi bir tamlayan ile birlikte kullanıldığını ifade etmektedir. Kültür, bir insan topluluğunun zaman içerisinde oluşturduğu düşünce ve değer birliğini meydana getiren düşünsel, sanatsal tüm üretimleri olarak da tanımlanmaktadır (Oğuz, 2011).

1.2. KÜLTÜR TURİZMİ

Turizm kavramı, etimolojik olarak değerlendirildiğinde bir noktadan başlayarak tekrar aynı yere dönmek veya bir nokta etrafında dönmek, hareket etmek anlamına

gelen Latince *tornare* kelimesine dayandığı görülmektedir. Turizm endüstrisi günümüz dünyasında bölgesel ve ülkesel kalkınmada önemli rol oynayan sosyal ve kültürel alanlardan biridir. Turizm olayına katılan insanların seyahat motivasyonları zamanla değişmektedir. Uzun yıllardan bu yana tüm dünyada yaygın olan “deniz, kum, güneş” üçlüsüne dayalı tatiller yerini değişen tatil anlayışına uygun olarak yeni turizm türlerine bırakmış durumdadır. Tüm dünyada kaynakların azalmasının bir sonucu olarak sürdürülebilir turizm anlayışının ortaya çıkması ve turizmin tüm yıla yayılması gerekliliğinin anlaşılmasıyla birlikte, “deniz, kum, güneş” turizmine alternatif turizm çeşitleri geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu yeni turizm anlayışı küçük gruplar halinde gelecek turistleri çekmeyi, turizmi tüm yıla ve farklı yerlere yaymayı amaç edinmektedir. Bu anlayışın ürünlerinden olan kültür turizmi çevreye küçük bir zaman diliminde baskı oluşmasını engellemektedir (Avcıkurt ve Hacıoğlu, 2008).

Kültür kavramı, bireylerin kendi toplumlarını tanımak ve farklı toplumların kültürel değerlerini keşfetmek amaçlı turizm motivasyonu haline gelmiştir. Kültür kavramının içerdiği nitelikler nedeniyle çok sayıda turist hem farklı toplumların ürettiği kültürleri tanımak hem de kendi kültürel birikimlerini arttırmak için seyahat etmektedir. Kültür turizminin kapsamı oldukça geniştir. Yapılan çalışmalarda turizm sektöründe yaşanan gelişmelere bağlı olarak turistik ürün çeşitlendirmesinin gün geçtikçe daha da önem kazanacağı ön görülmektedir. Bu gereklilikten yola çıkılarak kültür turizminin de kendi içinde alt başlıklara ayrılarak çalışılması gerekliliği ve kültür turizminin çeşitlendirilmesi ile ilgili literatürün genişletilmesi gerekliliği doğmuştur. Ürün çeşitlendirme ile ilgili çalışmaların önemli bir kısmı Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yürütülmektedir. Turizmin tüm yıla yayılması konusunda oldukça elverişli olan kültür turizmini yaygınlaştırma ile ilgili çalışmalar yapılmaktadır (Akoğlan ve Kızılırmak, 2014).

Postmodern dünyada kültür turizmi kavramı kültürel unsurlara odaklanan turizm tipolojilerini içeren bir üst şemsiye olarak değerlendirilmektedir. Kültür turizmini önemli bir alternatif turizm çeşidi olarak değerlendiren görüşe karşı kültür turizmi temel bir turizm türü olarak yaygınlaşmaktadır. Kültür turizmi; inanç turizmi, arkeoturizm, kültürel miras turizmi, gastronomi turizmi, etnik turizm gibi pek çok alt grubu kapsamaktadır (Dilek ve Genç, 2020).

Kültür turizmini, UNWTO tarafından açıklanan verilere göre birçok turizm çeşidini kapsayan ana akım turizm çeşidi olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de ve dünya ülkelerinde, kültürel mirasın konu edildiği tüm turizm çeşitlerinin önemli bir seyahat sebebi olduğu söylenebilir. Yerel kültürel özellikleri tanımaya, otantik deneyimler edinmeye yönelik kültür turizminde talep yükselmektedir. UNWTO turizm sektöründe yeni yüzyıl trendlerini açıklarken kültür turizminin önemli bir yükseliş kaydedeceğini, farklı coğrafyalarda yaşayan insanların birbirlerinin kültürlerini keşfetme isteği ile seyahat edeceğini ve kültür turizmi merkezlerinin yükselişe geçeceğini ortaya koymuştur. Ülkelerin kültürel varlıkları turizm açısından bakıldığında kültürel birer sermayedir. Son yıllarda kültürel varlıklar açısından zengin olan yerler kültürel varlıkları ile pazarlanmaya başlanmıştır. Kültür turizmine kaynaklık eden kiliseler, camiler, çarşılar, kaleler, surlar, geleneksel el sanatları, müzeler, tarihi köyler gibi kültürel varlıklar kültür turizmi çekiciliği yaratmaktadır (Avcıkurt ve Hacıoğlu, 2011).

1.2.1. İnanç Turizmi

Geçmişten günümüze insanları seyahate yönelten önemli bir faktör olan inanç ile turizm çok yakından ilgilidir. İnanıldığı dinin önemli şahsiyetlerinin doğduğu, yaşadığı yerleri görmek; kutsal alanları mabetleri ziyaret etmek isteyen turist veya genel olarak dinler tarihi ve farklı inançların yarattığı kültürel miras ile ilgilenen turistlerin katıldığı inanç turizmi, kültür turizmi açısından oldukça önemli bir yer tutar. Dini mimari, ayinler, dini festivaller, farklı inançlar insanları inanç turizmine yönelten önemli faktörlerden olmuştur. Genel olarak ibadetlerin mekâna bağlı gerçekleştirilmesi sebebiyle kültür- inanç turistlerini dini mekâna çekmekte ve dolayısıyla cami, sinagog, kilise, tapınak, anıt ve türbe gibi dini yapılar inanç turizmi çekiciliği yaratmakta ve bu bağlamda değerlendirilerek turistlerin hizmetine sunulmaktadır (Karaman ve diğerleri, 2011).

Temelinde psikolojik tatmin duygusu yatan inanç turizmine katılan turist sayısının her geçen yıl artması sebebiyle dinin turizm üzerindeki ekonomik ve sosyal etkisi değerlendirilerek inanç turizmi kapsamında bölgesel çalışmalar yapılmaktadır. Bu

çalışmaların arttırılarak literatüre kazandırılması gerekliliği ön görülmektedir (Ayaz ve Eren, 2020).

1.2.2. Arkeoturizm

Amerika Arkeoloji Enstitüsü'nün "Arkeoturizm" olarak adlandırdığı arkeoloji turizmi; arkeoloji ve turizmin ortak paydasıdır. Arkeoloji, geçmişi kazı faaliyetleri yürüterek, bilimsel veriler ışığında araştırır ve ulaştığı bilgiler insanlığın kültürel mirasıdır. Arkeoturizm arkeolojik kalıntılar ve arkeolojik sit alanları ile ilgilenir çünkü ilgili insanlar arkeolojik verileri tatil tadında gezip görerek öğrenmek isterler. Arkeoturizmde, arkeolojik sit alanlarına, müze ve ören yerlerine düzenlenen turlar ile kültürlerin gelişimleri, sanatları, yaşam tarzları anlatılır, bireysel anlamda kültürel gelişime katkı sağlar (Erdoğan, 2020).

Arkeoturizm, arkeolojik sit alanlarına ve müzelere düzenlenen kültür turları ile kültürlerin oluşum, gelişim ve değişim sürecini öğretmektedir. Toplumun kültür seviyesinin artmasını sağlamaya ek olarak arkeolojik kalıntıları koruma bilincini geliştiren arkeolojik turizmin alanları mekâna bağlı olan ve olmayan kültürel varlıklar olarak ikiye ayrılabilir. Arkeolojik alanlarda yer alan yapılar mekâna bağlıken; müzelerde yer alan arkeolojik buluntular çeşitli müzelerde sergilenebilir. Arkeoloji turizmi kaynağını arkeoloji biliminden almaktadır. Arkeolojik çalışmalar bilime katkı sunarken, arkeoloji turizmi bu bilimsel çalışmalara finansal kaynak sunar (Doğaner, 2013).

Kültür turizminin önemli bileşenlerinden olan arkeoturizm, toplumların geçmişte yarattığı arkeolojik kültür varlıklarını konu alan turizm çeşididir. Geçmişin kültürel birikimini yansıtan arkeolojik buluntular ait oldukları toplumun sosyal mozağini, sanat anlayışını, geleneklerini, inançlarını ve karakterini yansıtır. Tüm bu bileşenlerin somut bilimsel normlarda ortaya çıkarılması arkeolojinin işidir. Ortaya çıkarılan verilerin turizm için temel oluşturan çekiciliklerini tanıtmak ve seyahat ile bir kültür faaliyeti haline getirmek de arkeoturizmin alanında yer almaktadır. Son yıllarda popülerliği artan arkeoturizm kavramı ve kapsamı literatürde kültür turizmi kapsamında yer almaktadır (Erdoğan, 2020).

Arkeoturizm, genel itibariyle insanlar arasında arkeolojiye ilgili artırmayı ve tarihi alanları korumanın önemine dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Yalnızca ülkemizde değil, dünya genelinde bu kavramının ve faaliyetlerinin tarihi çok eskilere dayanmamakla beraber, kuşkusuz ülkemiz sahip olduğu yer altı, yer üstü ve su altı kültürel miras değerleriyle dünyanın en zengin coğrafyalarının başında yer alır. Erken Paleolitik dönemden Osmanlı İmparatorluğuna uzanan süreçte kesintisiz kültür tabakalarını temsil etmesiyle Türkiye, arkeoturizm açısından güçlü bir potansiyele sahiptir.

Bu doğrultuda not edilmesi gereken bir husus da arkeoloji turizmi ile kültür turizmi arasındaki ince çizgidir. Daha çok somut ve somut olmayan turistik ürünler olarak nitelendirilen olgular üzerinde duran kültür turizmi (Guatam, 2019), ürünleri bazı hikâye ve mitlerle pazarlanarak çekici hale getirilebilir. Ancak, bilimsel arkeolojik kazılarla ortaya çıkan eserlerle söz konusu mitler desteklenmediği sürece pazarlama ve tanıtım faaliyetlerinden yeterince verim elde edilemez (Walker, 2005). Arkeolojik turizm alanlarının tanıtımı, ulaşılabilirliği, gezi parkurları, gerekli personel istihdamı, ihtiyaç noktaları, reklam ve tanıtıcı broşür gibi önemli hususların hazırlıklı olarak arkeoturizmin geliştirilebilmesi için önem taşımaktadır.

1.2.3. Kültürel Miras Turizmi

Kültürel miras, geçmişten günümüze aktararak getirilen, insanın oluşturduğu somut ve somut olmayan varlıklardır. Bir toplumun, oluşturduğu kültürü sonraki kuşaklara aktarması yoluyla oluşan olguya “kültürel miras” denir. Sonraki kuşakların bu kültürü anlamak amacıyla turizm faaliyetine dahil olmasıyla oluşan turizm çeşidine de kültürel miras turizmi denir. Kültürel miras turizmine konu olan varlıklar arasında kale, köprü, saray, antik kent, dini yapılar, askeri yapılar, müzeler, arkeolojik kalıntılar yer almaktadır. Kültürel miras turizmi çoğunlukla anıtsal mekânlar ile ilgilidir, turistin harekete geçmesi ve yapıları yerinde görmesi gerekir (Doğaner, 2014).

Kültürel miras, ICOMOS tarafından “toplumların varlığının, kimliğinin ve sürekliliğinin kanıtı” olarak tanımlanmış; somut ve somut olmayan kültürel mirasın tarihsel, sanatsal, sosyal, dini ve manevi değerler içerdiği ifade edilmiştir. Anıtlar, tarihi mekanlar gelenek ve görenekler kültürel miras unsurlarındandır. Geçmiş ile gelecek arasındaki bağ olarak tanımlanan kültürel mirasın kapsamı zamanla gelişim göstererek

anıt yapılar üzerine yoğunlaşan bir tanımdan toplumlara ait bütün değerleri içine alana bir anlayışa dönüşmüştür (Eren, 2022).

Kişilerin kendi atalarının oluşturduğu kültürel mirası veya farklı kültürlerde oluşturulmuş olan kültürel mirası görmek, tanımak ve deneyimlemek amacıyla yaptıkları seyahatler kültürel miras turizminin konusunu oluşturmaktadır. Turizmi çeşitlendirmek bağlamında kültür turizminin alt kollarından biri olarak tanımlanan kültürel miras turizmi kültürel miras unsurları ile kültür turistlerini çekerek turizme kaynak olurken; turizm faaliyeti sonucunda oluşan finansal kaynak kültürel miras unsurlarının restorasyonu ve korunması gibi alanlara katkı sağlamaktadır (Ceylan ve Somuncu, 2016).

2.BÖLÜM

YUKARI MEZOPOTAMYA'NIN ALTIN ÜÇGENİNDE KÜLTÜR TURİZMİ

Bu bölümde, öncelikle Mezopotamya ve Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılan bölgenin coğrafi sınırlarına ve tarihteki önemine genel bir giriş yapılacaktır. Sonrasında tezimizin ana eksenini oluşturan “Altın Üçgen” ifadesinin kaynağına, tarihsel boyutuna değinilerek akademik camiada ve yerel yönetimlerce kullanımına yer verilecektir. Yukarı Mezopotamya'nın “Altın Üçgeni” kapsamına giren Urfa, Mardin ve Diyarbakır kentlerinin sahip oldukları kültürel zenginlikler, kültür turizmi çeşitlerinden olan inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi başlıkları altında ele alınacaktır.

Fırat ve Dicle nehirlerinin hayat verdiği topraklar, iki nehir arası anlamına gelen ve coğrafi bir terim olmasının yanında Sümer, Babil, Akkad, Assur gibi köklü uygarlıkların yarattığı bileşik bir kimliği de ifade eden Mezopotamya olarak adlandırılmaktadır. Yunanca “ortasında” veya “arasında” anlamında kullanılan *mesos* ile nehir anlamına gelen *potamos* kelimelerinin birleşiminden oluşan *Mesopotamia* ilk defa Polybius ve Strabon gibi antik yazarlar tarafından kullanılmıştır. Toros Dağları, Basra Körfezi, Zagros Dağları, Suriye Çölü ile çevrelenen alan ilk çağlardan bu yana sürekli yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Göçler ve savaşlar nedeniyle birçok defa el değiştiren bölgede farklı toplumlar tarafından bir kültür mozaïği oluşturulmuştur (Köroğlu, 2012).

Mimarlık, kentleşme, sanat anlayışı, din ve yazı sistemleri gibi öncü gelişmeleri oluşturarak Ön Asya'daki tüm uygarlıkların gelişim sürecini etkileyen Mezopotamya, tarihle ilgilenenler için parlak uygarlıklar ve ürettikleri görkemli eserleri çağırıştırır. Bu çağrışımların oluşmasında British, Berlin, Louvre gibi ünlü müzelerde ve hemen hemen tüm dünya müzelerinde sergilenmekte olan Mezopotamya kökenli seçkin eserlerin büyük etkisi vardır. İsmi dünyaca ünlü müzelerde yankılanan Mezopotamya

coğrafyasının en kuzey kısmında bulunan Güneydoğu Anadolu Bölgesi “Yukarı Mezopotamya” olarak adlandırılan coğrafi ve kültürel bir kimliğe sahiptir (Tekin, 2014).

Tezimizin ana odağını ve kapsamını oluşturan Yukarı Mezopotamya’nın “Altın Üçgeni”¹ ifadesine bakıldığında, son yıllarda yaygınlaşan ve turizm açısından Urfa, Mardin ve Diyarbakır’ın oluşturduğu coğrafi bir markayı temsil eden bir ifade olduğu görülmektedir. Bu ifade tam olarak aynı bölgeyi işaret etmese de arkeolojik terminolojide de kullanılmaktadır. Bunun yanında, tanım ülkemizde kimi zaman akademik çalışmalarda karşımıza çıkmakla beraber aslında söz konusu çalışmalarda da turistik bir tanım olarak ifade edildiği anlaşılmaktadır.² Not edilmesi gereken bir başka husus da farklı tarihi, kültürel ve coğrafi bölgeler için kullanılan bu ifadenin Mezopotamya dışında Güneydoğu Asya ‘da yer alan bir bölge için kullanılan coğrafi bir terim oluşudur (Lintner, 2000).³

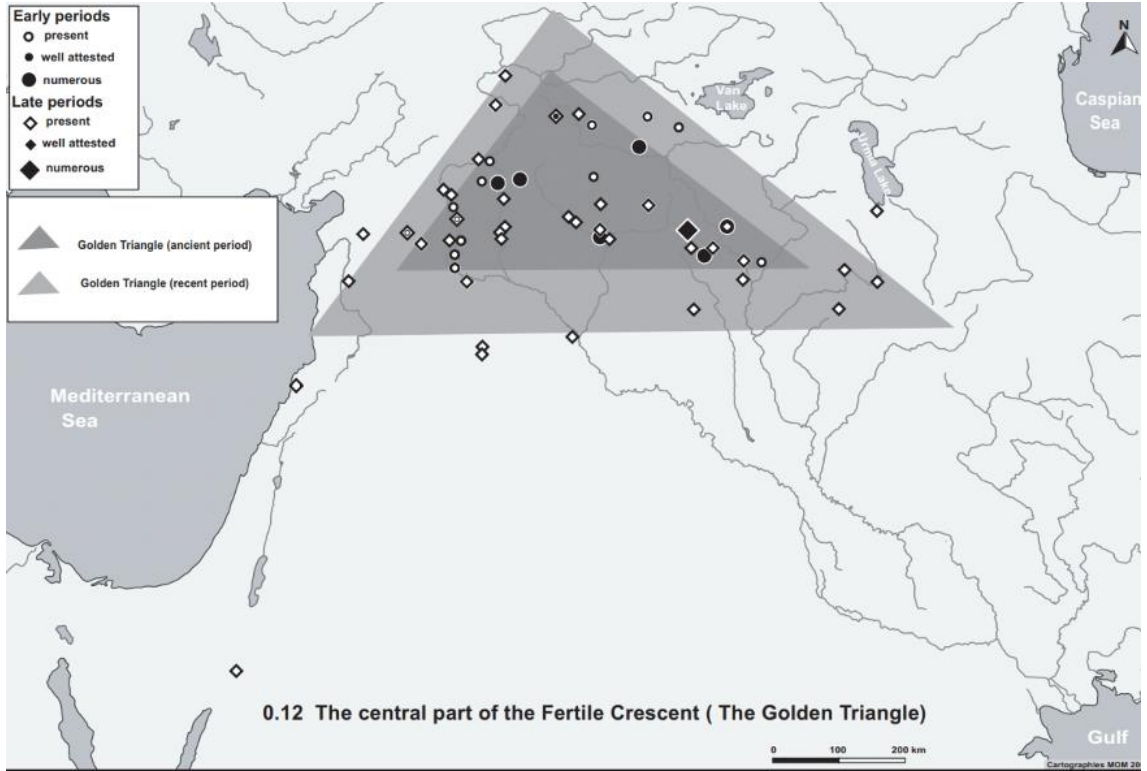
Tespit edebildiğimiz kadarıyla “Altın Üçgen” ifadesi bilimsel olarak ilk kez S. K. Kozlowski ve O. Aurenche tarafından “neolitikleşme” sürecinin gerçekleştiği bir alanı tanımlamak için kullanılarak kavramsallaştırılmıştır (Kozlowski ve Aurenche, 2005: 46-48). Aşağıdaki haritada da görüleceği gibi araştırmacılar bu kavramı Suriye’nin kuzeyi, Zagros Dağları’nın batısı ve Türkiye’nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ni kapsayan Yukarı Mezopotamya bölgesindeki alanı ifade etmek kullanmıştır (Asouti, 2006).

---

¹ Literatürdeki “Altın Üçgen” ifadesi farklı tarihi, kültürel ve coğrafi bölgeler için kullanılmıştır. Tez çalışmamızın başlığında da kullandığımız ve çalışmanın odağını oluşturan bölge için kullanılan bu ifade, akademik çalışmalarda da kullanılmış olan turistik bir ifadedir. İlk olarak ne zaman ve kim tarafından kullanıldığına dair net bir bilgi olmayan ifade, tezimizin üçüncü bölümünde ele alındığı gibi tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk kez S. K. Kozlowski ve O. Aurenche tarafından neolitik devrimin gerçekleştirildiği alanı tanımlamak için kavramsallaştırılmıştır. Bkz. Kozlowski ve Aurenche, 2005.

² Örneğin Y. Kılıç ve E. Eser tarafından kaleme alınan “Göbeklitepe (Maden-İnanç Bağlamında) Toprak Ana İnanç” başlıklı makalede bu ifade toplam sekiz defa kullanılmış olmakla birlikte ifadenin bilimsel terminolojideki yerine ve kökenlerine işaret edilmemiştir. Bkz. Kılıç ve Eser, 2020. Örnekler çoğaltılabilir ancak son bir örnek olarak “Karacadağ/Baruttepe (Diyarbakır) Çevresinin Jeomiras ve Jeoturizm özellikleri” isimli makalede araştırmacıların bu ifadeyi kullandığı ve Karacadağ Kalkınma Ajansı tarafından 2021’de yayınlanan çalışmayı referans verdikleri görülmektedir.

³ Günümüzde Ruak ve Mekong nehirlerinin kavşak noktası olan Myanmar, Tayland ve Laos’un olduğu bölgeye denk gelen alan için kullanılan bu ifade (Lintner, 2000) Kuzey Mezopotamya için kullanılan “Altın Üçgen” ifadesi ile karıştırılmamalıdır.

Harita 1: Bereketli Hilal'in Çekirdek Bölgesi Olarak Tanımlanan Alan "Altın Üçgen" (Kozłowski ve Aurenche, 2005).

Araştırmacıların bu tanımı kullanırken üzerinde durdukları temel tartışma konuları, Neolitik dönemde Batı Asya'da birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkan belirli özelliklere sahip kültürel ve coğrafi oluşumlar olmuştur. Bu alan, Suriye'nin kuzeyi ve Güneydoğu Anadolu'yu da içine alan, Levant'ın "marjinal" neolitik kültürleri ile Zagros Dağları'nın batısı ve merkezini dışarda bırakan ve literatürde "Bereketli Hilal" olarak bilinen bölgenin çekirdek kısmını kapsamaktaydı. "Altın Üçgen" olarak tanımladıkları bu bölge Neolitik dönemde evcilleştirmenin gerçek anlamda ilk başladığı yerdir. Burada aynı zamanda dikdörtgen mimari dinamik bir şekilde gelişim göstermiş ve yapılandırılmış köy yerleşimleri tesis edilmiştir (Kozłowski ve Aurenche, 2005: 80).

Tez çalışmamızda ele alınan söz konusu üç şehir için kullandığımız "Altın Üçgen" ifadesi, ülkemizde özellikle son yıllarda turizmde markalaştırma çerçevesinde kullanılan tanıma referans vermektedir. 2020 yılında düzenlenen ve ulusal düzeyde Türkiye turizmine yön veren birçok kurum ve kuruluşun katıldığı çalıştayda yeni projelere zemin oluşturan sonuçlar elde edilmiştir. Altın Üçgen olarak marka değeri

kazandırılmaya çalışılan Urfa, Mardin, Diyarbakır illerinin turizm açısından geliştirilmesi, Yukarı Mezopotamya’da yer alan diğer Güneydoğu Anadolu illerinin de kültür turizmi açısından öne çıkarılması ile ilgili çalışmaların önünü açacaktır (Kentsel Strateji, 2020).

Harita 2: Mezopotamya'nın Altın Üçgeni (Kentsel Strateji, 2020)

Yukarı Mezopotamya’nın parlayan yıldızları olarak adlandırılan Urfa, Mardin ve Diyarbakır’ın oluşturduğu “Mezopotamya’nın Altın Üçgeni” benzer bir kültür birikimine sahip olmanın yanı sıra farklı kültürel özellikleri de barındıran, birçok tur rotası oluşturulabilecek coğrafi ve kültürel bir sembol olmuştur. Söz konusu ifadeyi duyurmak ve bölgeye dikkat çekmek amacıyla Diyarbakır, Mardin ve Şanlıurfa Valilikleri öncülüğünde, Karacadağ ve Dicle Kalkınma Ajansları koordinasyonunda “Mezopotamya’nın Altın Üçgeni Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa Kültür ve İnanç Destinasyonu Çalıştayı” düzenlenmiştir. Ortak değerler, hikâye anlatımı, markalaşmanın önemi, turizm rotalarının çeşitlenmesi ve dijitalleşme gibi konuların ele alındığı çalışma, *“İki Nehirle Gelen Kültürler ile İlk’ler ve Tek’lerin Coğrafyası”*, *“Uygarlıkların Katmanlaştığı ve Katmanların Yeniden Keşfedildiği Kadim Topraklar”* ifadelerinin öne çıkarıldığı stratejik, analitik ve kavramsal bakış açıları ile bölgenin anlatılmaya çalışıldığı bir çalıştay olmuştur (Kentsel Strateji, 2021).

2.1. ŞANLIURFA'DA KÜLTÜR TURİZMİ

Çalışmamız kapsamında bu başlık altında Mezopotamya Altın Üçgeni'nin bir köşesini oluşturan Şanlıurfa kentinin kültür turizmi potansiyeli değerlendirilmiştir. Kent, İpek Yolu üzerinde, Şam ve Irak'ı İç Anadolu'ya bağlayan yolların kesişim noktasında kurulmuştur. Şanlıurfa yerleşme tarihi açısından en eski şehirlerden biridir. Arkeolojik araştırmalar sonucunda şehrin ilk yerleşimlerinin kuruluşu Neolitik döneme dayandırılmaktadır. En eski ismi Ur veya Ur-1 Kildani olan kent, Makedonyalı Kral İskender'in fethinden sonra Edessa olarak isimlendirilmiş, İslam fetihten sonra Ruha ismini almıştır (Kopar, 2015: 304).

İl sınırları ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda yapılan çalışmalar bölge tarihinde Paleolitik Çağ, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı'na işaret eden sonuçlara ulaşılmıştır. MÖ 2500 yıllarında Urfa, Halep yakınlarında kurulmuş olan Ebla Krallığı'nın hâkimiyetine girmiştir.⁴ MÖ 2.300'lü yıllarda sırasıyla Akkadların, III. Sümer-Ur Hanedanı ve daha sonra Hurri-Mitannilerin eline geçen bölge, kısa bir süre sonra Anadolu'nun eski sahipleri olan Hitit hâkimiyetine girmiştir. MÖ 1000 yıllarında Aramilerin hâkimiyet kurduğu bölge Asur ve Med hâkimiyetinin ardından MÖ 552-332 yılları arasında Pers hâkimiyetinde kalmıştır. Büyük İskender'in fethi ile Makedonyalıların hakimiyet alanına giren Urfa, İskender'in ölümü ile paylaşılan imparatorluk topraklarından olmuş ve Seleukosların payına düşmüştür. MÖ 304 yılında I. Seleukos tarafından yeniden kurulan kente "Edessa" ismi verilmiştir. Seleukosları zayıflaması üzerine MÖ 132 yılında Osrhoene adıyla bir şehir krallığı kurulmuş, Abgar Hanedanı'nın yönettiği bu krallık MS 216 yılında Caracalla tarafından işgal edilmiş ve son Osrhoene kralının öldürülmesi üzerine tamamen ortadan kalkmıştır. 260 yılında Sasani hükümdarı I. Şapur tarafından alınan şehir Palmira Krallığı'na bağlanmıştır. Tekrar Romalılar tarafından alınan Urfa, Roma'nın ikiye bölünmesi ile Doğu Roma (Bizans) hâkimiyetine girmiş ve çekişmelere sahne olmaya devam etmiştir. 639 yılında

---

⁴ Ebla Krallığı'nın merkezi Ebla'da (Tell el-Mardikh) yapılan kazılarda bulunan çivi yazılı arşivlere göre Harran bu dönemde Zugulum adlı bir kraliçe tarafından yönetiliyordu.

İslam ordularının aldığı bölge 1031 yılında yeniden Bizans hâkimiyetine girmiştir. 1071’de Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan tarafından kuşatılan bölge 1087 yılında Melikşah tarafından ele geçirilmiş, I. Haçlı Seferi sırasında Baudouin 1098’de Urfa’yı ele geçirerek Haçlı Kontluğunu kurmuştur. Kent bu tarihten sonra birçok defa kuşatılmış olsa da alınmamıştır. 1144 yılında İmadeddin Zengi tarafından kuşatılan kent, 1146 yılından sonra Selahaddin Eyyubi’nin hâkimiyetine girmiştir. Anadolu Selçukluları, Eyyubiler ve Harezmliler arasında el değiştiren kent Anadolu Selçukluları’nın Köseadağ Savaşı’nda yenilmesiyle Moğol hâkimiyetine girmiştir. İlhanlı Hükümdarı Hülagu 1260 yılında Suriye seferine giderken, savaşmadan teslim olan Urfa ve Harran’ı almış, direnen Suruç halkını kanlı bir şekilde bastırmıştır. 1272 yılında Memluk Sultanı Baybars tarafından Halep’e tayin edilen Taybars kısa süre içinde Harran ve Urfa’yı sonrasında da Birecik’i Moğollardan almıştır. 1394 yılında Timur’un hâkimiyetine giren ve Karakoyunlular, Akkoyunlular, Dulkadir Beyliği ve Safevi hâkimiyetine giren Urfa, Yavuz Sultan Selim zamanında, 1517 yılında Osmanlı topraklarına katılmış ve sancak olarak Diyarbakır Eyaleti’ne bağlanmıştır (Güler ve Kürkçüoğlu, 2010).

Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman 1535 yılında Irakêyn Seferi’nden dönerken iki gün Urfa’da kalmıştır. Bağdat Seferi’ne çıkan Sultan 4. Murad Üsküdar’dan ordusuyla hareket ederek üç ayda Birecik’e ulaşmış ve kırk gemiden yapılmış köprü ile Fırat Nehri’ni geçmiştir. Halil-ür Rahman Gölü’nü ziyaret eden padişah iki adet balık yakalatıp kulaklarına altın küpe taktırmıştır. Kentte kaldığı süre içerisinde Halil-ür Rahman Gölü’nün güneybatısında tekkesi olan ve günümüzde aynı yerde gömülü olan Şâzeli Şeyhi Ali Dede’yi ziyaret ederek zafer için duasını almıştır (Güler ve Kürkçüoğlu, 2010).

Hristiyanlığın kabulünden önce kentte çoğunlukla pagan inanışları yaygınken; Museviler, Hristiyanlar içinde büyük öneme sahip olmuştur. Hristiyanlığın Anadolu’da yer alan ilk kalesi olan Urfa günümüzde kültür-inanç turizmi rotaları açısından oldukça önemlidir (Eroğlu ve Yılmaz, 2013). Şanlıurfa’da tarihi alanların önde geleni Halil-ür Rahman ve Ayn Zeliha göllerinin, tarihi öneme sahip medreseler ve camilerin yer aldığı Dergâh olarak bilinen alandır. Her yıl yerli ve yabancı çok sayıda turist alan bu alan kutsallık atfetmektedir (Şahinalp, 2005). Urfa’da, Hristiyanlığın yaygın bir şekilde

yaşandığı dönemde eski bir tapınak üzerine inşa edilmiş kiliseler, kiliseden camiye dönüştürülmüş fakat mimarisine bakıldığında kilise özelliklerini de okuyabildiğimiz yapılar görülmektedir (Eroğlu ve Yılmaz, 2013).

Son yıllarda Göbekli Tepe ile dikkat çeken bölgede yürütülen Taş Tepeler Projesi ile bölgeyi anlamaya yönelik çalışmalara yeni bir boyut kazandırılacağı düşünülmektedir. Şanlıurfa tarihin başladığı ilk çağlardan bu yana coğrafi konumunun etkisi ile çok sayıda uygarlığa yurt olmuş, doğu ile batı kültürleri arasında oluşturduğu etkileşim ile farklı kültürlerin sentezlendiği bir yerleşim olmuştur. Binlerce yıl içinde oluşan kültürel çeşitlilik şehrin mimarisine, sanatına, mutfağına, yaşama biçimine yansımış ve kültür turizmi için önemli bir kaynak oluşturmuştur. Kültür turizminin kollarından olan inanç turizmi, arkeoturizm, kültürel miras turizmi rotalarına konu olabilecek birçok mekân, sözlü geleneği yaşatan halk hikâyeleri ve gelenek göreneklere ile öne çıkmaktadır (Aşkın, 2015).

2.1.1. Şanlıurfa’da İnanç Turizmi

Urfa, İpek Yolu üzerindeki konumu ile tarih boyunca farklı inançlara sahip insanlara yurt olmuştur. “Peygamberler Şehri” olarak isimlendirilmiş olan kent, ünlü tarihçilerden olan Ebu’l Farac aktarımlarında Nuh Tufanı’nın ardından yaratılmış ilk kentlerin başında gelmektedir. Urfa’da kadim inanç sistemleri Astral-Teolojik temelli bir külte dayanan Sabiizm’e kadar uzanır. Geç Asur dönemine tarihlenen Sin (Ay) tapınağı Mezopotamya’nın kadim inançlarında Sabiizm’in günümüze ulaşan en önemli örneklerindedir. Eski Mezopotamya Putperestliğinin son temsilcilerinden olan Sabiilerin inanışları, semavi dinlere yansımıştır. Tarihi süreç içerisinde Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet sırasıyla bu bölgede yayılmıştır (Aşkın, 2015).

Semavi dinlerin gelişmesinde ve yayılmasında en önemli ve en eski merkezlerden biri olan kent, halk arasında yayılan sözlü kültüre göre birçok peygamber ile ilişkilendirilmektedir. Bu peygamberlerden bazıları kutsal kitaplarda adları geçen Âdem, İbrahim, Lut, İshak, Yakub, Yusuf, Eyyub, Elyesa, Şuayb, Musa, Nuh ve İsa peygamberdir. Urfa ile ilişkilendirilen peygamberlerin ilki semavi kitaplara göre yaratılan ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem’dir. İnanışa göre Hz. İbrahim “Rabbim bana yeryüzünde ilk inşa edilen yerin Harran, sonrasında sırasıyla Babil,

Ninova, Şam, Yemen ve Antakya olduğunu haber verdi” demiştir. Kur’an-ı Kerim ile Tevrat arasında farklı anlatımlara rastlansa da peygamberleri Urfa ile ilişkilendiren anlatılar inanç turizmi açısından önem taşımaktadır (Sabuncu ve Gündüz, 2021).

Beşinci yüzyılda manastırları ve akademileri ile ünlü bir Hristiyan kenti olan Edessa’nın çevresindeki dağlarda binlerce keşişin yaşadığı bilinmektedir. Tek tek dağlarında yer alan Kasr-ül Benat, Sanem Mağara, Çatalat; şehir merkezinin güneyindeki tepelerde yer alan Deyr Yakub, güneybatısında yer alan Çardak manastırları ve antik taş ocağı mağaralarından kiliseye dönüştürülen yapılar günümüze ulaşmış keşiş merkezleridir. Hristiyanlığı ilk yıllarında kabul eden Urfa’ da (Edessa) görkemli kiliseler inşa edilmiştir. Bizans döneminde Hz. İbrahim’in doğduğu mağara yakınına inşa edilen Ayasofya Kilisesi için şunlar yazılmıştır *“Bu bina ölçü ve denge bakımından bir dünya misalidir. Deryalar dünyanın etrafını çevirdiği gibi binanın etrafını da sular çevirmektedir. Kubbesi sütunsuz gök gibi yükselmekte ve içinde altın mozaikler yıldızlar gibi parlamaktadır”*. VII. yüzyıl İslam tarihçisi el-Mukaddesi Kudüs’te el-Aksa Camii yapıncaya kadar bu kilisenin mozaikli kubbesinin dünyanın üç harikasından biri olduğunu söylemiştir. El Mukaddesi ayrıca, İslam’da israf ve lüksün haram olmasına rağmen Şam Emeviye ve Harran Ulu camilerinin çok maliyetli de olsa ihtişamlı inşa edilmiş olmalarının sebebini *“İslam’ın camileri, Edessa’nın kiliselerinden geri kalmasın”* düşüncesine bağlamaktadır. Buradan da Edessa kiliselerinin ihtişamı anlaşılmaktadır (Güler ve Kürkçüoğlu, 2010).

Hristiyanlık devlet dini olarak dünyada ilk defa burada kabul görmüştür. Üç semavi din için kutsal sayılan Urfa; Mekke, Medine, Kudüs, Vatikan, Antakya, Efes, İznik, İstanbul, Kapadokya, Tarsus gibi önemli inanç merkezleri arasında yer almakta ve inanç turizmi açısından önem taşımaktadır (Aşkın, 2015).

Üç büyük semavi dinin atası olarak kabul edilen İbrahim Peygamber’in Şanlıurfa’da doğduğuna ve putperestliğe karşı savaştığına inanılır. Bu inanış bölgenin, üç büyük dine mensup insanlar tarafından kutsal sayılmasını sağlamıştır (Erkol ve Kürkçüoğlu, 2013).

2.1.1.1.Astral-Teolojik İnanışlar ile İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar

2.1.1.1.1. Soğmatar Antik Kenti

Antik dönemde Edessa sınırları içinde bulunan Soğmatar, Tektek Dağları Milli Parkında yer almaktadır. Özellikle MS 2.yüzyılda Ay Tanrısı Sin'in tapınım merkezi olarak öne çıkan Soğmatar, Roma döneminde ölülerin gömüldüğü bir Nekropol alanı olarak kullanılmıştır. Ana kayaya oyulmuş çok sayıda kaya mezarı dikkat çekmektedir. Soğmatar ve çevresi daha çok Roma dönemi buluntuları sunan bir merkezdir (Albayrak ve Çelik, 2019).

Soğmatar sözcüğü Arapça yağmur anlamındaki *matar* sözcüğünden gelmektedir. Musa peygamber istemeden bir gencin ölümüne sebep olduğu için Mısır'dan kaçıp Kuzey Mezopotamya topraklarına geldiğinde Şuayb Peygamber ile ilk karşılaşmalarının Şuayb Peygamberin Soğmatar'da koyunlarını kuyu başında dinlendirdiği sırada gerçekleştiği rivayet edilmektedir. Hz. Musa'nın on yılı aşkın Soğmatar'da kaldığı aktarılmaktadır. Yerel halk arasında Hz. Musa'nın Soğmatar'da çiftçilik yaparak yaşadığına ve köydeki kuyulardan biri olan Musa Kuyusu'nun mucizevi اساسıyla açıldığına inanılmaktadır (Albayrak ve Mutlu, 2018).

Soğmatar; Ay, Güneş ve gezegenleri kutsal sayıldığı Pagan döneme ait bir merkezdir (Erkol ve Kürkçüoğlu, 2013). Köyün ortasında bir höyük yer almaktadır. Höyüğün tepesindeki sur ve kule kalıntılarında MS 2. yüzyılda kale olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Soğmatar ününü gezegenlerin kutsal sayıldığı Asur ve Babillerin çok tanrılı (paganist) inancının baş tanrısı Sin'den almaktadır. Kalenin güney kısmında "Kutsal Tepe" olarak adlandırılan tepenin batı yamacına dağılmış olan mimari kalıntılar Tapmağın burada yer aldığını düşündürmektedir. Kutsal Tepe'nin batı ve kuzeybatısındaki tepelerde Ay, Güneş, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn gezegenleri ile tanrılar panteonunu sembolize eden yedi tapınak mevcuttur. Kaya kütlelerinden oluşmuş kutsal tepeler Soğmatar'a uzanan antik yolların kesiştiği son noktadır. Burası dini ritüellerin yankılandığı bir kült merkezi ve adakların tanrı Sin'e sunulduğu bir sunak olmuştur (Yenipınar, 2020: 285).

2.1.1.1.2. Pagnon (Ponyon)Mağarası

Tektek Dağları Milli Parkı içerisinde Soğmatar Kalesi'nin kuzeybatısında yer alan mağaranın içinde her biri ayrı bir tanrıyı ve gezegeni temsil eden insan boyutlarında yedi kabartma ve Süryanice yazıtlar bulunmaktadır. Adı yedi tepeye verilen yedi tanrı burada rölyeflerle temsil edilmiştir (Erkol ve Kürkçüoğlu, 2013).

Fotoğraf 1: Pognon Mağarası (Nazlı Turan Arşivinden)

Fransa'nın Bağdat Başkonsolosu H. J. W. Pognon tarafından keşfedilmiş olan mağaranın kuzey yönüne bakan duvarındaki kabartmaların başları üzerinde "*Wael oğlu Wael*" yazılı olup kabartmaların arasında ise şunlar yazmaktadır: "*Bu heykel Makimi oğlu Ma'nu tarafından Arap Valisi Abgar için yapıldı*", "*Bu heykel Şila oğlu Male tarafından Arap valisi dini oğlu Barnahar için yapıldı*" Bu yazılarda adı geçen soylu kişiler göz önüne alındığında kabartmaların MS 15-200 tarihleri arasında yapıldıkları ve bilinen en eski Süryani kitabeleri oldukları anlaşılmıştır. Soğmatar ve çevresi çok sayıda kaya mezarı ve mezar steli ile dikkat çekmektedir (Yenipınar, 2020).

2.1.1.1.3. Sin Tapınağı

Tek Tek Dağları Milli Parkı sınırları içerisinde bulunan Sin Tapınağı, Ay Tanrısı Sin' e adanmıştır. Sin Kültü, Sümer uygarlığından itibaren Mezopotamya panteonunda yer edinmiştir. Farklı dönemlerde farklı adlandırılmış olan tanrı özellikle Babil ve Asur inanışlarında oldukça özel bir yere sahip olmuştur. İlk olarak Ur kentinin baş tanrısı olarak bilenen Sin, zaman içerisinde Harran'ın en değerli tanrısı konumuna ulaşmıştır. Harran merkezi, Soğmatar ve Aşağı Yarımca'ya ek olarak Sultan tepe gibi yerlerde yapılan arkeolojik çalışmalarda bulunan steller ve yazıtlar Sin Kültü'nün bölgedeki varlığını kanıtlamıştır. Harran'da E.hul.hul adı verilen ve Ay Tanrısı Sin'e adanmış olan bir tapınağın varlığı, bölgenin önemli bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır (Erkol ve Kürkçüoğlu, 2013).

Harran'da Sin Tapınağının yeri ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bir görüş Ulu Cami avlusundaki kuyulardan birinde bulunan ay sembolü kırık bir sunaktan yola çıkılarak tapınağın caminin altında olduğunu ileri sürerken; diğer bir görüşe göre Sin Tapınağı'nın iç kale alanında olduğu ve Sabiler tarafından da tapınak olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir. Nurettin Yardımcı tarafından höyükte gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarda elde edilen Naboid dönemine ait çok sayıda mimari kalıntıdan ve Assur Kralı Assurbanipal'in tapınak için kullandığı "*kent merkezinin ortasında*" ifadesinden yola çıkılarak tapınağın höyükte olabileceği görüşü savunulmaktadır.⁵ (Albayrak ve Mutlu, 2018).

Sin Kültü, "Ay Tanrısı Sin Şehri" olarak da anılmış olan Harran için dinsel ve siyasal yönden çok önemli olmuştur. Koruyucu tanrı ve özellikle antlaşmaların koruyucusu olarak kabul edilen Sin'in Kuzey Mezopotamya'daki merkezi olarak bilinen Harran, Sin kültürünün yüzlerce yıl süren etkinliği ile tarihsel süreçte önemli bir yer edinmiştir. Harran yöresinde bulunan yazıtlarda Kuzey Mezopotamya'da tahta çıkma törenlerinin Sin Tapınağı'nda yapıldığı vurgulanmaktadır (Albayrak ve Mutlu, 2018). Ay Tanrısı Sin farklı şekillerdeyken farklı isimlendirilmiştir. Hilal biçimine *Sin*, dolunay biçimine *Nanna*, giderek büyüyen haline ise *Asimbabbar* denmiştir. Hilal

⁵ Bu görüşlere ek olarak Ras-el-ayn-el Arus, Aşağı Yarımca ve Harran'daki İç Kale'de olmak üzere üç Sin Tapınağı olduğu görüşü de bulunmaktadır (Albayrak ve Mutlu, 2018).

şeklindeyken eril, dolunay şeklindeyken dişil özelliklerine büründüğüne inanılmıştır. Asur ve Babiller döneminden itibaren Harran'daki krallıklar arasında yapılan antlaşma ve sözleşmelerde Ay Tanrısı Sin'in adı geçmektedir. Hatta bazı antlaşmaların Harran'daki Sin Tapınağı'nda yapıldığı aktarılmaktadır. Babiller tarafından "ilu sa ilani" yani tanrıların tanrısı olarak adlandırılan Sin, paganistlerin en büyük ve önemli tanrısı olma özelliğini asırlar boyu sürdürmüştür (Yenipınar, 2020).

2.1.1.2. Tek Tanrılı Dinlerle İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar

2.1.1.2.1. Şuayb Antik Kenti

Şuayb Antik Kenti Tek Tek Dağları Milli Parkı içerisinde, Harran'a 37 kilometre mesafede Özkent Köyü'nde yer almaktadır. Kentte henüz arkeolojik kazılar tamamlanmadığı için kent ile ilgili bilgimiz oldukça sınırlıdır. Mevcut yapı kalıntılarının Roma dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Sur kalıntılarında şehrin bir zamanlar surlarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Kentin kalıntıları oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun koloni kenti olduğu düşünülen Antik Şuayb Kenti MS 4. yüzyıla tarihlenmektedir (Yenipınar, 2020).

Ziyaret edenler tarafından "Güneydoğu'nun Efes'i" olarak adlandırılan kent bir tepe üzerindeki konumu ve kayaya oyulmuş çok sayıda mağarası ile dikkat çekmektedir. Yöre halkının bu mağaralar altında gizli geçitler olduğunu iddia etmesi, bölgede büyük bir yer altı kenti olabileceğini düşündürmektedir. Antik kentte saray, kale, hizmet binaları, sarnıçlar ve hamamların var olduğu düşünülse de arkeolojik kazılar ilerledikçe net bilgiler alınabilecektir (Albayrak ve Mutlu, 2018).

Geniş bir arazi üzerinde yer alan tarihi kentin etrafı yer yer kalıntılarının görüldüğü surlar ile çevrilmiştir. Kent merkezinde yer alan kalıntıların, kaya mezarlarının üzerine yapılar inşa edildiği görülmektedir. Halk arasında adı Kur'an-ı Kerim'de ve Tevrat'ta geçen Şuayb Peygamber'in bu kentte yaşadığı ve öldüğüne inanılmaktadır (Erkol ve Kürkçüoğlu, 2013). Kentte Şuayb Peygamber Makamı olarak

bilinen, cuma günleri köy kadınları tarafından mescit olarak kullanılan ve ziyaret edilen bir mağara bulunmaktadır (Yenipınar, 2020).

Talmut rivayetine göre Şuayb Peygamber Musa doğmadan önce Mısır'da Firavun'u sık sık ziyaret ederdi. Firavun Şuayb peygamberin bilgisine güvenir, onunla istişare edip derin bilgisinden faydalanırdı. Şuayb Peygamber, Mısır Kraliyet Meclisi'nin doğacak erkek çocuklarını öldürme kararı alması üzerine Firavun'u kararın kötü sonuçlarına karşı uyarır. Firavun'un kendisini huzurundan kovması üzerine Mısır'ı terk eder ve kendi ülkesi olan Medyen'e kalıcı olarak yerleşir. İnanışa göre Musa Peygamber Mısır' da istemeden bir gencin ölümüne sebep olur ve önce Şam'a daha sonra Harran'a Şuayb Kenti'ne doğru yola çıkar. Yolda Şuayb peygamberin, koyunları sulamak için sıra bekleyen kızlarıyla karşılaşır ve davet üzerine Şuayb peygamberi evinde ziyaret eder. Musa'nın hikayesini dinleyen Şuayb peygamber Musa'nın, evinde kalmasına izin verir ve on yıl koyunlarını Tek Tek dağlarında otlatması şartı ile kızını Musa ile evlendirir ve ona on yıl boyunca ders verir. Ayrıca, halk arasındaki inanca göre Hz. Şuayb, Âdem peygamberden kendisine kalan esasını da Hz. Musa'ya burada vermiştir (Albayrak ve Mutlu, 2018).

2.1.1.2.2.Hz. Eyüp Peygamber Makamı

Eyüp Peygamber Makamı Şanlıurfa merkezinde yer almaktadır. Peygamberler yaşam tarzları ve kişilikleri ile öne çıkan, örnek teşkil eden şahsiyetlerdir. Yaygın inanışa göre Allah, kullarına mesajlarını bu örnek şahsiyetler aracılığı ile iletmektedir. Allah tarafından örnek yaşantısı, ahlakı ve kişiliğiyle peygamber olarak seçilen Eyüp Peygamber tüm mal varlığı, çocukları ve sağlığı elinden alınarak imtihan edilmiştir. Eyüp peygamberin imtihanını geçmesinin sırrı tüm zorluklara rağmen tanrı yolundan ayrılmamasında saklıdır. Peygamber kendinden sonra yaşayan kavimlere örnek olmuştur (Türker, 2020).

Hz. Eyüb'ün İshak'ın oğlunun torunlarından olduğu, annesinin ise Lut peygamberin kızı olduğu aktarılmaktadır. İnanışa göre mal varlığını, çocuklarını ve sağlığını kaybeden Eyüb peygamber başına gelenlere karşı asla kırgınlık göstermemiş, uzun zaman sabır ve metanet göstererek hastalıklara birer ibadet olarak bakmış ve

şükretmiştir. Uzun yıllar ağır hastalıklar ile toplumdan dışlanmış şekilde yaşayan Hz. Eyüb'ün secdeye kapanıp dua etmesi üzerine Allah, “Ayağını yere vur!” der. Ayağını yere vuran peygamber çıkan su ile yıkanır ve vücudundaki hastalıklar iyileşir. Kırk arşın sonra ayağını tekrar yere vurur ve çıkan suyu içer, içindeki hastalıklardan da bu su sayesinde kurtulur. Allah Eyüb Peygamber'i eski sağlığına kavuşturur ve malını mülkünü geri verir. (Yıldız, 2016).

İki farklı anlatımı olan Eyüb Peygamber söylencesindeki en önemli farklılık Eyüb'ün imtihana tutulma nedenidir. İlk versiyonda haksızlıklara karşı pasif duruşu nedeniyle imtihan edildiği aktarılırken; ikinci versiyonda Allah'ın Eyüb'ün sadakatini kanıtlamasını sağlamak istemesi üzerine bir söylence oluşmuştur. Eyüb peygamberin hastalanıp çilesini çektiği mağaranın Şanlıurfa'nın Eyyübiye ilçesinde olduğuna inanılmaktadır. “Sabır Makamı” olarak adlandırılan mağara ve çevresi ziyarete açıktır. Eyüp peygamber sabrı dileyenler mağarayı ziyaret etmektedir. Ziyaretler sırasında Eyüb peygamberin hastalığını tedavi eden suyun çıktığı kuyu, sırtını dayadığı “sabır taşı” görülebilmektedir. MS 460 yılında Psikopos Nona Eyüp peygamberi şifalendiren suyun cüzam gibi tedavisi zor hastalıklara iyi geldiğini tespit edince bu bölgeye şifahane ve hamam yaptırır. Ayrıca yine Bizans döneminde şifacı azizler Kosmas ve Damianos tarafından kuyudan temin edilen şifalı su ile manastırda hastalıkların tedavi edildiği aktarılmaktadır (Türker, 2020).

2.1.1.2.3.Urfa Ulu Cami

Şanlıurfa eski şehir merkezinde, Camii Kebir mahallesinde yer alan Urfa Ulu Camii, mihraba paralel uzanan üç sahn ve mihrap önü biriminden oluşan harim, bir son cemaat yeri ve avludan oluşmaktadır. Ulu caminin inşa tarihini belirleyebileceğimiz tek kitabe yapının bitişiğinde bulunan Eyyubi Medresesi'nde yer alan kitabedir. Bu kitabeden yapının H. 587 (M. 1191) yılında, Selahaddin Eyyubi devrinde inşa edildiği anlaşılmaktadır (Güler, 2016).

Caminin yerinde eskiden bir sinagog olduğu, bu yapının MS 435 yılında Piskopos Rabula tarafından St. Stephon Kilisesi'ne dönüştürüldüğü kabul edilmektedir. Kızıl Kilise olarak da bilinen yapının 12. yüzyılda Nureddin Zengi tarafından camiye

dönüştürüldüğü kabul edilmektedir. Yapının avlusundaki sütun parçaları, başlıkları, avlu duvarlarının bir kısmı ve aslında bir çan kulesi olarak inşa edilmiş olan bugün saat kulesi olarak da kullanılan sekizgen minaresi kiliseden kalmadır. İnşa ve bani kitabeleri bulunmadığı için tarihi tam olarak bilinmese de Oktay Aslanapa'nın Urfa Ulu Camii ile Halep ulu Camii arasındaki mihraba paralel payeler üzerine tonozlarla örtülü harim kısmını vurgulaması yapının 12. yüzyıla tarihlendirilebilmesini sağlamaktadır (Güler, 2016). Caminin harim kısmında şifalı olduğuna inanılan bir kuyu bulunmaktadır. Halk arasındaki inanışa göre Hz. İsa'nın havarisi Thomas aracılığıyla Abgar'a gönderdiği mendil kuyuya bırakılmış olduğu için kuyudaki su şifalıdır (Güven, 2015).

Harimin kuzeyinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan son cemaat yeri bulunmaktadır. Harim duvarı ile duvara paralel uzanan on adet dikdörtgen ayağın üzerinin haç tonozlarla örtülmesiyle oluşturulan son cemaat yerinin kuzey tarafında oldukça geniş bir avlu yer almaktadır. Avlunun kuzeybatı tarafında caminin haziresi,⁶ hazirenin doğusunda ise bir namazgâh yer almaktadır. Avlu duvarının kuzey batı köşesinde, duvar yüzeylerinde kapı ve pencere boşluklar görülmektedir. Bu duvarlar geçmişte yapının yerinde yer alan Kızıl Kilise'ye ait olmalıdır (Güler, 2016).

2.1.1.2.4.Mevlidi Halil Camisi

Hz. İbrahim'in doğduğu yer olduğuna inanılan Mevlid-i Halil Mağarası'nın hemen yanında, Dergâh Platosunda yer alan bu caminin kitabesi bulunmadığı için inşa tarihi net olarak bilinmemektedir. Mevlid-i Halil camii; bir avlu, hazire ve hazirenin batısında yer alan kubbeli kare bir mekândan oluşmaktadır. Kubbeli kare mekânda Kadirî tarikatından Dede Avni'ye ve tarikata ait eşyalar sergilenmektedir (Güler, 2016).

Caminin inşa edildiği alanda Selevkoslar Dönemi'nde bir putperest tapınağı, daha sonra bir havranın inşa edilmiş olduğu söylenmektedir. Hristiyanlık döneminde MS 150 yılında aynı alana "Hristiyanlar Kilisesi" adında bir kilise, Bizans Dönemi'nde aynı alana Urfa Ayasofyası inşa edilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde ise 1523 yılında Muhammed Salih Paşa tarafından aynı alana Mevlid-i Halil Camii inşa edilmiştir. Hz.

⁶ Urfa Ulu Camii haziresinde bir türbe ile 120 adet mezar bulunmaktadır. Büyük bir kısmı 19. ve 20. yüzyıla tarihlenen mezar taşları günümüze ulaşmıştır (Güler, 2015).

İbrahim'in doğduğu yer olduğuna inanılan Mevlid-i Halil Mağarası'ndan kaynağını alan ve caminin avlusundan geçen suyun Zemzem'den sonra en şifalı su olduğuna inanılmaktadır. Bölge halkı ve ziyaretçiler tarafından bir ziyaretgâh olarak kabul edilen mağara ziyaret edilmekte ve suları şifa amaçlı kullanılmaktadır (Güven, 2015).

Fotoğraf 2: Mevlid-i Halil Camii (Nazlı Turan Arşivinden)

Mevlid-i Halil Camisi'nin doğu yanında küçük boyutlu bir hazire, güneybatısında ise üç farklı kottan oluşan geniş bir hazire yer almaktadır. Genel olarak 19. ve 20. yüzyıllara tarihlenen 220 adet mezar ve mezar taşı ile araştırmacıların dikkatini çeken hazirede farklı gövdeli ve farklı başlıklı mezar tipleri görülmektedir. Mezarlar üzerinde yıldız, ok ucu, yürek motifi gibi geometrik; palmet, lale, vazodan çıkan çiçek kompozisyonları gibi bitkisel süslemeler dikkat çekmektedir. Ay yıldız, çarkıfelek, çintemani, hilal şeklindeki süslemeler ve kabaralar da dikkat çekici detaylar arasındadır.⁷ Urfa'daki en büyük tarihi hazire olan Mevlid-i Halil Camii haziresinde yer alan mezar taşı süslemelerinin sanatsal ve sembolik olarak oldukça değerli oldukları düşünülmektedir (Güler, 2016: 146).

⁷ Detaylı bilgi için bkz. G. Güler "Urfa Mevlid-i Halil Camii Haziresindeki Mezar Taşları"

Mevlid-i Halil Camii, bitişğinde yer alan ve Hz. İbrahim'in doğduğu yer olduğuna inanılan mağara ile önem taşımaktadır. Rivayete göre Urfa hükümdarı olan Nemrut acımasızlığı ile kötülüğün, haksızlığın simgesi olmuştur. Nemrut, kâhinlerin o yıl doğacak çocuklardan birinin onu öldüreceğini söylemesi üzerine çocukların katledilmesini emreder. İbrahim'e hamile olan Sara bugün Mevlid-i Halil Mağarası olarak bilinen yere sığınır ve çocuğunu doğurup dallardan yaptığı beşiğe koyar ve günlük hayatına döner. Mağarada ceylanlar tarafından emzirilen bebek büyür ve askerler tarafından bulunup Nemrut'un karşısına çıkarılır. Nemrut İbrahim'i evlat edinerek saraya alır. Yıllar geçtikçe Nemrut'un halka ettiği zulmü ve putlara tapma konusundaki baskılarını fark eden İbrahim bir tören gününde saray putlarının muhafaza edildiği bölüme girer ve bir balta ile putları parçalayarak baltayı en büyük puta asar. Rahiplerin İbrahim'i suçlaması üzerine Nemrut İbrahim'i yargılar. Çevredekilere gerçekleri gösterebilmek için *“görüyorsunuz işte balta büyük putun omzunda balta kimdeyse bu işi o yapmıştır”* diyen İbrahim'e Nemrut öfkeyle *“bir taş parçası eline baltayı alıp nasıl bu işi yapabilir”* diye haykırır. İbrahim *“işte benim anlatmak istediğim de budur. Siz ellerinizle şekillendirdiğiniz bu taş parçalarından adalet, bereket, zafer bekliyor, sizleri kötülüklerden korumalarını umuyorsunuz”* der. Bir anlık şaşkınlığın ardından Nemrut, İbrahim'in yakılmasını emreder. Bugünkü Balıklıgöl'ün bulunduğu yere büyük bir ateş yakılır ve İbrahim, Nemrut Kalesi'ne dikilmiş olan iki devasa sütun arasına halat gerilerek ateşe fırlatılır. Rivayete göre ateş suya odunlar da balığa dönüşür. İbrahim'i kurtarmak için elinden hiçbir şey gelmeyen Zeliha'nın gözyaşlarından oluşan göle Aynızeliha ismi verilir (Alper, 1987).

2.1.1.2.5.Halil-ür Rahman Camii

Halil-ür Rahman Camii, kent merkezinde Gölbaşı Mahallesi'nde Balıklıgöl'ün güneybatı kenarında yer almaktadır. Halk arasında Döşeme Camii ve Makam Camii olarak da bilinmektedir. 1211 yılına tarihlendirilen cami Eyyubiler tarafından inşa edilmiştir. Avlusu olmayan caminin batı tarafında medresesi doğu tarafında ise haziresi yer almaktadır. Caminin ana mekânı mihrap duvarına dik üç sahndan oluşur. Ana mekânı oluşturan dört duvarın üçü üzerine toplam on üç pencere açılmış ve iç mekânın ferah ve aydınlık olması sağlanmıştır. Batı duvarındaki sivri kemerli kapıdan kubbeli

kare ziyaret kısmına geçilir. İstiridye motifleri ve mukarnaslı üst örtü estetik bir görünüm sağlamaktadır. Bu kısımdaki küçük mihrabın iki yanında yer alan kapılardan İbrahim peygamberin düştüğü ve ateşin suya dönüştüğü yer olarak kabul edilen, tonoz ile örtülü asıl ziyaret mekânına geçilir. İçerde akmakta olan su kutsal kabul edilir ve ziyaretçiler tarafından içilerek dilek dilenir. (Alper, 1987).

Fotoğraf 3: Halil-ür Rahman Camii İç Mekânı (Nazlı Turan Arşivinden)

Caminin yer aldığı alanda MS 504'te Urbisus'un inşa ettirdiği Meryem Ana Kilisesi'nin yer aldığı yazılı kaynaklarda geçmektedir. Bu kilise Abbasiler zamanında camiye çevrilmiştir (Güven, 2015: 336). 1810 yılında harap durumda olan camide kapsamlı bir restorasyon yapılmıştır. Halil'ür Rahman Camii'nin doğu tarafında yer alan haziresinde 41 mezar bulunmaktadır. Hazirenin kuzeydoğu köşesinde üstü kubbe ile örtülü kare planlı türbede Şazeli şeyhi Ali Dede yatmaktadır. Bağdat seferine çıkan IV. Murat, Urfâ'da kaldığı süre boyunca şeyhi ziyaret etmiş, hayır dualarını almıştır (Güler ve Kürkçüoğlu, 2013).

2.1.1.2.6. Rızvaniye Camii ve Külliyesi

Halilürrahman (Balıklıgöl) Gölü'nün kuzey kenarında yer alan Rızvaniye Cami, kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla 1736 tarihinde Osmanlı'nın Rakka valisi Rızvanoğlu Ahmet Paşa tarafından Bizans dönemine tarihlenen St. Thomas Kilisesi'nin bulunduğu arazi üzerine inşa ettirilmiştir. Rızvaniye Camii, üç kubbenin örttüğü dikdörtgen planlıdır. Son cemaat yeri de üç kubbe ile örtülü olan küçük boyutlu caminin minaresi doğu duvarına bitişiktir (Kürkçüoğlu, 1993).

Cami, ahşap giriş kapısı, minberi ve ahşap müezzin mahfili ile dikkat çekmektedir. Geçme ve kakma teknikleri kullanılarak yapılmış olan, tarihi ve sanatsal değer taşıyan ahşap kapısı üzerinde bir vazodan çıkan dallar ve rumili süsleme kompozisyonları görülmektedir. Bu kompozisyonlar 18. yüzyıl süsleme özelliklerini yansıtmaktadır ve Urfa camileri arasında tek örnektir. Balkon şeklindeki minberine duvar içinden merdivenle çıkılır. Mihrap nişi, iki renkli taşlardan zikzaklar oluşturacak şekilde süslenmiştir. İnşa edildiği zamandan kalan müezzin mahfilinin alt kısmında kalem işi tekniğiyle renkli çiçek motifleri oluşturulmuştur. Doğuya bakan avlu kapısı ile cami iç mekânına giriş kapısı iki renkli taşların sırayla dizilmesi açısından Diyarbakır camileriyle benzerlik göstermektedir. Cami mekânına giriş kapısının köşelerinde yer alan yılan kabartmaları, eski bir kiliseden dönüştürülmüş olan Selahaddin Eyyubi Camii pencerelerindeki kabartmaların tekrarıdır (Kürkçüoğlu, 1993).

Cami, kıyı boyunca uzanan estetik kemer sırasıyla medrese ile bağlantı kurar. Zarif sütunları birbirine bağlayan kemerlerin orta kısmında abdest almak için sekiz basamaklı bir merdiven ile su seviyesine inilmektedir. Bu kemerlerin üzeri zarif palmet motifleriyle taçlandırılmıştır. Cami, cephesinde yer alan büyük dilimli nişlere yerleştirilen pencereler ve kubbe şekilleriyle Suriye mimarisi özelliklerine işaret ederken; göl kenarında yer alan korkuluk duvarı gibi tek sıra kemerlerin oluşturduğu görünüm, doğulu bir Barok anlayışı yansıtmaktadır (Alper, 1987).

Fotoğraf 4: Rızvaniye Camii Giriş Cephesi (Nazlı Turan Arşivinden)

Caminin yapıldığı tarihten kalan ve özgün olan kapısı 18. yüzyıl Osmanlı süsleme sanatı özellikleri göstermektedir. Sivri kemerli bir silmenin çerçevelediği bir niş içerisinde düzenlenmiş olan giriş kapısının ahşap kanatları ve üzerindeki kitabe orijinaldir. Urfa’da yer alan ahşap bezemeli eserlerin en eski ve en güzel örneklerinden olan bu kapı kanatlarında oyma, kakma ve geçme teknikleri uygulanmıştır. Simetrik kapı kanatları; lale, rûmi, şakayık ve hançer yaprak gibi motiflerden oluşan süslemeleri dikkat çekmektedir. Benzer süslemeler müezzin mahfilinde de görülür (Alper, 1987).

2.1.1.2.7.Fırfırlı Cami

Vali Fuat Bey Caddesi üzerinde bulunan Fırfırlı camii 435 yılında Edessa Piskoposu olan Hiba’nın inşa ettirdiği On İki Havarî Kilisesi’nin üzerine inşa edilmiş bir kiliseden dönüştürülmüştür (Eroğlu ve Yılmaz).

Günümüzde cami olarak kullanılan yapı apside dik uzanan üç nefin oluşturduğu bazilikal planlıdır. Orta nefi eşit büyüklükteki dört tromplu kubbe, yan nefleri ise çapraz

tonozlar örtmektedir. Yüksek tutulan orta nefin üçüncü kubbesinin kasnağında yapıyı aydınlatan yirmi dört pencere yer almaktadır. Bu kilisede Urfa'daki diğer kiliselerin aksine narteks ve gynaikon birimleri yoktur. Batıdaki giriş kapısının üzerinde üç kemerli balkon şeklinde bir mekân düzenlenmiştir. Bu mekânı evlendirme törenlerinde gelin ve damadın kullandığı söylenmektedir (Kürkçüoğlu, 1993).

Kronik yazarlarından olan Egeria bu yapının, göz alıcı görünümü ve dikkat çeken ince oranları yönünden eşsiz olduğunu vurgulamış, yapıyı görkemi ile “Allah’ın evi olmaya layık” şeklinde ifade etmiştir (Eroğlu ve Yılmaz, 2013).

Fotoğraf 5: Firfirli Camii Batı Cephesi (Nazlı Turan Arşivinden)

1920 yılında Ermenilerin Urfa'dan ayrılması ile ceza evi olarak kullanılan yapı 1965 yılında camiye dönüştürülmüştür. Apsis, camiye dönüştürme çalışmaları sırasında duvarla örülerek kapatılırken, güneyde yer alan pencerelerden biri örülerek mihraba dönüştürülmüştür. Güney duvarın orta kısmına taş minber yerleştirilmiştir. Taş süsleme bakımından zengin olan yapı, özellikle batı cephesi ve duvar köşelerindeki kule benzeri küçük unsurlar ile dikkat çekmektedir (Kürkçüoğlu, 1993)

2.1.1.2.8.Selahaddin Eyyubi Camii

Vali Fuat caddesi üzerindeki Selahaddin Eyyubi Camii'nin yerinde 457 yılında Piskopos Nona'nın yaptırdığı kırmızı renkli mermer sütunlarıyla ünlü Vaftizci Yahya Kilisesi bulunmaktaydı. Günümüzde ibadete açık bir cami işlevi gören eserin 18. yüzyılda Vaftizci Yahya Kilisesi üzerine yapılmış olduğu düşünülmektedir. Uzun yıllar Surp Asdvazazin (Meryem Ana) katedrali olarak kullanılan yapı 1994 yılında restore edilerek camiye dönüştürülmüştür (Eroğlu ve Yılmaz, 2013).

Doğu-batı yönünde uzanan bazilikal planlı kilise üç neflidir. Ana nef yan neflere göre geniş ve yüksek tasarlanmıştır. Neflerin üzerleri beşik tonozlarla örtülüdür. İstiridye biçimli yarım kubbe ile örtülü olan apsis dış cepheden algılanmaktadır. Genellikle Suriye kiliselerinde uygulanan apsis ve yan birimlerin dış cepheden bir duvar ile örtülmesi bu yapıda da görülmektedir. Yapının batı cephesinde yer alan, yedi gözlü dış narteks ile iç narteks üzerinde yer alan gynaikon kısmına yapının doğu ve batı kısmında yer alan merdivenler ile çıkılmaktadır. Gynaikon kısmı batı cephesinden dışarı taşırılarak bir balkon görünümü kazandırılmıştır. Kilise camiye dönüştürülürken, güney duvarına yönenin taş işçiliği özelliklerini gösteren mihrap ve minber yerleştirilmiştir (Kürkçüoğlu, 1993).

Yan neflerin pencerelerinin kenarlarında birbirlerine dolanmış yılan kabartmaları, ana apsisin sütun başlıklarında haç tutan melek figürleri, kuşlar ve giriş cephesinde yer alan kemer üzerinde taş bezemeler görülmektedir. Yapı bezeme unsurları açısından oldukça sade tutulmuştur (Kürkçüoğlu, 1993).

Mar Yeşua 494-507 yıllarını anlattığı Vekayiname'sinde bu kilisenin bir mahkeme işlevi ile de kullanıldığını anlatmaktadır. Ayrıca Haçlı Seferleri zamanında üst düzey insanların önemli kararlar almak için Aziz Yahya Kilisesi'nde bir araya geldikleri de aktarılanlar arasındadır. Edessa topraklarında Hristiyan dinini yayma çalışmaları yapan Addai ve Abgar'ın rölikleri Vaftizci Yahya Kilisesi'ne yerleştirilmiştir (Eroğlu ve Yılmaz, 2013).

Fotoğraf 6: Selahaddin Eyyubi Camii (Nazlı Turan Arşivinden)

2.1.1.2.9.Circis (Sirkis) Peygamber Camii

Günümüzde Kamberiyeye Mahallesi'nde yer alan Peygamber Camii'nin yerinde 5.yüzyılda Piskopos Hiba tarafından yaptırılan ve ilk olarak Sergios Kilisesi daha sonra ise Şemun Kilisesi olarak adlandırılan bir kilisenin varlığı bilinmektedir. Selçuklu akınları sırasında zarar gören kilisenin yıkılmasıyla aynı arazi üzerine günümüzde cami işlevi gören Aziz Circis Kilisesi inşa edilmiştir (Eroğlu ve Yılmaz, 2013).

Peygamber Camii, üç nefli bazilikal plan özellikleri göstermektedir. Neflerin üzeri çapraz tonozlar ile örtülüdür. Nefleri ayıran payelerin üzerinde biri Süryanice diğeri Arapça olmak üzere iki kitabe yer almaktadır. Aynı tarihte yazılan kitabelerden Süryanice olanında yapının 1844 senesinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Osmanlıca kitabede ise bu yapının Sultan Abdülmecid zamanında yaptırıldığı yazılıdır (Kürkçüoğlu, 1993).

Fotoğraf 7: Circis (Sirkis) Peygamber Camii (Nazlı Turan Arşivinden)

Yapının batısında tonozlar ile örtülü iç ve dış narteks yer almaktadır. İç narteksin üzerinde yer alan gynaikona çıkış kuzeybatı ve güneybatıda yer alan merdivenler ile sağlanmaktadır. Yapı camiye dönüştürülürken güney duvarına mihrap ve merdivenlerle çıkılan balkon şeklindeki minber yerleştirilmiştir (Kürkçüoğlu, 1993).

Profesör Segal'in 1971 senesinde Şanlıurfa Müzesine teslim ettiği bir kitabede kilisede gerçekleşen bir mucizeye yer verilmiştir. Rivayete göre Yakubi Patriği İgnatius, 1558 yılında Petrus ve Paulus'un büyük yortusunda Aziz Circis Kilisesi'nde takdis merasimi gerçekleştirilirken sarnıçtaki su kilisenin avlusun yer alan vaftiz kurnasına sıçramıştır. Bu mucize mekânın kutsiyetini arttırmıştır. Kilise camiye dönüştürülürken, üç kenarında revaklar bulunan avlulu yapının kuzeyine bir son cemaat yeri eklenmiştir (Eroğlu ve Yılmaz, 2013).

2.1.1.2.10. Deyr-i Yakub kalıntıları ve Ameşşemeş Anıt Mezarı

Hristiyanlık dininin doğuşuyla yaptırılan ilk kiliselerden biri olduğuna inanılan Deyr-i Yakub Kilisesi'nin MS 38 yılında Hristiyan olan Süryaniler tarafından putperest tapınağı üzerine inşa edildiği düşünülmektedir. Yaygın olarak "Nemrut'un tahtı" şeklinde de adlandırılan alanın Kral Nemrut tarafından, yaz aylarında Sayfiye olarak kullandığına inanılmaktadır. Abgar Dağı olarak da isimlendirilen alanı Süryaniler, "Ruhların Manastırı" anlamına gelen Deyro D' Nafsotho olarak isimlendirmişlerdir (Güven, 2015:343).

Bu alandaki yüksek bir dağın tepesinde MÖ 1. Yüzyılda Edessa kralı Ma'nu'nun oğlu Şaredun'un aile üyeleri adına inşa edilmiş olan mezar kalıntıları bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda manastır olarak adlandırılan doğu-batı doğrultusunda uzanan bazilikal planlı iki katlı yapının zemin katının doğu tarafı üç kattan oluşan anıt mezardır. Edessa krallarının gömüldüğü düşünülen ve esas girişi zemin katta yer alan mezar odası kuzey, güney ve doğuda kemerli birer arkosoldan oluşmaktadır. Giriş kapısının sol tarafında grafitto tekniği ile oluşturulmuş bir kuş figürü görülmektedir. Ruhun bir kuş gibi uçup gitmesini sembolize eden bu figürün İslami dönemlerde de birçok mezara işlendiği görülmektedir. Anıt mezarlı büyük yapının zemin katı koridorlarla Ma'nu oğlu Şaredu'nun karısı Ameşşemeş'in anıt mezarına bağlanır. Girişin sağlandığı kuzeydeki yıkık kapıdan düştüğü anlaşılan ve üzerinde başını yastığa koymuş uzanır şekilde bir erkek figürü ve daha küçük boyutlarda sandalyede oturur şekilde betimlenen bir kadın figürü görülen blok taş tespit edilmiştir (Güler ve Kürkçüoğlu, 2010).

Büyük yapının kuzeyinde yer alan üç katlı anıt mezarın doğu cephesindeki pencerenin altında iki satırlık bir kitabe tespit edilmiştir. *Ma'nu oğlu Şaredu'nun karısı Ameşşemeş* yazılı olan bu kitabenin üst satırı Grekçe, alt satırı Süryanice'dir. Aryu Hanedanı'nın MÖ 1. yüzyılda yaşadığı dikkate alındığında mezarların Hristiyanlık öncesi Paganist döneme ait olduğu ve büyük yapının mezar odalarına bağlanan zemin katı üzerinin putperest tapınağı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu tapınağın MS 5. yüzyılda kehanetleri ile ünlü olan Suruçlu Aziz Yakub zamanında manastır olarak kullanıldığı için Deyr Yakub Manastırı olarak anıldığı düşünülmektedir. Manastırın doğusunda yer alan kayalara oyulmuş keşiş odaları bu tahmini desteklemektedir. Büyük mezarın zemin katındaki güney arkosol kemerinin kilit taşına işlenmiş olan haç rozeti,

mekânın Hristiyanlık döneminde de mezar olarak kullanıldığını göstermektedir (Güler ve Kürkçüoğlu, 2010).

2.1.1.2.11. Reji Kilisesi (Mar Petrus ve Mar Paulus Kilisesi)

Elli Sekiz Meydanı'nda yer alan Mar Petrus ve Mar Paulus Kilisesi, 6.yüzyıla ait bir kilise kalıntısı üzerine 1861 yılında inşa edilmiştir. Urfalı Süryanilerin Halep'e göç ettikleri 1924 yılına kadar aktif olarak hizmet veren kiliseye ait mezar taşları Şanlıurfa Arkeoloji müzesinde sergilenmektedir. 1924 yılı sonrasında tütün fabrikası, üzüm deposu gibi farklı amaçlarla işlevlendirilmiştir (Şahinalp, 2005).

Kilise ve güney bahçesinde yer alan yapılar restore edilerek kültürel etkinliklere ev sahipliği yapmak üzere kültür merkezi olarak hizmete açılmıştır. Yapının Süryanice inşa kitabesinin tercümesi şu şekildedir *“Bütün dünya sana tapar, diz çöker ve her dil adına şükreder. Salih kişilerin girdikleri Allah'ın evi olan bu kutsal Aziz Petrus ve Aziz Paulus Kilisesi Patrik II. Yakub ve Metropolit Mar Gregorius David döneminde, mü'min Süryani-Yakubi halkının yardımıyla 2112 Yunan yılında⁸ inşa edildi. Rab, katkısı olan herkesi mükâfatlandırın”* (Güler ve Kürkçüoğlu, 2010).

2.1.2.Şanlıurfa'da Arkeoturizm

Kültür turizminin önemli bileşenlerinden olan arkeoturizm, bilimsel temelde çalışılan bir turizm çeşidi olmuştur. Bu yeni turizm çeşidi ile geçmişte bir bölgede yaşamış olan insanların kim oldukları, nasıl yaşadıkları, yaşam alanlarının mimarisi, sanatı ve gündelik yaşamlarına dair materyallerin bilimsel normlara uygun bir şekilde ortaya çıkarılması turizme konu edilmektedir. Arkeoturizm faaliyet alanları genellikle antik kentler, arkeolojik kazıların yapıldığı alanlar ve müzelerdir (Erdoğan, 2020).

1964 yılında Urfa'da Söğüt Tarlası1 ve Biris Mezarlığında küçük ölçekli kazılar yapılmıştır. Bu kazılar Neolitik sürecin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Körtiktepe ve Çemka Höyük kazılarının ardından uzun zaman sonra yapılan en kapsamlı çalışma

---

⁸ Miladi 1861 yılına karşılık gelir.

1883-1991 yılları arasında Atatürk Barajı çalışmaları nedeniyle Nevali Çori'de gerçekleştirilen kurtarma kazıdır. Dokuz sezon sürdürülen kazı çalışmalarında konut alanlarının yanı sıra özel yapılar da ortaya çıkarılmış, bölgede yapılan çalışmalar ilerledikçe daha tanımlı hale gelmeye başlayan anıtsal yapılara ilk defa burada rastlanmıştır. Nevali Çori'de gerçekleştirilen kazıların ardından H. Hauptmann⁹ başkanlığındaki Nevali Çori ekibi 1995 yılında Gürcütepe ve Göbeklitepe'de kazılara başlamıştır.

“İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi”¹⁰ ardından Fırat ve Dicle Nehirleri üzerine yapılması planlanan barajlar sebebiyle kurtarma kazılarının başlatıldığı Fırat Havzası'ndaki en dikkat çekici arkeolojik alan Göbeklitepe olmuştur. Burada 1995 yılında H. Hauptmann ile başlanan arkeolojik kazılara Klaus Schmidt ve ekibi tarafından 2014 yılına kadar kesintisiz devam ettirilmiştir. Schmidt'in çalışmaları Neolitik yaşama dair araştırmalara kazandırdığı yeni boyut açısından önemlidir. 2021 yılında başlatılan “Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi: Taş Tepeler” Toros Dağları'nın Mezopotamya Ovası ile birleştiği eşik bölgedeki Neolitik toplulukları anlamak amacıyla başlatılmış, Göbeklitepe, Karahantepe, Gürcütepe, Sefertepe ve Çakmaktepe gibi arkeolojik alanlar proje kapsamında değerlendirilmiştir. Urfa, arkeoloji turizmi kapsamında özellikle Göbekli Tepe, Karahan Tepe ve Taş Tepeler Projesi kapsamında çalışılan diğer merkezler ile ziyaretçilere Neolitik dönem insanının içinde bulunduğu sanatsal, sosyal ipuçlarının verilmesi ve inanışlarının, geleneklerinin anlaşılabilmesi konusunda bilgiler sağlayan önemli alanlardır (Karul ve Özdoğan, 2020).

2.1.2.1.Göbeklitepe

Göbeklitepe ilk defa İstanbul Üniversitesi ile Chicago Üniversitesinin birlikte yürüttüğü yüzey araştırmasında neolitik yerleşme olarak saptanmıştır. Araştırma

⁹ Harald Hauptmann, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu'sunda çalışmalar yapan, tanınmış bir arkeolog ve akademisyendir.

¹⁰ İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü ile Chicago Doğu Bilimleri Enstitüsü'nün birlikte yürüttükleri ve ağırlığı Güneydoğu Anadolu'ya verilen Tarih öncesi Karma Projesi Araştırmaları Halet Çambel ile Robert J. Braidwood'un Roma Prehistorya Kongresi'nden sonraki görüşmeleri sonucunda oluşturulmuştur. (Çambel ve Braidwood, 1979).

sonucunda Göbeklitepe'nin yamaçlarında yoğun olarak çakmaktaşlarına rastlandığı ve en yüksek noktalarının gömütlüklerle kaplı olduğu belirtilse de araştırmanın gerçekleştirildiği yılların koşulları Göbeklitepe'nin özel bir yer olduğunun anlaşılabilmesine imkân vermemiştir. 1994 yılında Klaus Schmidt¹¹ ve ekibi Nevali Çori kazısını tamamlamış ve bu alan Atatürk Barajı suları altında kalmıştır. Klaus Schmidt yapılan çalışmalara dayanarak bölgede bilinen diğer neolitik yerleşmeleri ve bu çerçevede Göbeklitepe'yi ziyaret etmiştir (Güler ve Kürkçüoğlu, 2010).

Göbeklitepe ilk keşfedildiği dönemden itibaren bilim dünyası tarafından sonuçları takip edilen bir merkez olmuştur. 2018 yılında UNESCO Dünya Miras Listesine girdikten sonra 2019 yılının "Göbeklitepe Yılı" ilan edilmesi ve reklam kampanyası olarak "Tarihin Sıfır Noktası" gibi sloganların atılması merkezin duyurulmasına katkı sağlamıştır (Türksoy, 2021).

Göbeklitepe'de arkeolojik çalışmalar ile çapları 10 ile 30 metre arasında değişen daire planlı özel yapılar ortaya çıkarılmıştır. Tapınak ya da özel kamusal yapı olarak adlandırılan bu yapıların duvarlarının içine eşit aralıklar ile T şeklinde steller yerleştirilmiştir. Yapıların ortasında dikkat çeken ikişer tane T şekilli stel duvar içindeki stellerden daha uzun tutulmuştur. Hem sembolik hem taşıyıcı işlevi olduğu düşünülen stellerin üzerlerinde hayvan kabartmaları ve stellerin bazılarının üzerindeki pelerin benzeri tasarımlar dikkat çekmektedir. Bu stellerin Pelerin giymiş bir grup rahibi simgelediği yapılan yorumlar arasındadır (Özdöl, 2011).

Klaus Schmidt'e göre ören yeri, seküler bir alan değil avcı ve toplayıcıların dini amaçla kullandığı bir merkez olmalıydı. Schmidt'in yürüttüğü çalışmalar sırasında mezar yapılarına rastlanmamış olsa da ilerleyen yıllarda yapılan kazılarda çok sayıda insan iskeleti bulunmuştur. Bu durum Schmidt' in, Göbeklitepe'nin atalar kültürüne ait bir yer olabileceği görüşünü destekler nitelikte olmuştur (Çelik, 2016).

---

¹¹ Berlin Alman Arkeoloji Enstitüsü Orient Bölümü uzmanı ve Erlangen Üniversitesi öğretim üyesi olarak görev almış olan Prof. Dr. Klaus Schmidt, 1995 yılından itibaren Göbeklitepe kazı çalışmalarını aralıksız sürdürmüştür (Güler ve Kürkçüoğlu, 2010).

Fotoğraf 8: Göbeklitepe Özel Yapılardan Detay (Nazlı Turan Arşivinden)

Göbeklitepe benzeri yerleşmeleri kazanan arkeologlar Göbeklitepe’yi doğrudan atalara adanmış bir “tapınak” alanı olarak tanımlamaktan kaçınırsalar da kafatası kültü ile ilişkilendirmişlerdir (Türksoy, 2021). Bölgede çok sayıda çalışma yaparak Göbeklitepe ve çağdaşı alanları keşfeden Bahattin Çelik de bölgede ortaya çıkarılan özel yapıların “uhrevi” kamusal yapılar olduğunu savunmaktadır (Çelik, 2016).

Göbeklitepe kazısının proje koordinatörü olan Lee Clare “tapınak” terimi yerine “ritüelistik bir kamusal alan” tanımını yapmıştır. Ona göre literatürdeki “tapınak kavramı ve olgusu Kalkolitik ve Tunç çağlara özgü daha kompleks kentli bir toplumun ürünüdür (Özdöl, 2011).

Bölgede çalışan bilim adamlarının çoğu tarafından Göbeklitepe’ye tapınak alanı denmekten kaçınılsa da bu alan ile ilgili yerel kimlik ve geleneklerin karşılaştığı, kültürel ve kamusal alan tarifi yapılırsa da içinde onlarca stelin yer aldığı yirmiden fazla anıtsal yapının görüldüğü bu alan, geniş bir alana yayılmış sembolik eserleri ve ortaya çıkarılan işlenmiş kafatasları ile dünyevi bir boyutta çok uhrevi bir boyutu işaret etmektedir. Göbeklitepe’nin bölgenin genlerine işlemiş uhrevi kimliği kazı çalışmaları

başlamadan önce bölge halkının “Ziyaret Yeri” olarak görüp bir dilek ağacı oluşturmasından da anlaşılmaktadır (Özdöl, 2011).

Göbeklitepe’de dairesel yapılar ortaya çıkarılmıştır. Her biri iç içe dairelerden ve aralarındaki dar koridorlardan oluşan yapılar, duvarlarına bitişik on iki, ortada iki tane olmak üzere on üç, on dört tane stel ile donatılmıştır. Steller üzerinde hayvan kabartmalarına ve hayvan başlıklı stellere rastlanmaktadır. En sık betimlenen hayvanlar arasında yılan, yabani domuz, tilki, ayı, turna, akbaba, leopar, akrep, kırkayak yer almaktadır. Betimlenen memeli hayvan türlerinin tamamı erkektir. Steller veya dikilitaşlar üzerindeki M, H, hilal ve daire gibi semboller karmaşık bir simgeler sisteminin varlığını göstermektedir (Uzunel, 2022).

Göbeklitepe ile ilgili ilginç teoriler ortaya atılmıştır. Almanya’nın ünlü dergilerinden olan Der Spiegel Göbeklitepe’nin Kitab-ı Mukaddes’te yer alan kayıp Aden Bahçesi olabileceğini öne sürmüştür. Kitab-ı Mukaddes’te Aden Bahçesi’nin Fırat ve Dicle nehirlerinin yakınında olduğu belirtilmiş olsa da somut verilerin olmaması ve ilk insanların Göbeklitepe’den çok önce var olduklarının bilinmesi söz konusu düşüncüyü çürütmüştür. (Göler, 2016, 75).

Göbeklitepe ile öne çıkan mimari ve sosyal özellikler Karahan Tepe, Sefer Tepe, Hamza Tepe, Yeni Mahalle Höyük gibi Urfa sınırları içindeki diğer neolitik yerleşmelerde de görülmektedir. Mehmet Özdoğan’ın sık sık vurguladığı “Göbeklitepe Kültürü” tüm bu yerleşimlerde yapılan çalışmaların değerlendirilmesi ile anlaşılmalı çalışılmaktadır. Bilim insanlarına göre Göbeklitepe kültürel ve sosyal bağlamından ayrı değerlendirilmemeli ve yakın çevresinde T biçimli stellerin görüldüğü Sefertepe, Hamza Tepe, Karahantepe ve Harbetsuvan Tepesi gibi T biçimli stellerin görüldüğü kamusal alanları olan diğer yerleşmeler ile birlikte ele alınmalıdır (Türksoy, 2021).

2.1.2.2.Karahantepe

Şanlıurfa kent merkezine elli kilometre mesafede Tek Tek Dağları Milli Parkı içerisinde yer alan ve kazı çalışmaları sistemli bir şekilde yürütülen Karahantepe ilk

olarak 1997 yılında “Doğu ve Güneydoğu Anadolu İlleri Kültür envanteri Projesi” kapsamında yapılan yüzey araştırması ile Bahattin Çelik tarafından keşfedilmiştir.

Karahantepe 2019 yılından bu yana Dr. Necmi Karul başkanlığında arkeolojik kazılar ile araştırılmakta olan bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşmesidir. Göbeklitepe gibi burası da dönemin büyük yerleşmeleri arasındadır. Şanlıurfa bölgesinin yerleşik yaşamın ortaya çıkış sürecinde nasıl bir durum içerisinde olduğunu ortaya koyma potansiyeline sahiptir. Şimdiye kadar gerçekleşen çalışmalar ve yüzey bulguları buradaki iskânın MÖ 10. bin yılın ortalarında başladığını ve yaklaşık 1.500 yıllık bir süreci kesintisiz olarak yansıttığına işaret etmektedir. Yaklaşık 10 hektarlık bir alana yayılmış olan yerleşmenin henüz küçük bir bölümünde kazı çalışması yapılabilmektedir (Karul, 2021).

Şanlıurfa bölgesinde gerçekleştirilen önceki çalışmalar ve 2021 yılında başlayan Karahantepe ve Göbeklitepe'nin de dâhil olduğu Gürcütepe, Sayburç, Çakmaktepe, Sefertepe ve Yeni Mahalle Höyük Neolitik alanlarında yürütülmekte olan Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları: Taş Tepeler Projesi ile başlayan yeni araştırmalar Dicle Havzası da dâhil olmak üzere Yakın Doğu'nun çağdaş alanları ile benzer olduğu kadar özgün toplulukları da işaret etmektedir. Medeniyet tarihinde organize iş gücünün ve uzmanlaşmanın ilk örneklerinin görüldüğü bölgede başta UNESCO Dünya Miras Listesine giren Göbeklitepe' deki dikili taşların benzerlerinin bulunduğu Karahantepe olmak üzere on iki farklı alanda kazılar yürütülmektedir. 2019 yılında başlayan Karahantepe kazı çalışmaları Göbeklitepe'nin benzersiz bir yer olmadığını bölgede bu nitelikte birçok yerin daha olabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Uzun bir sürecin farklı evrelerini yansıttığı düşünülen birbirine yakın yerleşmeler söz konusudur (Karul, 2022).

Karahantepe yapılan yüzey araştırmalarından elde edilen verilere göre dört bölümde incelenmektedir. Dikili taşların tek parça halinde çıkarıldıkları taş ocaklarının bulunduğu bölge, konut mimarisinin bulunduğu düşünülen Güney Düzlüğü, çok sayıda kamusal özel alan olduğu jeomanyetik ölçümler ile belirlenmiş olan Doğu Teras ve kazıların sürdürülmekte olduğu Batı Yamaç dört bölgeyi oluşturmaktadır. 2019 yılından bu yana yapılan çalışmalarda merkezde dairesel planlı büyük bir yapı ve buna eklenen dairesel ve dörtgen planlı yapılardan oluşan bir kompleks gün yüzüne

çıkarılmıştır. AD yapısı olarak adlandırılan ana yapı ana kayaya oyulmuştur. Duvar içine eşit aralıklar ve simetrik olarak yerleştirilmiş olan on yedi dikilitaş ve yapının ortasına yerleştirilmiş olan iki dikili taş dikkat çekmektedir. Yapının içine olasılıkla oturma amaçlı iki basamaklı sekiler oluşturulmuştur. Hem seki yan yüzeylerinde hem de dikilitaşlar üzerinde çöl varanı, tilki, leopar, örümcek gibi hayvan kabartmaları görülür. Bu yapıdan, AB yapısı olarak adlandırılan tamamen ana kayanın oyulması ile oluşturulmuş fallusların bulunduğu yapıya geçiş bulunmaktadır (Karul, 2022).

Fotoğraf 9: Karahantepe Falluslu Yapı (Nazlı Turan Arşivinden)

Yine ana kaya oyularak oluşturulan insan başının keskin hatları ve çenesinin altındaki sakalı çağrıştıran kabartması ile eril bir bireyi yansıttığı düşünülmektedir. Bu mekâna basamaklar ile inilip bir sürecin tamamlandığı ve diğer taraftan basamaklar ile çıkıldığı düşünüldükçe erginlenme töreni ile ilgili olabileceği öne sürülmektedir. Yüzeydeki eğimli bir kanal sıvı ile ilgili bir ritüel olabileceğini düşündürmektedir çünkü kanaldan akıtılan sıvının falluslu mekâna dolarak diğer uçtan merkezi yapıdaki havuza dökülebileceği düşünülmektedir. Dörtgen ve dairesel planlı yapıların oluşturduğu kompleksin

Göbeklitepe’de olduğu gibi işlevini tamamladıktan sonra bilinçli şekilde toprakla örtüldüğü anlaşılmaktadır (Karul, 2022).

2.1.2.3.Kızılkoyun Nekropol Alanı

Kızılkoyun Nekropol Alanı 2012 yılında arkeolojik sit alanı ilan edilmiştir. Kentsel doku içerisinde konumlanmış olan ve çok sayıda mağaranın ortaya çıkarıldığı alan Antik Edessa kentinde bulunmaktadır. Etrafının sit alanlarıyla çevrili olması sebebiyle turizm değeri artan nekropolün doğusunda kentsel sit alanı olan ve dünyanın en eski heykelinin bulunduğu Yenimahalle, batısında Halepli Bahçe Arkeopark alanı, güneyinde ise Urfa Kalesi yer almaktadır. Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılması sonucu Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde kalan kentte Roma Dönemi eserlerine rastlanmaktadır (Üner, 2003). Bunlardan biri olan Kızılkoyun Nekropol¹² Alanı eğimli kalker arazi üzerinde oluşan mağaralar ve bu mağaralarda kayaya oyulmuş mezarlardan oluşmaktadır. Kayaya oyularak oluşturulmuş olan yazılar, rölyefler ve iki adet 1.85m uzunlukta heykel dikkat çekmektedir. Bu heykellerin MS 3-4. yüzyıllara tarihlendirilen doğulu tarzda giysileri ve askeri teçhizatları ile kalkerden oyulmuş Roma askerleri oldukları anlaşılmıştır. Yapılan arkeolojik kazıların ve çevre düzenlemelerinin ardından turizme kazandırılan alan özellikle gece ışıklandırmaları ile hoş bir görünüm sunmaktadır (Öztürk Tel ve Kuloğlu Yüksel, 2017).

2.1.3. Şanlıurfa’da Kültürel Miras Turizmi

Mezopotamya Altın Üçgeni’nde yer alan Şanlıurfa köklü geçmişinin yarattığı kültürel miras öğeleriyle güçlü bir tarihi ve kültürel miras turizmi potansiyeli sunmaktadır. Yaşayan bir kenti ve kültürel mirasını tanıyabilmeyi ve anlayabilmeyi sağlamanın yolu şehrin müzelerinden geçmektedir. Müzeler Arkeolojinin, etnografyanın, sanat tarihinin ortaya çıkardığı bulguları farklı kurgularla farklı katmanlara ileterek kentlerin ve kentlilerin tarih boyu oluşturdukları kültürel mirası gözler önüne serer. Şanlıurfa, kültürel mirasını izleyebileceğimiz müzelere sahiptir.

¹² Nekropol (Nekropolis): Antik kentlerde mezarların yer aldığı alana verilen isimdir. Ölü(ler) şehri anlamına gelmektedir ve genellikle yerleşim yerinin dışında konumlandırılmıştır.

1965 tarihinden günümüze hizmet vermekte olan Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi ile Haleplibahçe Mozaikleri Müzesi dünyaca ünlü müzelerindendir. Şehrin geleneksel mutfak kültürünü yansıtan Hacıbanlar Evi Mutfak Müzesi, Kurtuluş Savaşı yıllarını anımsatan Şanlıurfa Kurtuluş Müzesi, şehrin sanatsal kimliğini vurgulayan ŞURKAV Geleneksel El Sanatları Müzesi ve Şanlıurfa Kent Müzesi kent kültürünü anlamak açısından oldukça önemli kültürel miras unsurları içermektedir (Albayrak, 2017).

Müze işleviyle kullanılan yapılara ek olarak, kent dokusunu yansıtan tarihi yerleri, konutları, sokakları, çarşıları ile açık hava müzesi niteliği taşıyan kent turizm açısından oldukça önemlidir. Tüm kent bir müze olarak değerlendirilebilir, kentin tarihsel dokusu sergi mekânı olarak düşünülebilir. Şanlıurfa tarihi kent dokusunun ve kültürel mirasının turizme konu olabilecek seviyede korunmuş olması ve kendine özgü bir kültürü yansıtıyor olması günümüzde kültürel miras turizmi açısından önem taşımaktadır.

2.1.3.1.Şanlıurfa Kalesi

Urfa'ya batı yönden girildiğinde Urfa camilerinin kubbeleriyle birlikte hâkim bir tepe üzerinde Urfa Kalesi dikkat çekmektedir. İlk inşa tarihi bilinmeyen kalenin Abgarlar tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Antik dönemden günümüze dış surları ve halk arasında “mancınık” olarak bilinen iki sütun ulaşmıştır. Korint başlıklı olan bu sütunlar Geç Roma dönemine tarihlenmektedir. Doğudaki sütun üzerinde yer alan, Kraliçe Şalmat'a yapılan Süryanice ithaf yazısı da sütunların tarihlendirmesini desteklemektedir. Yazıtta “*Ben Eftuha'yım güneşin oğluyum! Bu sütunlar ve üzerindeki heykeli Kral Manu'nun kızı Kraliçe Şalmet için yaptırım*” yazılıdır. Sözü edilen heykel bugün yerinde değildir. Şehrin etrafını saran surların Harran Kapısı ve Bey Kapısına ait Mahmutoğlu Kulesi, tarihi duvar ve burçların bir kısmı günümüze ulaşmıştır (Albayrak, 2017).

Urfa Kalesi Osmanlı Dönemi'nde idari bir fonksiyon yüklenmiştir. İç Kale devlete ait belgelerin, halktan toplanan vergilerin, tüccarların kıymetli mallarının muhafaza edildiği bir yer olarak kullanılmıştır. Tehlikeli zamanlarda halka sığınak olan kale, dönemin hapishanesine de ev sahipliği yapmıştır. Kale içinde cephanelik, su sarnıçları, ambarlar, kale muhafızları tarafından kullanılan konutlar ve küçük bir cami

bulunmaktadır. Bey Kapısı, Samsad Kapısı ve güneye bakan Harran Kapısı günümüze ulaşmıştır. İç Kale ile Dış Kale arasında şehrin mahalleleri yer almaktadır (Üner, 2003,25).

2.1.3.2.Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi

Müze kelimesinin aslı Grekçe mouseion kelimesine dayanmaktadır. Grek mitolojisinde Mousa denilen dokuz ilham perisinin adından türetilen mouseion, “tanrıçalara adanan tapınak” ya da “bilimler tapınağı” anlamında kullanılmıştır. 1956 yılından günümüze Türkiye’nin de üyesi olduğu ICOM¹³ ise müzeyi, halka eğitim ve haz verme amaçlı sergileme yapan ve koleksiyonlar barındıran mekân olarak tanımlanmıştır. (Çiçek, 2022).

Tarihte ilk müzenin Antik Çağ’da Atina Akropolünde yer alan Propylai’nin bir salonunda Pinakotheka¹⁴ adıyla kurulduğu söylenebilir. Mouseion adı ilk kez MÖ 305-283 yıllarında İskenderiye’de kurulan ve İskenderiye Kütüphanesi’ni de içine alan akademik merkez için kullanılmıştır (Yücel, 2006). Biriktirmenin kurumsallaşması ile oluşan müzeler, kültür turizminin önemli bileşenlerinden olmuştur (Yavuzkır, 2020).

Şanlıurfa ve çevresinde oluşan kültürel mirasın sergilendiği ve 1965 yılından günümüze hizmet vermekte olan Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi 2015 yılında üç katlı, yirmi dokuz bin metrekarelik yeni binasına taşınmıştır. On dört adet ana sergi salonu, otuz üç adet canlandırma alanı bulunan müzenin arkeopark alanında kronolojik olarak sıralanmış döneminin özelliklerini yansıtan yapı örnekleri ve arkeolojik çalışmalar yapılabilmesine imkân tanıyan kazı eğitim alanı mevcuttur. Köklü bir geçmişe sahip olan Şanlıurfa ve çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalardan elde edilen buluntuların sergilendiği ve Neolitik Dönem açısından uluslararası öneme sahip olan Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi Bölgede yapılan barajlar nedeniyle Neolitik alanlarda başlatılan kurtarma kazılarından elde edilen buluntuları bünyesinde barındırmaktadır (Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi).

¹³ International Council of Museums

¹⁴ Pinakotheka: Resim deposu

Sergi salonları kronolojik olarak düzenlenmiştir. Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik, Tunç Çağı, Demir Çağı, Helenistik, Roma, Doğu Roma ve İslami Dönem salonları adlarını aldıkları dönemlere ait buluntuları ziyaretçiler ile buluşturmaktadır. Son yıllarda müzede sergilenen Balıklıgöl Heykeli (Urfa Heykeli) en dikkat çeken eserlerden olmuştur. Kireç taşından insan boyutlarında ve insan formunda yapılmış en eski heykel olma özelliğine sahiptir. 1993 yılında tesadüfen bulunan Urfa Heykeli, Şanlıurfa'nın Yenimahalle semtinde yürütülen kazılarda elde edilen bulgulara göre Yenimahalle Neolitik yerleşimine aittir (Çelik, 2018). Sergilendiği Şanlıurfa Müzesi arkeolojik eser kataloğuna göre heykelin eril cinselliği sembolize ettiği düşünülmekte, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde hâkim kutsal varlığın erkek olduğu yönünde yorumlar yapılmaktadır (Çiçek, 2022).

2.1.3.3.Haleplibahçe Mozaik Müzesi

Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nin yanında yer alan Halepli Bahçe Mozaik Müzesi belediyenin alt yapı çalışmaları sırasında tesadüfen tespit edilen iki villa ve bir hamam yapısının mozaikli alanının tamamını kapsayacak şekilde inşa edilmiştir. Mozaikler MS 3. yüzyıla tarihlenmektedir (Çorbacı, 2015).

Son yıllarda yapılan çalışmalarda MÖ 303-302 yıllarında Seleukos kralı I. Nikator tarafından Nisibis ve Singara kentleri yakınında bugünkü Şanlıurfa sınırları içinde kurulan Edessa kentine ait otuzun üzerinde mozaik bulunmuştur. Bu mozaiklerin bazıları yurt dışına kaçırılmış, bazıları ise Şanlıurfa Haleplibahçe Mozaik Müzesi'nde sergilenmektedir (Albayrak ve Keskin, 2022).

Seleukos Hanedanlığı tarafından Urfa'da eski bir yerleşim üzerine kurulan Edessa şehrinden geriye kalan bu taban mozaikleri; yapım teknikleri, Fırat Nehri'nden çıkarılan orijinal taşların dört milimetre karelik boyutlarda kullanımı ve Amazonların tasvir edildiği tek mozaik olması sebepleriyle oldukça önemli bir yere sahiptir. Amazonlar'ın tasvir edildiği yapı "Amazonlar Villası" olarak, diğer yapı geometrik taban mozaiklerinden dolayı "Geometrik Villa" olarak adlandırılmıştır. Günümüze korunarak ulaşmış olan bu hamamın halka hizmet etmiş olduğu düşünülmektedir. Amazonlar

Villası on iki mekânı ve iki iç avludan oluşan bir yapıdır. Birkaç sıra duvar temeli ve birkaç sütun başlığı tamburu dışında mimari unsura rastlanmamıştır (Üney, 2015).

Ana salonun batısında, konuk odası olduğu düşünülen birimin tabanında “Avlanan Amazonlar Mozaïği” görülmektedir. Opus tessellatum¹⁵ ve opus vermiculatum¹⁶ tekniğinde yapılmış olan mozaikte ön planda Melanipe ve Penthesilea atlı olarak, geri planda yer alan Hippolyte ve Thermodosa ise yaya olarak aslan ve leopar avlarken betimlenmiştir. Köşesinde bereket maskı görülen bordürde kenger yaprakları arasında Eros ve av sahneleri tasvir edilmiştir (Albayrak ve Keskin, 2022).

Fotoğraf 10: Halepli Bahçe Mozaiklerinden Detay (Nazlı Turan Arşivi)

Amazonlar, antik kaynaklarda savaşçı kimlikleriyle öne çıkan antik dönem kadınları olarak anlatılmaktadır. Amazon kelimesinin etimolojisi ile ilgili farklı görüşleri sürülmektedir. Grimal, Antik Yunanca “a-mazon” kelimesinin memesiz anlamında

¹⁵ Tessera denilen eş boyutlu küplerin yan yana dizilmesiyle oluşturulan duvar ya da döşeme mozaïği tekniğidir (Sözen ve Tanyeli, 2010).

¹⁶Tesseraların solucana benzer kıvrımlı bir şekilde yerleştirilmesiyle oluşturulan mozaik tekniğidir (Ok, 2020).

kullanılabileceğini aktarmıştır. Hellen mitolojisinin kadın figürlerinden olan Amazonlar savaşçı kimlikleriyle bilinirler. Dört Amazon kraliçesinin isimleriyle birlikte tasvir edildiği tek mozaik Haleplibahçe Mozaik Müzesindedir. Dört Amazonlar aslan ve leopar avlarken tasvir edilmişlerdir (Eraslan, 2014).

Strabon, Amazonların sağ memelerinin savaş sırasında zorluk yaratmaması amacıyla çocuk yaşlardayken dağlanarak büyümesinin engellendiğini, sol memelerinin ise bebeklerini beslemek amacıyla koruduklarını aktarmıştır. Amazonlar, mitolojide savaş tanrısı Ares ile Nymphelerden Harmonia'nın kızları olarak anılırlar. Yunan toplumunda erkeklere özgü savaş ve av ile ilgili silahları kullanma, at binme becerisi, çiftçilik, yönetim gibi alanlarda öne çıkan bu kadın topluluğunun nerede yaşadığı, antik kaynaklarının anlattıklarının ne kadarının efsaneden ibaret olduğu tartışmalı konulardır (Eraslan, 2014). Haleplibahçe'de görülen amazonlardan Hippolyte ve Melenippe "Herakles'in on iki işi" efsanesinde geçmektedir. Herakles'in işlerinden dokuzuncusu Amazon Kraliçesi Hippolyte'nin altın kemerini ele geçirmek ve Admete'ye götürmektir. Herakles türlü maceralar ile Themiskyra'ya varır ve Hippolyte barışçıl bir şekilde kemeri vermeyi kabul eder. Ancak bu barışçıl tutumdan hoşlanmayan Hera'nın Amazon kılığına bürünerek savaş başlatması üzerine kandırıldığını düşünen Herakles Hippolyte'yi öldürür (Üney, 2015).

Haleplibahçe Mozaik Müzesi'ndeki Amazonlar Villası'nın merkezinde villanın en büyük mekânı olan Kuşlu Salon yer almaktadır. Su kuşları, lotus çiçekleri ile süslü olan mozaığın batı kenarında biri erkek biri kadın olmak üzere iki figür yer almaktadır. Bu figürler Antiokhia'da bulunan "Psyche'nin Kayığı Evi'ndeki Agros ve Opora Mozaığı ile ilişkilendirilmektedir. (Üney, 2015:128).

Kitisis Mozaığı müzenin dikkat çeken mozaiklerindedir. Kitisis güç, yenilenme, mertlik kavramlarının kişileştirilmiş hali olarak kabul edilmektedir. Elinde bir ölçü aleti tutmakta olan Kitisis, Roma Döneminde imparator ve komutanların giydiği askeri bir pelerin giyinmiştir. Halepli Bahçe Kitisis'i, Ravenna'daki San Vitale mozaikleriyle benzerlikler göstermektedir. Kitisis'in giysilerinin benzerleri İustinianus dahil olmak üzere üst düzey yöneticiler oldukları belirtilen figürlerde erkek giysisi olarak görülmektedir. Diğer dikkat çekici nokta Kitisis'in üç pendialı broşu ile tacıdır. Benzerlerini Ravenna mozaiklerindeki İustinianus ve Theodora figürlerinde

gördüğümüz giysiler ve takılar imparator ve imparatoriçenin gücünü ve hükümdarlığını vurgulayan unsurlardır. Yüz betimi Thedora ile benzerlik gösteren Kitisisi'nin imparatoriçeye övgü amacıyla yapıldığı şeklinde yorumlar yapılabilmektedir (Üney, 2015).

Fotoğraf 11: Halepli Bahçe Kitisisi (Nazlı Turan Arşivinden)

Haleplibahçe koridor mozağının ana panosunu Akhilleus'un hayatından sahneler içeren kuzey güney doğrultulu iki friz oluşturmaktadır. Akhilleus, Helen mitolojisinin en önemli kahramanlarından biridir. Bilinen en eski şiir olan İlyada Destanı'ndan hayatına ve kahramanlıklarına dair bilgiler edindiğimiz Akhilleus, Zeus soyundan gelen Theselya Kralı Peleus ile Okeanos'un soyundan gelen Thetis'in oğludur. Üst frizdeki sahnelerde Thetis'in Akhilleus'u ölümsüz kılmak için topuğundan tutarak Styks Nehri sularına daldırdığı, yetiştirilmesi için Kheiron'a verildiği (Erhat, 2007) ve Kheiron ile yaptıkları eğitimlerden şifalı bitkileri tanıma, aslan avı sahneleri görülmektedir.

Mozaikte korunmuş olan dördüncü sahnede dört figür görülür. Akhilleus, Thetis ve hizmetkârların bir ağaç altında görüldüğü sahne Akhilleus'a veda sahnesidir. Alt frizin boş olan kısmında Akhilleus'un Troya Savaşı ile ilgili sahnelerinin işlenmiş

olduğu düşünölmektedir. Akhilleus'a böylesi bir ün kazandıran hikâyenin Akhilleus'u anlatan bir eserde yer almış olması muhtemel görünmektedir. Akhilleus'un hayatından sahneler Geç Antik Çağ mozaiklerinde döneminin eğilimine uygun olarak işlenmiştir (Üney, 2015).

2.1.3.4. Şanlıurfa Hacıbanlar Evi Müzesi

Şanlıurfa, kültürel miras turizmi içerisinde mutfak kültürüyle de öne çıkmakta olan bir şehir olup mutfak kültürünün sunulmasında müzelerden faydalanılmaktadır. Binyıllar boyunca birçok kültürün yerleşim yeri olan bu topraklar zengin bir kültürel geçmişin getirisi olarak özgün bir yemek kültürüne sahip olmuştur (Aşkın, 2015).

Hacıbanlar Evi Müzesi, yaşayan müze kültürünü sergileyen önemli müzeler arasında yer almaktadır. Geleneksel Urfa evlerini yansıtan konağın beş odası ve geniş bir avlusu bulunmaktadır. Odaları sergi salonu olarak kullanılmakta ve her salonda farklı bir tema işlenmektedir. Mutfak malzemeleri, yöreye özgü kullanım biçimleri ve yöresel isimleriyle sergilenmektedir. Ahşap odalardaki ahşap dolap ve nişlere mutfak araç gereçleri yerleştirilmiş olup oturma alanları şark köşesi şeklinde düzenlenmiştir. İlk salon yemek odasıdır. Yemek odasının sol tarafında yazlık eyvan ve tam karşısında kışlık eyvan yer almaktadır. Yöresel kıyafetler bu kısımda ziyaretçilerin deneyebileceği hatıra fotoğrafı çekilebileceği şekilde düzenlenmiştir. Yazlık eyvandan sonra ziyaret edilen oda yaşam odasıdır. Bu oda sedirlerle döşelidir. Dolaplar ve nişler mutfak araç ve gereçlerinin sergilenmesi için kullanılmaktadır. Salonun orta kısmında yöresel yemekler yapan kadınlar yöresel kıyafetler içinde canlandırılmıştır (Mutlu ve diğerleri, 2019).

Yaşam odasının alt katında “zerzembe” yani kiler yer almaktadır. Kışlık yiyecek hazırlıklarında ve muhafazasında kullanılan araç gereçler sergilenmektedir. Durağan sergileme tekniklerinin kullanıldığı müze, Şanlıurfa Mutfak kültürünü ziyaretçilerine anlatmaktadır (Mutlu ve diğerleri, 2019).

Müzedeki salt mutfak kültürünü yansıtan unsurlar değil, geçmişin yaşam kültürü de anlatılmaktadır. Yemek hazırlamak için bir araya gelen kadınların gösterilmesi birlik ve beraberliği, iş bölümünü göstermektedir. Müze içerisinde geleneksel yemek

eğitimlerinin modern mutfak yerine geleneksel mekân ve geleneksel malzemeler ile verilmesi deneyimsel bir tanıtım yapılması ve mutfak kültürünün daha iyi yansıtılması açısından önem taşımaktadır (Şanlıurfa Belediyesi, 2023).

2.1.3.5. ŞURKAV Geleneksel El Sanatları Müzesi

Geleneksel el sanatları, geleneksel kültürü yeni nesillere aktarma görevine ek olarak bir toplumların kültürel yapısını oluşturan gelenek, görenek ve halk sanatlarını yansıtmak açısından canlı ve anlamlı belgelerdir. Günümüzde, halk kültürünü tanıtmak, geliştirmek ve yeni kuşaklara aktarmak için projeler yapılmaktadır. Bölgelerin yerel kalkınmasına da önemli katkılar sunan projelerden biri de “Şanlıurfa El Sanatları ve Sözlü Kültür Projesi” dir. Bu çalışma, Şanlıurfa Valiliği ile Gazi Üniversitesi Türk El Sanatları Araştırma Uygulama Merkezi tarafından yürütülmüştür. Bu çalışma kapsamında Şanlıurfa kent merkezinde, ilçelerinde ve köylerinde çalışmalar yapılmış, toplanan bilgiler kitap haline getirilmiş ve Şanlıurfa Geleneksel El Sanatları Merkezi kurulmuştur (Akpınarlı ve Uluşık, 2021).

Şanlıurfa Valiliği tarafından taziye evi olarak kullanılan tarihi bir bina kaybolmakta olan el sanatlarının yaşatılması ve tanıtılması amacı ile restore edilerek 2011 yılında Geleneksel El Sanatları Müzesi ve Satış Merkezi olarak hizmete sunulmuştur. Geleneksel el sanatları, UNESCO tarafından kültürel miras unsuru olarak kabul edilmektedir. Çok kültürlü tarihsel geçmişinin etkisi geleneksel sanatlarına da yansıyan Şanlıurfa, halı ve kilim dokumacılığı, ipek işlemeciliği, bakırcılık, keçecilik, abacılık, cülhacılık, kazazlık gibi el sanatlarında oldukça üretken olmuştur. Yöreyi ziyaret eden misafirlerin yöreye ait geleneksel el sanatlarını tanımlarını sağlayan müze üç oda ve salondan oluşmaktadır. Her odası geleneksel ahşaptan, bakırdan yapılmış objeleri, geleneksel kilimleri, keçe, çülha, ehram gibi el sanatı ürünlerini sergilemek için kullanılmaktadır (Şurkav, 2020).

Müzedeki sergilenen el sanatlarından olan kazazlık günümüzde sürdürülmeyen ve yapım teknikleri unutulmakta olan el sanatlarımızdandır. İpek örmeciliği olarak da bilinen kazazlık teknikleri ile geçmişte çok güzel örnekler üretilmiştir. Geçmişte yoğun bir şekilde yapılan ve yaygın bir şekilde kullanılan keçeciliği Siverek ve Birecik’te

sürdüren birer usta bulunmaktadır. Ustalar, kırsal alanda yaşayan insanların talebi üzerine çoğunlukla seccade yaptıklarını ifade etmişlerdir. Çulculuk yörede devam ettirilmeyen el sanatlarından biridir. Eski ustaların anlattıklarına göre kullanım alanı daraldığı için birçok usta mesleği bırakmıştır. Siverek ilçesinde bir usta tarafından eski semerlerin onarımının ve minyatür semerlerin yapıldığı tespit edilmiştir. Yörenin önemli el sanatlarından olan ahşap oymacılığı, Şanlıurfa merkezinde az sayıda usta tarafından sürdürülmektedir. Özellikle tarihî yapıların restorasyonu, ahşap ve taş işlemeciliğinin sürdürülmesini sağlamaktadır. Şanlıurfa’da devam ettirilmekte olan tespihçilik, Gümrük Han’da ve Balıklıgöl çevresindeki alışveriş alanlarında yer alan ustalar tarafından sürdürülmektedir. Bakırcılık, diğer el sanatlarına göre varlığını korumuştur. Kuyumculuk, Şanlıurfa’da gelenekselliğini yitirmeden devam eden bir el sanatıdır. Geleneksel düğün adetlerinin sürdürülmesi bu el sanatının varlığını sürdürmesini sağlamıştır. Yöreyle özgü takıların yapımı Şanlıurfa Merkez’de yoğun şekilde devam ettirilerek altın işlemeciliği sanatı yaşatılmaktadır (Akpınarlı ve Uluşık, 2021).

2.1.3.6. Açık Hava Müzesi Harran

Şanlıurfa şehir merkezinin güneydoğusunda yer alan Harran çeşitli derecelerde sit alanları, kalesi, surları, sur kapıları ve tarihi yerleşimleri ile bir açık hava müzesi niteliğindedir. Kentin tarihsel dokusu, kent belleğini yansıtan atmosferi kültürel miras turizmi unsurları açısından güçlü bir potansiyel barındırmaktadır.

Harran ismine ilk defa MÖ 2000 yılında Kültepe ve Mari’de bulunan tabletlerde rastlanmaktadır. Şehrin ismi Sümerce ve Akatça “kervan” veya “seyahat” anlamına gelirken Asur ve Kalde dillerinde “yol”, Arapça’da ise “şiddetli sıcak” anlamına gelmektedir (Birinci ve diğerleri, 2017).

Tevrat’ta “Haran” olarak geçen yerin günümüz Harran’ı olduğu öne sürülürken, İslam tarihçileri kentin kuruluşunu Nuh’un torunu Kaynan’ a veya Hz. İbrahim’in kardeşi Aran’a bağlamaktadır. 13.yüzyıl tarihçilerinden İbn-i Şeddad Hz. İbrahim’in Filistin’e gitmeden önce Harran’da yaşadığını ve bu nedenle Harran’a Hz. İbrahim’in Şehri de denildiğini yazmaktadır (Erkol ve Kürkcüoğlu, 2013).

Harran, tarihsel ve kültürel dokusu ile bir açık hava müzesi niteliği taşımaktadır. Çeşitli ülkelerdeki korumacılar tarihi kentlerin ve büyük şehirlerdeki tarihi çekirdeklerin bir bütün olarak korunmasına ilişkin görüşlerini geliştirmektedir. İtalya’da Camillo Boito ve Gustav Giovanni yerleşmelerin anıt ve çevresindeki küçük yapılar ile birlikte korunması gerektiğini vurgulamışlardır. Prof. Dr. Doğan Kuban kent imgesinin müzeye konulamayacağını, çok iyi kurgulanmış olsa da müze mekânı içinde kentin bizi sarmalamasını beklemek ile kenti sokaklarında, çarşılarında deneyimlemek ve kenti yaşamının arasında büyük bir fark olduğunu vurgulamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Harran taşınmaz kültür varlıkları, çarşıları ve gözler önüne serilen sanat, gelenek ve göreneklere ile oldukça önemli bir yere sahiptir. Döneminin bilim merkezlerinden biri olan Harran Okulu’nun bu topraklarda kurulmuş olması, İskender’in fethiyle birçok Makedonyalının bu topraklara yerleşmiş ve kendi kültürlerini de yanlarında getirerek kültürel bir etkileşim yaratılmış olması, Emevi Halifesi Mervan’ın bir dönem devletin başkentini Harran’a taşıması, Harranlı Sabiilerin yaptıkları çeviriler ile dünya kültürüne katkıda bulunmaları gibi tarihsel ve kültürel durumlar Harran’da yaratılmış olan kültürel mirasın önemini vurgulamaktadır (Karaçizmeli, 1998).

2.1.3.7.Harran Kümbet Evleri

Coğrafya ve iklimin şekillendirdiği Harran Kümbet Evleri toprak kerpiçten inşa edilmiştir. Klasik mimaride “tholos” terimiyle anılan bu yapılara Akdeniz çevresinde, Mezopotamya’da, Anadolu’nun doğusunda ve Transkafkasya’da rastlanmaktadır. Kubbeli, konik, külahlı ya da kümbet olarak adlandırılan bu evlerin İskoçya’daki benzerlerine “Arı Kovanı” adı verilmektedir. Musul, Kıbrıs, Tiflis, Afganistan ve İtalya’nın güneyinde de örneklerine rastlanmaktadır. Kültürel Miras kapsamında ele alınabilecek olan ve geleneksel yaşam tarzını yansıtan yapılar turizm açısından oldukça önem taşımaktadır. Bu konuda verilebilecek en iyi örneklerden olan Harran Kümbet Evleri külah biçimindeki kubbeli yapılardır (Birinci ve diğerleri, 2017).

Harran Evlerinin tasarımı aşamasında iklim etkili olmuştur. Bölgede yazların aşırı sıcak ve kurak, kışların soğuk geçmesi sebebiyle, bölge halkı Harran Evleri’ni inşa ederken geleneksel iklimlendirme yöntemini kullanmıştır. Yere ve iklime uyumlu

tasarım örneği olarak bindirme tekniği ile inşa edilmiş olan Harran Evleri günümüz betonarme binalara kıyasla yazın serin, kışın sıcak bir iç mekân sağlamaktadır. Harran Evleri genellikle iki ile altı arasında değişen kubbeli mekânın yan yana getirilerek içerden kemerler ile birbirine bağlanmasıyla oluşturulmaktadır. Bu evler eklenebilir, çıkarılabilir modüler özellikte olması sayesinde kullanıcı sayısındaki değişikliğe göre düzenlenebilmektedir. Dünyanın farklı bölgelerinde benzer özelliklere sahip yapılar arasında İtalya kırsalında yer alan ve 13. yüzyıla tarihlenen Alberobello Trulli Evleri öne çıkmaktadır. Mimari ve fonksiyonel açıdan oldukça benzeyen Trulli ve Harran evleri inşa sürecinde farklı malzemeler kullanılsa da görünüm açısından benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik 2013 yılında iki şehrin belediyeleri arasında gerçekleştirilen protokol ile kentlerin “Kardeş Şehir” ilan edilmesini sağlamıştır. Trulli Evleri de Harran Evleri gibi üzeri kubbelidir ve iç mekânı modüler sistem ile oluşturulmuştur (Güney, 2022).

İlçe merkezinde bulunan Harran evlerinden birkaç tanesi turizme hizmet amacıyla restore edilerek “Kültür Evi” olarak düzenlenmiştir. İç mekânları sosyo-kültürel çeşitliliği yansıtan geleneksel eşyalar ve objeler ile donatılarak ziyaretçilerin dinlenebilecekleri ve yöresel ürünler satın alabilecekleri mekânlar oluşturulmuştur. Bu şekilde düzenlenen mekânlar tarihi mekânları koruma, kullanma ve yaşatma, yerel kültürün tanıtılmasına yardımcı olma açısından önemlidir. Yan yana sıralı olan bu kubbeli mekânlar içten kemerler ile birbirlerine bağlanmışlardır. Mimari yapısı ve inşasında kullanılan malzemelerin yazları serin, kışları sıcak tutma özelliği sağlayan yapıların iç mekânları geleneksele uygun bir şekilde haremlik ve selamlık olarak iki bölümden oluşmaktadır (Birinci ve diğerleri, 2017).

Şanlıurfa’ya gelen turistlerin ziyaret ettikleri mekânlardan olan otantik kültür evleri yörenin kültürel mirası olan ev yaşamını görmek, yöresel kıyafetleri ile tanışmak, mutfağına ait yemekleri denemek, tarihi atmosferini paylaşmak, otantik ürünler ve hatıra objeler edinmek açısından oldukça ilgi çekicidir. Nazara karşı koruduğuna inanılan üzerlik bitkisinden yapılan nazarlıklar ve tütsü olarak yakılmak için hazırlanan ürünler dikkat çeken ürünlerdendir.

2.1.3.8.Harran Okulu

Dünya kültür tarihi açısından bakıldığında Harran yazılı tarihiyle kadim bir geçmişe sahiptir. Tarihi kaynaklara göre Büyük İskender'in fethinden sonra Makedonya'dan birçok insan Harran'a yerleşmiştir. Harran Okulu; Bilim Tarihi, Felsefe, Dinler Tarihi ve İslami İlimler açısından oldukça önemlidir. Çok sayıda alim yetiştirmiş bir aileye mensup olan Sabit b. Kurra¹⁷ başta olmak üzere Harranlı bilim adamları çeşitli çeviriler yaparak Arap diline ve bilimine katkıda bulunmuşlardır (İlhan, 2019).

Fotoğraf 12: Harran Okulu Ören Yeri (Şanlıurfa Belediyesi)

Felsefeci ve sosyolog Hilmi Ziya Ülken İslam düşüncesinin en önemli fikir kaynağının Yunan felsefesi olduğunu fakat bu etkinin doğrudan değil Helenistik felsefe kanalı ile gerçekleştiğini aktarmaktadır (İlhan, 2019). Helenistik felsefenin önemli okullarından

¹⁷ Sabit bin Kurra H. 221 (M. 836) yılında Harran'da doğmuştur. İslam matematiğinin oluşum dönemine katkıda bulunan Harranlı matematikçilerin başında gelmektedir. Matematik, astronomi ve fizik ilimleri eğitimi almış ve saray astronomları arasına girmiştir (Fazlıoğlu, 2008).

biri olan Harran Okulu'nun Yeni Eflatunculuk ve Pisagorculuğun İslam dünyasına geçişinde köprü rolü oynadığı görülmektedir (İlhan, 2009).

Hristiyanlık döneminde Süryanilerin yerleştiği Harran'ın 639 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmesinin ardından Ömer b. Abdülaziz tarafından ilmi araştırmaların yapıldığı bir merkez olarak ilan edildiği bilinmektedir. Biri Harranlı diğeri Mervli iki öğrenci İskenderiye Okulu'nun devamı olan Antakya Okulu'nu Harran'a taşımıştır. Emevi halifelerinden Mervan'ın bir dönem devletin idare merkezini Harran'a taşıması ile İslam devletinin başkenti olmuş, kültürel ve jeopolitik önemi artmıştır. Harranlı Sabii¹⁸ bilginlerin yaptığı çeviriler bilimsel ve felsefi mirasın kesintiye uğramadan yüzyıllarca geliştirilerek aktarılmasını sağlamıştır. Sabiler aracılığı ile Yunan metafiziği, tıbbı, astronomisi İslam dünyasına intikal etmiş, Harran Okulu'nun yetiştirdiği ve etkilediği âlimlere bakıldığında üst düzey bir eğitim verdiği anlaşılmıştır (İlhan, 2009).

2.1.3.9.Şanlıurfa Hanları ve Çarşıları

Şanlıurfa önemli ticaret yollarının kavşak noktasında olması sebebiyle tarih boyunca oldukça canlı bir ticari dokuya sahip olmuştur. Kentin en önemli birimlerinden olan çarşılar kent ekonomisinin nabzının attığı bir sistemdir. Tarihi Hanlar ve Çarşılar Bölgesi'nde birçok han, çarşı, bedesten yer almaktadır. Halil İnalçık çarşısını merkezinde bedesten olan ve etrafında çeşitli esnaf gruplarına ait dükkânlar, imalathaneler, han, hamam, imaret ve caminin olduğu sahnenin toplu adı olarak tanımlamaktadır. Bu tanım, şehrin yakın ve uzak çevresinde yaşayan insanların bir takım sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılandığı ve üretimi de içinde bulunduran kompleks bir sistem olan çarşı tarifine en yakın olandır (Şahinalp ve Günal, 2012).

Son dönemlerde küreselleşmenin etkisiyle insanların alışveriş alışkanlıkları değişmiş, insani ilişkilerin azaldığı yeni bir dönem başlamıştır. Alışveriş, doğal

---

¹⁸ Günümüzde başta Irak, İran, Avustralya ve ABD olmak üzere dünya genelinde cemaatler varlıklarını sürdüren Sabiiler karakteristik özellikleri ve sahip oldukları literatür ile dikkate değer bir dinsel topluluktur (Gündüz, 2012).

gereksinimlerin karşılanmasını aşarak psikolojik tatmin için vazgeçilmez bir etkinliğe dönüşmüştür. Bu dönüşüm turizmde alanına girmiş, tarihi dokusunu koruyan çarşılar hem alışveriş yapmak hem de farklı coğrafyaların kültürel mirasını tanımak isteyen ziyaretçiler tarafından talep görmüştür. Çarşılar özellikle el sanatı ürünleri ile dikkat çekmektedir. El sanatları ortaya çıkarıldığı toplumların sanatsal beğenilerini ve kültürel özelliklerini yansıtır. Bir geleneği sürdüren, ilk üretildikleri zamanın izlerini taşıyan ve geçmişle bağlantı kurmayı sağlayan el sanatlarının birer turizm değeri olmaları açısından da önemlidirler. Özellikle kültürel miras turizmi kapsamında korunarak pazarlanabilecek geleneksel el sanatları bir bölgenin kalkınmasına yardım edebilecek değerli araçlardır. El sanatı ürünleri turistlerin alışverişlerinde özel bir yere sahiptir. Psikolojik bir tatmin olarak gittikleri yerlerden satın aldıkları ürünler, hediyelik eşyalar geçirdikleri kültürel deneyimin sertifikası anlamına gelmektedir (Bayazit ve diğerleri, 2012).

Fotoğraf 13: Bakırcılar Çarşısı (Nazlı Turan Arşivinden)

Şanlıurfa’da turistik alışverişe konu olan el sanatları ürünleri dekoratif ve geleneksel niteliklerdedir. Halı ve kilim dokumacılığı, kuyumculuk, bakırcılık gibi geleneksel el

sanatları ürünlerine yönelik turistlerin alışverişleri tarihi çarşıların ayakta kalmasını ve geleneksel üretimin devam ettirilmesini sağlamaktadır.

Tarihi görünümüyle dikkat çeken Gümrük Hanı, Balıklıgöl yakınlarında Haşimiye Meydanı'nda yer almaktadır. Kitabesine göre Kanuni Sultan Süleyman zamanında Behram Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Kesme Urfa taşı ile iki katlı olarak inşa edilmiş olan yapının avlusundan Balıklıgöl'ün kutsal sayılan suyu geçmektedir. ŞURKAV tarafından 2001 yılında restore edilen yapı otantik görünümü ile yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Restoranlar, çayhaneler, hediyelik eşya dükkânları ile turizme hizmet eden han, alt kattaki tespih dükkanlarında tespih koleksiyoncularının ürünlerinin sergilenmesi ile de bilinmektedir. Gümrük Han hem tarihsel kimliği hem de şehrin en önemli sosyo-kültürel merkezlerinden biri olma özelliği taşımaktadır. Batı cephesinde Sipahi Pazarı, güney cephesinde bedesten konumlanmıştır (Özme, 2005)

Sipahi Pazarı, Osmanlı Dönemi'nde kesme taşlardan inşa edilen üzeri tonoz ile örtülü karşılıklı dükkânlardan oluşmaktadır. Valilik tarafından restore edilerek Halıcılar Çarşısı olarak kullanılma açılmıştır. Sanatsal ve kültürel değeri olan halı ve kilimleri ile görsel bir zenginlik yaratmaktadır. UNESCO tarafından kültürel miras unsuru olarak kabul edilen el sanatlarının sergilendiği ve yaşatıldığı bu çarşılar turizm açısından da önem taşımaktadır. Çok kültürlü bir coğrafyanın oluşturduğu el sanatı ürünlerinin oluşturduğu görsel şölen başlı başına bir Kültürel Miras Turizmi unsuru yaratmaktadır. Şanlıurfa çarşıları Ahilik geleneğinin devam ettiriliyor olması ile de dikkat çekmektedir. Bu gelenek otantik el sanatlarının devam ettiği ve satıldığı çarşılarda esnaflar arasındaki dürüstlüğe dayana çeşitli kurallara dayanmaktadır. Tüm düzen dürüstlük ve haklı kazanç üzerine kurulmuştur (Babat, 2015).

Sipahi pazarının doğusunda konumlanmış olan Kazaz pazarı diğer adıyla Urfa bedesteni yer almaktadır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Behram Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Geçmişte kazazlık ürünlerinin üretilerek satıldığı bedesten, zaman içinde değişmiş ve daha çok yöresel kıyafetlerin, halı ve kilimlerin, kumaşların satıldığı bir çarşı haline gelmiştir (Demir ve diğerleri, 2022).

Fotoğraf 14: Kazzaz Pazarı (Nazlı Turan Arşivinden)

Hanlar bölgesinde yer alan Hüseyiniye çarşıları birbirlerine paralel uzanırlar. Üzerleri tonozlar ile örtülü olan çarşılar 1887 yılında yaptırılmıştır. İki yanında dükkânların dizili olduğu çarşılarda aydınlatma, dükkânların kapılarının üzerindeki pencerelerden sağlanmaktadır. Çarşılardan biri Bakırcılar, diğeri ise Kuyumcular çarşısı olarak kullanılmaktadır (Özme, 2005).

Bakırcılar Çarşısı, kazıma, ajur, kakma, boyama, dövme teknikleri ile bezenen bakır eşyaların üretildiği, sergilendiği ve satışının yapıldığı çarşılarından biridir. Günümüzde usta çırak ilişkisi ile eğitim verilen, yerli ve yabancı turistlere açık atölyeleri bulunan bu çarşı günün her saati kalabalık ve turistik bir çarşı olma özelliğine sahiptir. 1960 yıllardan sonra plastik, alüminyum ve çelikten üretilen eşyaların yaygınlaşması nedeniyle üretim azalmış olsa da bakır işleciliği sanatı sürdürülmektedir (Demir ve diğerleri, 2021).

2.2. MARDİN'DE KÜLTÜR TURİZMİ

Çalışmamız kapsamında bu başlık altında Mezopotamya Altın Üçgeni'nin ikinci köşesi olan Mardin'in kültür turizmi potansiyeli değerlendirilmiştir. Son yıllarda kadim

tarихinin oluşturduğu kültürel mirası ile ön plana çıkan Mardin, kültür turizmi açısından incelendiğinde kentin potansiyelinin oldukça yüksek olduğu görölmektedir.

Mardin'in adına ilk defa Bizanslı tarihçi Amminianus Marcellinus'un kayıtlarında rastlanmaktadır. Bu kadim kente Persler Marde, Bizanslılar Mardia, Araplar Maridin, Kürtler Merdin, Süryaniler Merdo, Türkler ve Ermeniler Mardin demişlerdir. Yerleşimin çok eski zamanlara dayandığı kentin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu tam olarak bilinmese de MÖ 4500 ile 3500 tarihleri arasında hüküm süren Subariler tarafından kurulmuş olabileceği düşünölmektedir (Çaça, 2013).

Şehrin ilk kuruluşu ve ilk ismi ile ilgili çeşitli efsaneler ve görüşler mevcuttur. Efsaneye göre *“Pers hükümdarlarından birinin ölümcül bir hastalığa yakalan Mardin isimli oğluna hekimler tarafından havası temiz bir yerde yaşaması tavsiye edilir. Bu tavsiye üzerine Kargalar Dağı'nda yaşamaya başlayan Mardin, sürüne sürüne girip yıkandığı ırmaktan çıkar ve bir söğüt altında uyur. Irmağın suyu ve temiz havası ile şifa bulan Mardin kurduğu şehre kendi adını verir.”* Bu söylence Mardin halkı arasında yaygındır. Diğer bir söylenceye göre *“Ateşe tapan bir rahip yıllarca Kargalar Dağı'nda yaşar ve kızı Marta için bir şehir kurar. Kurduğu bu şehre “Marta Şehri” demek olan “Martaion” ismini verir.”* Başka bir görüşe göre ise şehrin ismi Süryanice kale anlamına gelen *“merdo”* kelimesinin kaleler anlamındaki çoğulu olan *“merdin”* den gelir. Bu görüş şehrin isminin yörede bulunan çok sayıda kalenin varlığıyla ilişkilendirilmiş olabileceğine yöneliktir (Uygur, 2015).

Mardin, tarihsel süreç içerisinde stratejik konumu nedeniyle birçok uygarlık tarafından uğruna savaş verilmiş ve sık sık el değiştirerek farklı uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Kent MÖ 2850 yılında Sümer Akad idaresine, sonrasında sırasıyla Babil, Hitit ve Midiler'in hâkimiyetine girmiştir. Yaklaşık beş yüz yıl sonra Asurluların hâkimiyetine giren kente Urartular, Persler, Makedonyalılar, Partlar, Abgarlar, Romalılar ve MS 640 yılında Hz. Ömer zamanında Müslümanlar hâkim olmuşlardır. Daha sonra Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler arasında sürekli el değiştirmiştir. 990 yılında Meyyafarikin merkezli Mervanilerin hâkimiyetine girmiş ve yaklaşık yüz yıllık Mervani Döneminde istikrar sağlanmış, İpek Yolu üzerindeki kentte ticaret canlanmıştır. 1085 yılında Muncuk Böri kumandasındaki ordu tarafından fethedilen kent Melikşah'ın ölümü üzerine Artuklular'ın hâkimiyetine girmiş, 1108 tarihinden

itibaren yaklaşık üç yüz yıl Artuklular'a başkentlik yapmıştır (Çaça, 2013). Günümüzde kent silüetinde Süryanilerin, Artukluların ve Osmanlıların oluşturduğu kültürel miras öğeleri yoğun şekilde hissedilmektedir.

Özellikle Tur Abdin bölgesinde yoğun bir Süryani dini mimarisi görülmektedir. Orta Çağ'da çok önemli bir rota olan ve Tur Abdin'den geçen "İpek Yolu" antik çağlarda da önemli bir güzergâh olduğu için bölgenin önemini arttırmıştır. Tur Abdin'deki tarihi yapıların çoğu Hristiyanlık dönemine denk düşse de bölge çok eski tarihlerden itibaren önemli bir yerleşim olma özelliğini sürdürmüştür (Keser, 2002).

İlim ve kültürü önemseyen Artuklular toplumsal hayatı şekillendiren birçok anıtsal yapı inşa ettirerek Mardin'i önemli merkezlerden biri haline getirmişlerdir. Artukluların ardından Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve son olarak Osmanlıların hakimiyetine giren kent bir sancak olarak 1517 yılında Diyarbakır Eyaletine bağlanmıştır. Günümüzde kültür turizmine konu olan taşınmaz kültür varlıkları büyük ölçüde Artuklu Dönemi ile Osmanlı Döneminden kalmıştır. Stratejik konumu nedeniyle sık sık el değiştiren kentte farklı kültürler tarafından oluşturulan binlerce yıllık bir kültürel birikim oluşmuştur. Dünyanın en eski dillerinden biri olan Süryanice konuşan ve bu dilin İsa Mesih'in konuştuğu dil olduğunu öne süren Süryani toplumu Mardin'in kültürel miras turizmine ve inanç turizmine katkı sağlamıştır (Uygur, 2015).

Mardin ve çevresi binlerce yıllık tarihi, farklı etnik grupları ve dini yapısıyla hem ulusal hem de uluslararası turizm destinasyonlarına girmiştir. Yüksek bir kültür turizmi potansiyeline sahip olan kent kültür turizminin alt kolları olan inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi kapsamına alınabilecek kültürel unsurları ile dikkat çekmektedir.

2.2.1. Mardin'de İnanç Turizmi

Mardin farklı inançlara sahip toplulukların bir arada yaşadığı ve inançlarının gereklerini yerine getirebildikleri bir coğrafya olmuştur. Günümüzde kent dokusunda Hristiyan inancına hizmet eden manastırlar, kiliseler ile İslam inancına hizmet eden camiler ve medreseler dikkat çekmektedir. Hristiyanlığın bölgeye girdiği 5.yüzyıldan,

İslamiyet'in etkisinin yoğunlaştığı 7. yüzyıla ve o dönemden 12.yüzyıla kadar bölgenin önemli bir Şemsi¹⁹ nüfusu barındırdığı bilinmektedir (Çağlayan, 2010: 12).

Mardin Süryani kültürü ve Hristiyanlık açısından oldukça önemli bir tarihe ve bu tarihsel süreçte inşa edilen birçok manastır ve kiliseye ev sahipliği etmektedir. Hristiyanlığı kabul eden ilk topluluklardan biri oldukları için Ortodoks Süryanilere eski Süryaniler anlamına gelen “Süryani Kadim” denir. Pek çok batılı akademisyen, Süryani Kilisesi için Suriyeli karşılığı olan “Syriac” kelimesini kullanır. Süryaniler bu kelimeye karşı çıkarlar; çünkü onların kilisesi başından beri Syrian olarak bilinir ve bu kelime onlara bir ülke ve ona ait şeylerden ziyade, nerede olursa olsun, Hristiyanlığın mezheplerinden birini çağrıştırır. Onlara göre Syrian Hristiyan (Christian) ile eş anlamlıdır ve bu kelimenin kökü Babil'i fetheden ve oradaki Yahudileri özgürleştiren Pers kralının adı olan Cyrus'tur (Keser, 2002).

Hristiyanlıktan önce paganizmin yaşandığı bu topraklarda çok tanrılı dinler için tapınaklar inşa edilmiş, Süryanilerin Hristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte bu tapınaklar kilise ve manastırlara dönüştürülmüştür. Günümüzde Mardin'de Süryanilere ait çok sayıda manastır ve kilise yer almaktadır. Mimari açıdan son derece etkileyici görünen bu yapıların, bir kısmı harap durumdayken bir kısmı yüzlerce yıldır aktif bir şekilde hizmet vermektedir. Mor Gabriel Manastırı ve Deyrul Zafaran Manastırı sosyal hayatın ve dini eğitimin sürdüğü yaşayan manastırlar olma özelliğini korumaktadır. Kırklar Kilisesi, Mort Şmuni, Mor Mihayel, Mor Petrus ve Mor Pavlus kiliseleri de aktif olarak kullanılmakta ve hem Süryani Cemaatine hem de yerli ve yabancı turistlere İnanç Turizmi kapsamında kapılarını açarak bölge turizmine katkıda bulunmaktadır (Günel, 2005).

640 yılında Hz. Ömer döneminde İslamiyet'in yerleştiği Mardin; camileri, türbeleri, medreseleri ile günümüz Mardin kentinde görsel bir çeşitlilik yaratmaktadır. Mevcut İslam mimarisi görünümü büyük oranda Artuklular döneminde oluşturulmuş olan kentte Akkoyunlular ve Osmanlı dönemlerinde eklemeler ve onarımlar yapılmıştır. Yapılan bu eklemeler büyük oranda Artuklu ve güneyden gelen etkilerin oluşturduğu

---

¹⁹ Şemsiler, genel anlamda Mezopotamya bölgesinde yaşayan, Güneş'e ve diğer gezegenlere tapanlara verilen isimdir.

mimari stilin devamı niteliğinde olmuş, oluşturulmuş olan doku günümüze kadar devam ettirilmiştir. Mardin Ulu Camii, Şehidiye Camii, Latifiye Camii, Zinciriye Medresesi, Kasımiye Medresesi gibi dönem yapıları inanç turizmi açısından önem taşımaktadır. Mimari yapıları, süsleme teknikleri ve görsel zenginlikleri açısından İslam sanatı ve kültürünün devamlılığını izleyebildiğimiz bu yapılar inanç turizmine konu edilmektedir (Çaça, 2013).

2.2.1.1. Hristiyanlık ile İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar

2.2.1.1.1. Mor Gabriel Manastırı

Mor Gabriel Manastırı, Midyat'a 18 km mesafede Yayvantepe Köyü'nde yer almaktadır. Manastır, farklı tarihlerde inşa edilmiş olan yapılardan oluşmaktadır. Plan şemasına bakıldığında zemin katta Anastasya Kilisesi, Theodora Kubbesi, mutfaklar, Anıt Mezar, Meryem Ana Kilisesi, Papaz Evi, eski misafir odaları yer almaktadır. Birinci katta öğrenci odaları, duşlar, yemekhane ve mutfak gibi mekânlar yer almaktadır. İkinci katta ise rahibe odaları, yaşama mekânları ve yeni misafir odaları yer almaktadır (Turan, 2019).

Manastır, 613 yılından 1088 yılına kadar Tur Abdin Metropolitlerine ev sahipliği yapmıştır. Manastırın ana kapısı, taş bir portale sahip metal bir kapıdır. Üzerinde yer alan sembolik bezemeler ve yapının bir Süryani Ortodoks kilisesi olduğunu anlatan kitabesi kapıyı süslemektedir (Keser, 2002). Manastıra giriş üzerinde aslan kabartmaları olan bir kapıdan sağlanmaktadır ve rivayete göre baskıların arttığı bir dönemde manastır terk edilmiş, rahipler tekrar dönene kadar iki aslan bu kapı önünde nöbet tutmuş ve manastırı yağmalamalara karşı korumuştur. Bu kapıdan geçilip avludan beş yüz metre kadar yürüyerek manastır kompleksine varılmaktadır (Kaygalak Çelebi, 2020).

Mor Şmuel ve Mor Şemun tarafından 397 yılında kurulan Mor Gabriel Manastırı dünyanın en eski işlevini sürdüren manastırlarından biri olma özelliğiyle öne çıkmaktadır. Manastır ilk dönemlerinde kurucuları olan Mor Şemun ve Mor Şmuel Manastırı olarak adlandırılmıştır. Kuruluş efsanesine göre Mardin'in Savur ilesinde

doğan Mor Şmuel yerleştiği Kartmin isimli köyde Şemun adında bir genci ölümcül bir hastalıktan kurtarır ve gencin babası teşekkür olarak bir kilise yaptıracağına ve Şemun’u da yanına mürit olarak vereceğine söz verir. Şemun ğrencisi olarak kendisine katılır. Şmuel ile Şemun bir putperest tapınağı yakınlarında konaklar. Şemun rüyasında bir meleğin üç taş ile iŐaretlediđi bir araziye gösterdiğini ve bu taşların etrafına büyük bir kilise inşa etmelerini, nüfuslarının kısa zamanda artacağını söylediğini görür.

Fotoğraf 15: Mor Gabriel Manastırı Misafir Odaları (Nazlı Turan Arşivinden)

Yeri melek tarafından belirlenen bu manastırın nüfusu kısa zaman içinde artmıştır. Roma imparatorlarından olan Arcadius ve Honorius ardından II.Theodius ve Anastasius tarafından yapılan bağışlar ile genişletilen manastır, 615-1088 yılları arasında Tur Abdin Bölgesi’nin dini yönetim merkezi olmuştur. 634 yılında Mor Gabriel’in Metropolit olarak göreve başladığı manastır 15.yüzyıldan sonra Mor Gabriel Manastırı olarak anılmaya başlanmıştır (Kaygalak Çelebi, 2020).

Andrew Palmer, Arkadyus'un manastıra ilgisinin manastırın konumuyla ilgili olduğunu ileri sürmüştür. İmparatorluğun, Pers sınırında yer alan manastırda bulunan rahipler ile korunma arasında kurulan ilişki; imparator, halk ve asker tarafından paylaşılan ortak bir korunma inancı oluşturmuştur. Konumu nedeniyle kervanlara yiyecek sağlayan, görünen ve görünmeyen düşmanlardan koruyan manastırda Süryani Ortodoks liturjisi ve Süryanice yeni nesle aktarılmaya çalışılmaktadır (Keser, 2002).

Osmanlı arşivlerinde Deyrul Umur²⁰ Manastırı olarak da geçen manastır, Süryani tarihi içinde önemli bir yer edinmiştir. Tur Abdin Bölgesi'nin önemli azizlerinden olan ve manastıra adı verilen Mor Gabriel hayatı boyunca manastır için çalışmış, Süryani tarihinde önemli bir yer edinmiştir.

Fotoğraf 16: Anastasya Kilisesi Naos Güney Duvarı (Turan, 2019)

774 yılında gerçekleşen salgında çok sayıda rahibin ölmesi nedeniyle Mor Gabriel'den şifa almak için mezarının açılmasına karar verilir. 130 yıl sonra mezarı açılan Gabriel'in

²⁰ Deyrul Umur, Süryanice bir ifade olan Dayro Dhumro'dan gelir "rahiplerin barındığı yer" anlamında kullanılır (Keser, 2002).

bedeninin korunduğu görülür ve bir süre manastırda sergilenir. Salgının bitmesi ile sağ el parmakları kesilip alınarak beden tekrar defnedilir. Böylece Mor Gabriel'e tekrar ihtiyaç duyulduğunda mezarın açılmasına gerek kalmayacaktır. Çevre manastırlara da gönderilen parmakların veba salgınını sonlandırdığına inanılır. Kutsal sayılan parmaklar günümüzde gümüşler içinde manastırda saklanmaktadır. Mor Gabriel'i anmak için ölüm yıldönümü olan 23 Aralık ve mezarının açıldığı gün olan 31 Ağustos tarihlerinde tören yapılır. Türkiye'nin ve dünyanın birçok yerinden gelen Süryanilerin katıldığı bu törenlerde şifa ve bereket için gümüş kaplama içinde bulunan parmaklara dokunulur (Kaygalak Çelebi, 2020:677-693).

Fotoğraf 17: Anastasya Kilisesi Mozaikleri (Turan, 2019)

Girişin kuzeydoğusunda yer alan basamaklar takip edildiğinde Anastasya Kilisesi'nin avlusuna ulaşılır. Anastasya Kilisesi, imparatorluk tarafından gönderilen yardımlarla inşa edilmiştir. Kilisenin Anastasya Kilisesi olarak adlandırılmış olmasının sebebi Anastasius'un kilisenin inşa edilmesi için gönderdiği yardımlara bağlanmaktadır. Yapının oldukça geniş tutulan naosu üç kapı ile her biri bir kduşkudşine sahip üç beşik

tonozlu mezbaha açılır. Kilisenin az sayıda küçük penceresi vardır. Andrew Palmer bu durumu manastırın Orta Çağ boyunca pek çok defa yağmalanmış olmasına ve bölgede etkili olan karasal eklima bağlamıştır. Küçük ve az sayıda pencerenin her açıdan korunaklı olacağı düşünülmüş olmalıdır (Keser, 2002).

Bazilikal planda inşa edilen kilisenin iç mekânına nişler ile hareket kazandırılmıştır. Naosun güney duvarında yan yana sıralı üç derin niş, hemen üst kısımlarında yine yan yana sıralı pencere açıklığı üç niş ve en üstteki pencere açıklıklı niş bir araya getirilerek pramidal bir düzen oluşturulmuştur. Bu düzen hem aydınlatma sağlamakta hem de Hristiyanlıkta Baba, Oğul ve Kutsal Ruh (Üçlü Birlik) inancının mimariye yansıtılması olarak yorumlanmaktadır (Turan, 2019).

Kilisenin apsisi, iki yanındaki pastoforium odaları ve templon duvarı oldukça sade düzenlenmiştir. Apsiste yer alan mozaikler Bizans Dönemi eseri olduğu için başkent mozaikleri gibi oldukça kalitelidir. Justinyen öncesi mozaiklere nadiren rastlandığı için Mor Gabriel’de bulunan bu mozaikler önem taşımaktadır (Keser, 2002).

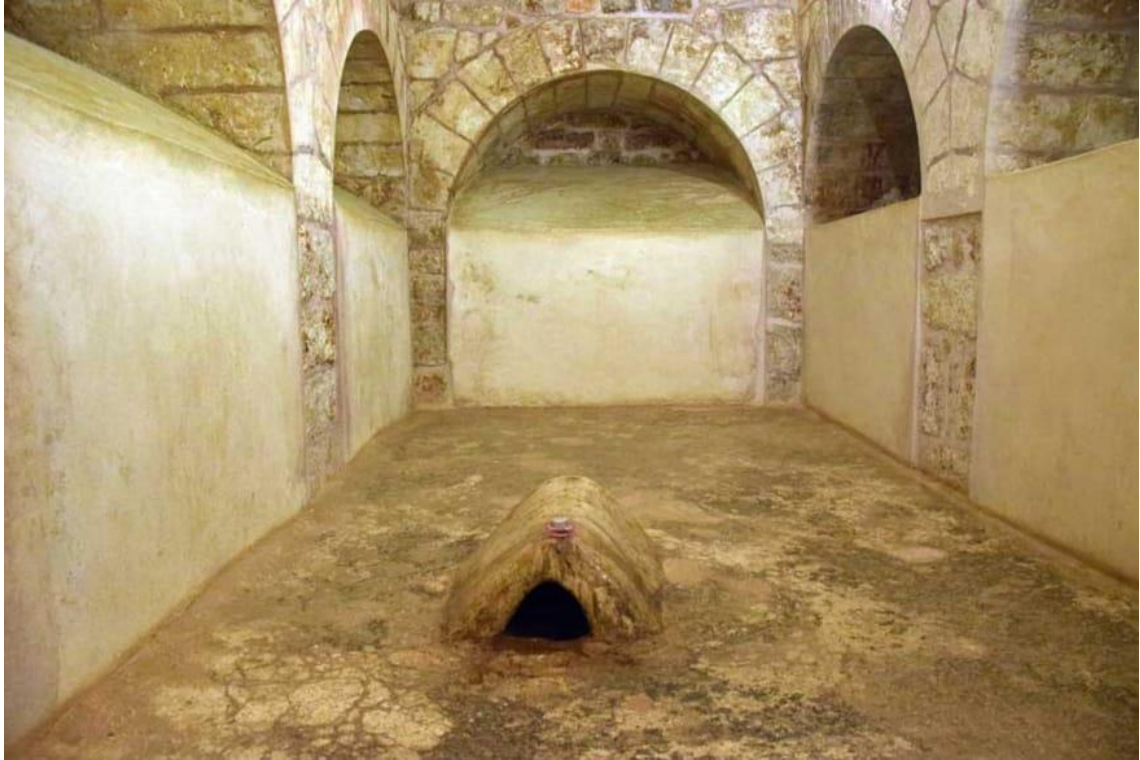
Fotoğraf 18: Theodora Kubbesi İç Mekân (Turan, 2019)

Anastasya Kilisesi'nin avlusuna dik duran ve abbara olarak adlandırılan üstü kapalı geçit ile Theodora Kubbesi'ne ulaşılmaktadır. Theodora Kubbesi manastırın en büyük ve Anastasya Kilisesi'nden sonra inşa edilen yapısıdır. Dışardan küp şeklinde algılanan yapı içerden kubbelidir. Kemerlerden oluşturulan sekizgen, taş ve tuğlanın birlikte oluşturduğu örgü tekniği ile kubbeye dönüşür. Mekân bu teknik ile Mezopotamya yapı geleneğini sergiler (Keser, 2022).

Yapının Theodora Kubbesi olarak isimlendirilmesiyle ilgili iki söylence bulunmaktadır. Birinci söylenceye göre; İmparator Arcadius'un kızı Theodora'nın ölümcül bir hastalığa yakalanıp Mor Şmuel'in duaları ile sağlığına kavuşması üzerine Arcadius tarafından bir şükür göstergesi olarak inşa edilmiş olmasıdır; diğer söylenceye göre ise I. Justinian'ın eşi Theodora tarafından yapılmış olabileceğine yöneliktir. Yapının Theodora ile ilişkilendirilmesinin sebebi şu olaya dayandırılmaktadır; Kadıköy Konsili'nin kararlarını tanımayan Antakya Süryani Kilisesi'nin başlattığı ayaklanmaların şiddet ile bastırılması sonucunda Süryaniler Sasani İmparatorluğu himayesine girmeye başlamıştır. Theodora monofizitleri kazanmak istemesi sebebiyle Yakup Baraday'ı İskenderiye Patriği'ne takdis ettirmiş ve monofizitlerin başına geçirerek Süryanilerin sempatisini kazanmıştır (Turan, 2019).

Theodora Kubbesi'nin dışardan kare içerden sekizgen planlı olması nedeniyle vaftizhane olarak inşa edilmiş olabileceği, batısındaki odanın ise bir hazırlık mekânı olabileceği düşünülmektedir. Sonraki dönemlerde sekizgen mekânın yemek salonu, batısındaki odanın ise mutfak olarak kullanıldığı bilinmektedir. Andrew Palmer sekiz sayısının yeniden dünyaya gelme anlamının bütünlüğünü taşıdığını aktararak sekizgen yapının bir vaftizhane, devamındaki kare birimin ise vaftiz ritüelinin gerçekleştirilmesi için kullanılan bir hazırlık mekânı olduğunu öne sürmektedir. Mekânı vaftizhane olarak tanımladıktan sonra mekânın bileşenleri de sembolik anlamlar kazanır (Palmer, 1990).

Theodora kubbesinden çıkıldığında abbaranın batı ucunda yer alan küçük bir avlu görülür. Bu avlunun kuzeyinde yere gömük vaziyette bir anıt mezar yer almaktadır. Beth Kadişe (Azizler Evi), olarak adlandırılan bu mekân, düzgün kesme taştan yan yana iki kare mekânın oluşturduğu bir mezarlıktır. Bu mekândan birkaç basamak ile anıt mezara inilir. Bu yapı II. Theodosius yaptığı bağışlar ile V. yüzyılda inşa edilmiştir (Kaygalak Çelebi, 2020).

Fotoğraf 19: Mor Gabriel Anıt Mezarı (Turan, 2019)

Defin işleminde en eski mezar açılır, yeni vefat eden din adamı sandalyeye oturur biçimde, yüzü doğuya dönük giyinik olarak defnedilir. Mekânın içindeki nişlerde on beş mezar ve bu mezarlarda toplam on iki bin azizin kemiklerin bulunduğu rivayet edilmektedir. Sadece Mor Samuel ve Mor Gabriel'in mezarları yere defnedilmiştir. Üzerinde küçük bir açıklık bırakılarak ziyaretçilerin şifa ve bereket amaçlı toprak almaları sağlanmıştır. Günümüzde aktif olarak kullanılan bu bölümde her cumartesi akşamı toplu bir dua töreni yapılmaktadır (Kaygalak Çelebi, 2020).

Anıt mezarın üzerinde Kırk Şehitler Kilisesi yer almaktadır. Bu kilise iki nefli naos, bir narteks ve üçlü mezbahtan oluşan küçük boyutlu bir kilisedir. Kartmin Manastırı tarihçesinden yararlanılarak MS 483-486 yıllarına tarihlenmektedir. “795 Yunan yılında, Kartmin Manastırı’ndan Yuhanna Sa’oro Diyarbakır Metropolitisi olmuştur. Sebaste’nin Kırk Şehitleri adına bir kilise ve şehrin dışında Dicle üzerine bir köprü yaptırmıştır. Kırk Şehitler Kilisesi’nin güneyinde Meryem Ana Kilisesi yer almaktadır (Keskin, 2022).

Meryem Ana Kilisesi, manastırın aktif olarak kullanılan kilisesidir. I. Theodosius tarafından 5.yüzyılda yaptırılan kilise üç nefli bazilikal planlıdır. Neflerinin üzeri tonozlar ile örtülü olan kilise süsleme bakımından batı kiliselerinden oldukça farklı ve sadedir. Mekânda resim ve heykel yoktur. Perdeler üzerinde Hz. İsa'nın doğuşu, çarmıha gerilişi ve dirilişi gibi hayatından sahneler işlenmiştir. Kiliseler içinde perdelerin yaygın kullanımı Süryanilerin el sanatlarından biri olan bez basmacılığı sanatının bir yansıması olarak yorumlanmaktadır. Kilise içinde Mor Samuel ve Mor Gabriel'e ait iki tablo muhafaza edilmektedir (Turan, 2019).

Manastır arazisinin kuzeybatı köşesinde Mısırlılar veya Ölmüşler Kubbesi olarak adlandırılan bir anıt mezar yer almaktadır. Dışardan bakıldığında kare içerden sekizgen planlı olan bu yapı Theodora Kubbesi'ne benzemektedir. İçerisinde yedi niş mezar bulunan yapının kubbesi sekizgen bir kasnak üzerine oturmaktadır. Yerli halk bu kubbeli mekânı Mısırlı Rahipler ile anar. Mısırlıların hikayeleri 1710 tarihli "Berlin Yorumu" nda anlatılır. Andrew Palmer tarafından çevrilen hikâyeye göre manastırın mucizelerini duyan sekiz yüz Mısırlı manastırı ziyaret eder ve manastır yaşamından çok etkilenerek toplu bir şekilde rahip olurlar ve kendilerini manastır yaşamına adanlar. Altınlarını ve atlarını satarak bu kubbeli yapıyı inşa ettirip, öldükten sonra buraya defnedilmeyi vasiyet ederler (Keser, 2002).

İnziva Kulesi manastırın üç yüz metre kadar güneybatısında on metre yüksekliğinde üç katlı bir yapıdır. Söylenceye göre manastırın mucizelerini duyan Mısır Kralı paha biçilemez hediyeler hazırlatır ve manastıra gönderir. Manastıra kadınların girmesinin yasak olduğunu öğrenen prenses asker kılığına bürünerek yüzlerce askeri ile birlikte manastıra ulaşır. Manastır içinde havada asılı duran taş Prenses'in kapıdan içeri girmesiyle birlikte yere düşer ve parçalanır. Bu gördüklerinden etkilenen prenses manastırın yakınlarında İnziva Kulesi'ni yaptırır ve kulede münzevi bir hayat yaşar (Turan, 2019).

2.2.1.1.2. Mor Yakup Manastırı

Mor Yakup Manastırı Salah (Barıştepe) Köyü'nün biraz dışında, Midyat'ın beş kilometre kuzeydoğusunda Dargeçit yolu üzerinde yer alır. Yerli halk tarafından "Dayro

dmor Yakup” olarak adlandırılan manastırı Andrew Palmer “Münzevi Yakup’un Manastırı” olarak adlandırır. Andrew Palmer manastırı MS 750 yıllarına tarihlendirirken, Gertrude Bell 420’lere tarihlendirmiştir. Alçak duvarlar ile çevrelenmiş olan manastırın kilisesine ulaşmak için iç içe geçmiş avlulardan geçmek gerekmektedir. Bu plan şeması Tur Abdin’de yer alan birçok manastırda görülmektedir (Keser, 2002).

Manastır, IV. yüzyıl sonları ile beşinci yüzyıl başlarında yaşamış olan Mor Yakup’a adanmıştır. Biyografisine göre İskenderiye’ de yer alan bir manastırdan önce Diyarbakır’a oradan da Tur Abdin’e geçmiştir. Mor Yakup, çağdaşı olan Mor Barshabbo ve öğrencilerinin Persler tarafından şehit edildiği noktada bir manastır inşa etmiştir. 421 yılında ölen Mor Yakup’un ardından manastırı büyümüştür (Keser, 2002).

Fotoğraf 20: Mor Yakup Kilisesi (Turan, 2019)

Manastır, bir bahçe içinde yer almaktadır. Manastırın kuzeydoğu köşesinde Mor Yakup Kilisesi yer almaktadır. Bu kilisenin güneyinde Mor Barşabo Kilisesi ve hemen güneyinde mezar odası yer almaktadır. Manastırın batı kısmında gündelik ihtiyaçların karşılandığı alanlar, kuzeybatı köşede manastır görevlilerinin yaşadığı mekânlar, güney

batı köşede ise misafirler için ayrılmış olan mekânlar konumlandırılmıştır (Turan, 2019).

Mor Yakup Kilisesi; narteks, naos ve üç bölümlü bemandan oluşan manastır tipi plana sahiptir. Tüm birimleri içten tonozlar ile örtülü olan kilise dıştan çift meyilli çatı ile örtülüdür. Yapıya girişin sağlandığı narteks, üç payenin taşıdığı dört kemerli bir revak görünümündedir. Kilisenin güney pastoforium hücrelerinde, muhtemelen din adamlarının girişini sağlayan ve günümüzde kullanılmayan bir kapı yer almaktadır (Turan, 2019). Üç bölümlü mezbah kısmının orta mezbahın kapısı ve üzerindeki kemer arasında çiçek desenleri olan bir fresk yer almaktadır. Kemerin oturduğu sütun başlıkları akantus yapraklı korint üsluptadır. Kemerin taş süslemeleri bazı kısımlarda Yunan haçına dönüşmüştür. Orta mezbahın yarım daire apsiti dışarıdan yarım kubbe ile örtülmüş biçimde algılanmaktadır (Keser, 2002).

Kilise naosunun güney cephesinde aydınlatma amaçlı dört pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerden üç tanesi ışığın yansımaları ve iç mekânın daha aydınlık olmasını sağlayan abajur pencere türündendir. Andrew Palmer, manastır etrafında bir zamanlar rahiplerin yaşadığı ve Aramilerin Hristiyanlıktan önce kullandığı gömü alanları olan mağaralardan söz eder (Keser, 2002).

Mor Barşabo Kilisesi, Mor Yakup Kilisesi'nin güney bitişiğinde yer alan ve iki kemerli bir narteks, naos ve bemandan oluşan küçük bir şapeldir. Mor Yakup'un hocası olan ve Persler tarafından şehit edilen Mor Barşabo adına inşa edilmiştir. İçten tonoz ile örtülü olan şapel moloz taş ile son derece sade inşa edilmiştir. Naos kısmı Mor Yakup Kilisesi'nde olduğu gibi dikdörtgen planlıdır ve beşik tonoz ile örtülüdür. Doğuda yer alan apsisi son derece sade düzenlenmiştir. Şapelin girişin sağında yer altındaki mezar odasına inilen bir giriş yer almaktadır. Mor Barşabo kilisesinin güneyinde mezar odası yer almaktadır. Oldukça küçük bir kapıdan giriş sağlanan iç mekânın güney ve doğu duvarlarında nişler içerisine yerleştirilmiş mezarlar bulunmaktadır. Moloz taştan inşa edilen bu küçük boyutlu yapının üzeri tonoz ile örtülmüştür (Turan, 2019).

Manastırın kuzeyinde temel seviyesinde korunmuş mimari kalıntılar yer almaktadır. Manastır görevlisi tarafından manastır kütüphanesinde yer alan Süryanice belgelere dayanarak bu kalıntıların Asuri bir tapınak olabileceğini aktarmaktadır.

Kalıntıların bir Zerdüş tapınağına ait olabileceğı olasılığı da bilinmektedir (Uyğur, 2015).

2.2.1.1.3. Mor Abrohom ve Mor Hobil Manastırı

Mor Abrohom ve Mor Hobil Manastırı Midyat'ın üç kilometre doğusunda yer almaktadır. Manastır arazisini yüksek duvarlar çevrelemektedir. Bölgede yer alan birçok manastır gibi dışardan içeri hiçbir görsel geçiş yoktur. Avlunun güneyinde aile kabristanlarının bir arada bulunduğu ve taş işçiliğı bakımından dikkat çekici olan mezar taşlarının görüldüğü bir mezarlık yer almaktadır. Avlunun doğu tarafında yan yana Mor Hobil, Mor Abrohom ve Meryem Ana Kilisesi yer almaktadır. Bu kiliselerden en eskisi V. yüzyılda inşa edilen Mor Hobil Kilisesi'dir (Keser, 2002).

Fotoğraf 21: Mor Hobil Kilisesi Templon Duvarı (Turan, 2019)

Manastır, adını farklı dönemlerde yaşamış olan iki azizden almıştır. Mor Hobil, V. yüzyılda Mor Gabriel Manastırında Eğitim görmüş ve bu manastırı kurmuştur. Manastır öncelikle kurucusu olan Mor Hobil'in ismi ile anılmıştır. Daha sonra Hobil Manastırı'na

gelen Mor Abrohom'un adına 763 yılında büyük boyutlu bir kilise inşa edilmesiyle, manastıra Mor Abrohom ismi de eklenmiştir (Turan, 2019).

Mor Hobil Kilisesi narteks, naos, bema ve apsisten oluşan dikdörtgen planlı düzenlemesiyle manastır plan denilen şemaya sahiptir. Apsisi tek bölümden oluşmaktadır. Dış cephesi oldukça sade düzenlenmiştir. Yapının batı kısmında tonoz örtülü narteksi yer almaktadır. Bu narteksin kuzey cephesinde yer alan kapı ile kilisenin sivil birimlerle bağlantısı sağlanmıştır. Narteksin açıldığı naos, kuzey-güney doğrultusunda uzanan tonoz ile örtülü bir mekândır. Naosun kuzey, güney ve batı cephelerinde toplam altı tane mezar nişi yer almaktadır. Templon duvarında üç kapı açıklığı yer almaktadır. Bu açıklıklar İsa tasvirlerinin işlendiği kutsal perdeler ile örtülmüştür. Naostan bemaya geçiş iki basamaklı bir yükselti ile vurgulanmıştır. Yapının apsisi geometrik ve bitkisel bezemelerin görüldüğü dilimli bir kemerin iki sütunceye oturtulması ile oluşturulmuştur. Sütunceleri de geometrik ve bitkisel bezemeler ile hareketlendirilmiş olan apsis nişinde haç motifi ve Süryanice yazıtlar dikkat çekmektedir (Turan, 2019).

Mor Abrohom Kilisesi manastırın ana kilisesidir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan tonoz örtülü naosunun güney duvarında üçlü pencere grubu görülmektedir. Süryani kiliselerinde yaygın olarak kullanılan bu sembolik düzenleme "Baba-Oğul-Kutsal Ruh" üçlemesini yansıtmaktadır. Cephenin doğusunda vaftiz teknesinin yerleştirildiği vaftiz nişi yer almaktadır. Vaftiz töreninin yapıldığı niş yoğun geometrik ve bitkisel süslemeli dilimli bir kemerin yine yoğun bezemeli sütuncelere oturtulması ile estetik bir görünüm sergilemektedir. Nişin içerisinde mermer malzemedeki kadeh formunda bir vaftiz teknesi yerleştirilmiştir.

Mor Abrohom Kilisesi manastır işlevlerini yerine getirecek mekânlara sahip olmasa da birden fazla kiliseyi barındırması, bir zamanlar manastır olarak kullanıldığını gösterir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gezici birliklerin manastırı askeri üs olarak kullanması nedeniyle yerli halk bu manastırı "Dera Topçiya" olarak adlandırmıştır (Keser, 2002).

Fotoğraf 22: Mor Abrohom Kilisesi Templon Duvarı (Turan, 2019)

Manastırın dini yapılarından olan Meryem Ana Kilisesi manastırın güneydoğusunda yer almaktadır. Küçük boyutlu bu kilise kubbe ile örtülüdür. Kiliseye giriş kuzeybatı yönünde Mor Abrohom kilisesine bitişik bir holden sağlanmaktadır. (Turan, 2019). Gertrude Bell, 1911 tarihli gezisinde gördüğü bu kiliseyi tarif ederken girişinin küçük bir avludan sağlandığını söylese de günümüzde böyle bir avlu bulunmamaktadır.

2.2.1.1.4. Meryem Ana Kilisesi

Meryem Ana Kilisesi Midyat' a 21 kilometre mesafede yer alan Anıtlı²¹ (Hah) Köyü'nde yer almaktadır. M. Mango tarafından VII. Yüzyıla tarihlendirilen kiliseyi Andrew Palmer, büyüklüğü ve sekiz kilise içermesi nedeniyle "katedraller köyü" olarak adlandırmış ve bu köyün Tur Abdin'in ilk metropolitliği olduğunu belirtmiştir (Palmer,

²¹ Geçmişte kalabalık bir Süryani nüfusuna sahip olan Hah'ta günümüzde az sayıda Süryani aile yaşamaktadır.

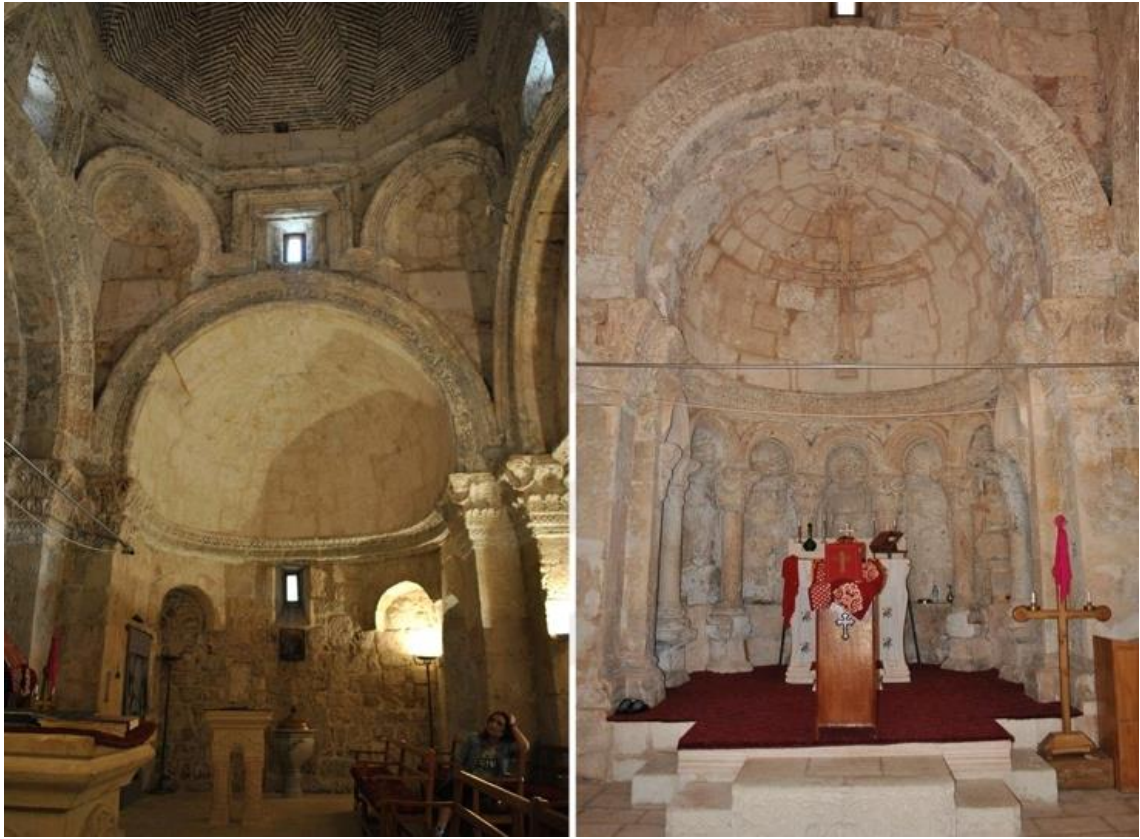
1990). Tur Abdin'in estetik bakımdan en dikkat çekici kilisesi olan Meryem Ana Kilisesi tanrının annesi anlamına gelen *Yoldath Aloho* ve bakire anlamına gelen *El Hadra* isimleriyle anılmıştır. Yoldath Aloho isminin dayandığı efsaneye göre “Yahudiye ülkesinde bir kralın doğumunun habercisi olduğuna inandıkları parlak yıldızı takip ederek yola çıkan on iki kral Hah kralı Hanna'ya vardıklarında içlerinden üç kralı Kudüs'e gönderirler. Yeni doğan İsa'yı bulup ana sunular sunan krallar, kendilerine verilen çocuk bezini Hah'a getiriler ve bezi yakıp, külünü paylaşmaya karar verirler. Aleve atılan bez on iki madalyona dönüşür. Bu mucizeye tanık oldukları için Tanrı Anası (Yoldath Aloho) adına sonsuza kadar ayakta kalacak bir anıt kurmaya karar verirler (Keser, 2002).

Fotoğraf 23: Meryem Ana Kilisesi Batı Cephesi (Turan, 2019)

Merkezi plan tipinde inşa edilmiş olan Meryem Ana Kilisesi yüksek duvarlar ile çevrili bir avlunun doğusunda yer almaktadır. Batı cephesinin üst kısmı korkuluklar ile çevrelenmiştir. Korkulukların üst kısmından, cepheleri iki katlı yan yana dizili nişler ile hareketlendirilmiş olan kübik kubbesi dikkat çekmektedir. Kilisenin minaresi de süsleme bakımından ilgi çekicidir. Kare kaide üzerinde yükselen minaresi; silmeler,

nişler, sütunlar ile üç katlı ve kendi içinde bir bütünlük gösterir biçimde oldukça hareketli tasarlanmıştır. Avlunun girişinde, üzerinde rahip ve misafir odaları bulunan bir teras yer almaktadır. Dış görünüşü sade olan yapı iç mekânlarındaki taş süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Merkezi bir kubbe ile örtülü olan ana mekâna ek olarak apsis kısmı, yarım kubbe ile örtülmüştür. Yazlık kilisesinde yekpare taştan oyulmuş iki adet İncil kürsüsü dikkat çekmektedir. Narteksten naosa üç kapı ile giriş sağlanmaktadır. Ortadaki kapıda akantus yaprakları, rumiler, palmetler ile oluşturulmuş yoğun bir süsleme hâkimdir (Turan, 2019).

Fotoğraf 24: Güney Cephe ve Apsisten Görünümler

Doğu cephede yer alan apsis zeminden iki basamak ile yükseltilerek vurgulanmıştır. Yarım kubbe ile örtülmüş olan apsis yan yana nişlerin sıralanması ile hareketli bir görünüm sergilemektedir. Apsisin kuzey ve güneyinde, apsisine açılan yuvarlak kemerli birer kapı ile geçişin sağlandığı pastoforium hücreleri yer almaktadır.

Naosun güney nişinde; üzerinde Süryanice yazıt görülen, bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiş mermer bir vaftiz teknesi yer almaktadır (Turan, 2019).

Gertrude Bell, Meryem Ana Kilisesi'ni "Tur Abdin'i Taçlandıran İhtişam" olarak nitelendirmiştir. Strzygowski, kiliseyi İstanbul'da yer alan St. Sophia'nın prototipi olduğunu söyler. Tur Abdin kiliseleri arasında form bakımından tek olan kilise, plan bakımından Deyrul Zafaran Manastırı'nda yer alan Mor Hananyo Kilisesi ile benzerlik göstermektedir (Keser, 2002).

2.2.1.1.5.Deyrulzafaran Manastırı

Deyrul Zafaran Manastırı 1600 yıllık tarihiyle Süryani toplumu açısından ve Mardin turizmi açısından oldukça önemlidir. Manastırın tarihi milattan önce inşa edilen güneş tapınağına kadar uzanır. Bu yapının Süryanilerin ataları tarafından Hristiyanlığı kabul etmeden önce bir ibadet merkezi olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Kaygalak Çelebi, 2020). Mardin-Nusaybin yolunun beş kilometre doğusunda yer alan manastır, Gabriel Akyüz'e göre MS 249-363 yılları arasında Romalılar tarafından kale olarak kullanılmıştır. Romalıların bölgeden çekilmesiyle yapıya Süryaniler yerleşmiştir. 4. yüzyıl sonları ile 5. yüzyıl başlarında Rahip Mor Şeymun tarafından azizlerin kemikleri getirilerek Hristiyanlık için kutsal hale getirilmiş ve manastıra dönüştürülmüştür (Keser, 2002).

Manastır 1293 ile 1933 yılları arasında sürekli olarak Süryani Patrikhane Merkezi olarak hizmet vermiş, uzun yıllar boyunca bölgenin Süryanice, Arapça, Osmanlıca ve Türkçe eserler basan matbaası olmuştur. Tarihi süreç içerisinde Mor Hananyo, Mor Augin ve On iki bin Aziz Manastırı olarak da isimlendirilmiş olan manastır 15. yüzyıldan itibaren Deyrulzafaran Manastırı ismini almıştır. Manastırın son ismi ile ilgili iki söylence mevcuttur. Birinci söylenceye göre manastır Mor Hananyo tarafından onarılrken bölgeden geçen zafran (safran) satıcısından alınan safranın yapılara sarı rengi vermesi için yapı harcına karıştırıldığı ve bu sarı renkten dolayı Zafaran Manastırı adını aldığına yöneliktir. Diğer söylenceye göre ise manastır etrafında yetişen safran bitkisinden dolayı bu ismi almıştır. Farklı zamanlarda onarım ve eklemeler yapılmasına rağmen bütünlük gösteren manastır günümüzde aktif olarak dini ve sosyal hizmet

vermektedir. Ziyarete açık mekânları manastır rehberi eşliğinde görülebilmektedir. Mor Hananyo Kilisesi, Meryem Ana Kilisesi, Beth Kadişe (Azizler Evi), Güneş Tapınağı manastır içindeki ziyarete açık mekânlardır (Turan, 2019).

Mor Hananyo Kilisesi (Kubbeli Kilise) 493 ile 518 yılları arasında Süryani Şufnay'ın oğulları Theodosi ve Theodore tarafından inşa edilmiştir. Haç planlı ve yüksek kubbeli kilisenin en dikkat çekici özelliği iç mekân süslemeleridir. Asma dalı, hurma yaprağı süslemeler, batı cephesinin kapısının sağına işlenen başlangıç ve sonucun haç olduğunu simgeleyen Yunan alfabesinin ilk ve son harfleri kilisenin önemli detaylarındandır. Bu iki harf “başlangıç ve sonuç benim” ifadesinin simgesidir. Kilisede görülen tek fresk Mor Hananyo'ya ait olan, Hindistan'dan getirilen kök boyalar ile yapılmış 1200 yıllık bir duvar resmidir. Naosun etrafındaki üç nişte birer tane kduşkudşin yer almaktadır. Kilisenin beş kapısı vardır. Batıdaki geniş kapının üzerinde Süryanice şiirler yer almaktadır. Bu şiirler MS 460 yılında Mor Balay tarafından yazılmıştır (Akyüz, 1998).

Beth Kadişe (Azizler Evi) Mor Hananyo Kilisesi'nin güneyinde bulunur. Bu mekân toplu bir mezarlıktır. İç mekânda üç tanesi patriklere dört tanesi metropolitlere ait olmak üzere yedi mezar alanı bulunmaktadır. Defin işlemi Mor Gabriel Manastırı Azizler Evi'nde yapılan şekilde yapılmaktadır. Mezar açılarak daha önce gömülmüş olan kişinin kemikleri kenara alınır, yeni vefat etmiş kişinin cenazesi giysileri üzerinde ve yüzü doğuya dönük olarak bir sandalyeye oturur şekilde mezara yerleştirilir (Turan, 2019).

Meryem Ana Kilisesi manastırın en eski kilisesidir. Ana avlunun kuzeydoğusunda yer alan kilisenin inşa tarihi tam olarak bilinmese de 6. yüzyıl öncesine tarihlendirilmektedir. Aktif olarak ibadet edilmeyen kilisede yılda bir gün 15 Ağustos Meryem Ana'nın ölüm yıl dönümünde ayin yapılmaktadır. Vaftizhane olarak da kullanılan kilisede biri 1500 yıllık olan iki vaftiz kurnası bulunmaktadır. Bir sergi alanı olarak da kullanılan kilisenin Ayin bölümünde 1699 yılında el işçiliğiyle yapılan üç kduşkudşin yer almaktadır. Süryani bir ustanın yaptığı kilise maketi, patriklerin kilise dışına çıktıklarında kullandıkları atlar tarafından çekilen tahtirevan ve manastırın matbaa merkezi olduğu zamanlarda kullanılan matbaa da bu alanda sergilenmektedir (Kaygalak Çelebi, 2020).

Bölgenin pagan geçmişinin göstergelerinden olan Güneş Tapınağı bir giriş ve ana mekân olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Tavanı düz ve iri geometrik taşlar kullanılarak harç kullanılmadan inşa edilmiştir. Bir kilit taşı ile sabitlenen yapıda kullanılan her bir taş iki ton ağırlığındadır. Yapının içinde bir pencere ve güneş tanrısına adak ve kurbanların verildiği bir sunak yer almaktadır (Turan, 2019)

2.2.1.1.6.Kırklar Kilisesi (Mor Behnam ve Kız Kardeşi Saro Kilisesi)

Mardin merkezinde, Şar mahallesinde yer alan kilisenin Mor Behnam ve kız kardeşi Saro adına 6. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir. Kim tarafında yaptırıldığı bilinmese de G. Akyüz'e göre bu kilise Yunan Kralı Arsus'un Mardin merkezde yaptırdığı yedi kiliseden biri olabilir (Kaygalak Çelebi, 2020).

Doğu batı doğrultusunda uzanan kilise bazilikal planlıdır. İç mekânı beş nefe ayrılmış olan yapı tamamen kesme taştan inşa edilmiştir. Kilisede beş tane mezbah²² ve beş tane kduşkudşin yer almaktadır. Bu kapılar ceviz kaplı, nakışlı ve tarihi kapılardır. Dövme demirler ile kaplı olan kapılar günümüzde kilisede kendi işlevlerinde korunmaktadırlar. Son derece iyi korunmuş mezbah ve kduşkudşinlerin yapım tarihleri bilinmemektedir. Ortada yer alan kduşkudşinin, Kutsal Kurban'ın saklandığı gümüş kaplamalı kısmındaki Süryanice yazıta göre MS 1893 yılında Patrik III. Petrus döneminde yapılmıştır. Kapılar üzerinde Arapça MS 1797 yılında Mardinli Patrik Matiyus döneminde yapıldığı yazılıdır. Ayrıca orta mezbahın üzerinde asılı olarak görülen el dokuması kırmızı perdenin üzerinde Süryanice "Melek Merhub ve Papaz Yakub'un çabalarıyla, Papaz İshak Beth-Hırsım tarafından 2080²³ Yunan yılında yapılmıştır." yazılıdır (Uygur, 2015).

İç mekânda yer alan aziz tabloları, ikonaların işlendiği örme perdeler, gümüş kandiller ve varaklı süslemeler, Süryani kültürünü yansıması açısından önem taşımaktadır. Kilisenin Mor Behnam ve Saro adına inşa edilmesi bir mucize ile açıklanır. Rivayete göre Pers İmparatorluğunun Asur Valisi olan Senharip'in çocukları

²² Mezbah: Süryani kiliselerinde apsisin önünde bulunan, naosa göre yüksek tutulmuş bir platformdur. Ayin sırasında cemaate ekme ve şarap buradan verilir (Top ve Telli, 2019).

²³ MS 1769 (Uygur, 2015).

Behnam ve Saro, Mor Matay'ın ölümcül bir hastalığa yakalanan Saro'yu iyileştirmesi üzerine Hristiyanlığı kabul eder. Çocuklarının Hristiyan olmasını kabullenemeyen baba Senharip, çocuklarını öldürür ve bu acıya dayanamayıp hasta olur. Eşi tarafından Mor Matay'a götürülür ve tıpkı kızı Saro gibi iyileştirilir. Mucize olarak değerlendirilen bu olaydan sonra Hristiyan oldukları için öldürülen kardeşlerin anısına bu kilise inşa edilir (Akyüz, 1998).

Fotoğraf 25: Kırklar Kilisesi (Nazlı Turan Arşivinden)

Kilise günümüzde bir efsaneye dayanan Kırklar Kilisesi olarak da bilinir. Efsaneye göre Romalılar Hristiyanlığa inanan kırk kişiyi tutuklayarak Sivas'a gönderir. İmparator Dukius'un emriyle buz göletinin yanına bir hamam yaptırılır ve kırk kişi bu gölete atılır. Göle atılan inananların, göletin soğuğuna dayanamayıp hamama koşacakları ve böylece inançlarından vazgeçecekleri düşünülür fakat içlerinden sadece biri inancından vazgeçerek hamama koşar, kalan otuz dokuz kişi ile olaya şahit olan roma askeri donarak ölür. Bu kişiler "kırk şehitler" olarak anılır ve adlarına Mardin'de bir kilise yaptırılır. Bu kilise 1170 yılında Artukoğulları tarafından camiye çevrilir. Kırk

Şehitler'in hatırasını yaşatmak isteyen Süryaniler, Mor Behnam ve Kız Kardeşi Saro Kilisesi'ne Kırklar Kilisesi ismini ekler (Kaygalak Çelebi, 2020).

2.2.1.1.7. Mort Şmuni Kilisesi

Mort Şmuni Kilisesi Mardin Merkez Şehidiye Mahallesi'nde yer almaktadır. Antakya Süryani Kadim Ortodoks Kilisesine bağlı olan kilisenin inşa edildiği tarih tam olarak bilinmese de mimari özellikleri 6. yüzyılda yapılmış olabileceğine işaret etmektedir. Giriş cephesinde yüksek duvarlar uzanan kilisenin üst kattaki avlusuna girildiğinde Suriye'ye kadar uzanan Mardin Ovası manzarası görülmektedir. Bu küçük avludan alt kattaki avluya geçildiğinde batı revağının gerisinde medrese, kuzey revağının ucunda ise kilisenin girişi görülür (Keser, 2002).

Doğu-batı yönünde uzanan kilisenin ana mekânı üzeri tonozlar ile örtülü üç neften oluşmaktadır. Kilise mimarisine uygun olarak doğu duvarında yer alan üç parçalı mezbahın ortasındaki kduşkudşin 1922 yılında yapılmış oldukça süslü ve farklı bir kduşkudşindir. Tur Abdin'deki diğer kduşkudşinlerde gökyüzünü simgeleyen yarım kubbenin yerini burada mukarnas almıştır (Keser, 2002). Ahşap malzemen, oyma ve kabartma tekniklerinin kullanıldığı kduşkudşin ile görsel bir zenginlik kazandırılan iç mekânda azizlere ait tablolar, gümüş kandiller ve haçlar dikkat çekmektedir. Kuzey ve batı yönlerinde revaklar bulunan avlusunun batıda yer alan revaklarının ardında dini eğitimin verildiği medresesi yer almaktadır. 1883 yılında Patrik 3. Petrus döneminde kiliseye bir divanhane eklenmiştir. Divanhane ve medrese gibi birimlerin varlığı, kilisenin bir dönem manastır kompleksinin bir birimi olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir (Kaygalak Çelebi, 2020).

Söylenceye göre Hristiyanlığın kabulünden önce azize ilan edilmiş olan Mort²⁴ Şmuni MÖ 2. yüzyılda yaşamış olan cesur, sabırlı ve bilge bir Yahudi kadınıdır. Kendi heykellerini yaptırıp halkın kendisine itaat etmesini sağlamaya çalışan Kral Epifanes'in buyruklarına uymayan Mort Şmuni ve yedi oğlu işkence edilerek öldürülür. Putperestliğe karşı tavrı ve inancını koruması sebebiyle Süryani halkı tarafından saygı

²⁴ Mort ifadesi Süryani Kilisesi'nde Azize anlamında kullanılmaktadır.

duyulan Mort Şmuni adına üç nefli neflerinin üzeri tonoz örtülü kilise yaptırılır. Kilisenin birçok yapıyı kapsıyor olması nedeniyle bir dönem manastır olarak da kullanılmış olabileceği düşünülmektedir (Kaygalak Çelebi, 2020).

2.2.1.1.8. Mor Petrus ve Mor Pavlus Kilisesi

Mor Petrus ve Mor Pavlus Kilisesi Mardin Merkez Gül Mahallesiinde yer almaktadır. Kilisenin kapısındaki yazıtta: “*Mor Petrus ve Mor Pavlus Kilisesi, İS 1914 yılında, Patrik II. Abdullah döneminde, Papaz Abdülmesih’in gayretiyle ve Süryani müminlerin katkılarıyla inşa edilmiştir*” yazılıdır (Akyüz, 1998).

Kilisenin naosu üç neflidir ve neflerinin üzeri beşik tonozlarla örtülüdür. Üç bölümlü mezbahının üzeri de tonozlar ile örtülüdür. Kenar mezbahların kduşkudşinleri 1921 yılına tarihlenir. Merkezde yer alan kduşkudşin 20. yüzyılda Tur Abdin’de yapılmış olanlardan çok farklıdır. Gökyüzünü simgelemek için yarım daire yerine dört zarif sütun üzerine oturan kubbe kullanılmıştır. Güney kduşkudşin ise estetik taş bezemeleriyle dikkat çekmektedir (Keser, 2002).

Kilise Elçi Mor Petrus ve Pavlus adına yapılmıştır. Şemun veya Şimun olarak da bilinen Petrus verdiği vaazlar ile Hristiyanlığı yayan ve mucizeleri ile bilinen bir elçidir. Asıl adı Saul olan Mor Pavlus ise Tarsus’ta doğmuştur ve Yahudi kökenli bir aileden gelmektedir. Kudüs’te dini eğitim alan Pavlus Hristiyanlığı kabul edenlere karşı olmuş, Şam’a doğru giderken Hz. İsa ile karşılaşmış ve Şama vardıklarında kendisinin seçilmiş kişi olduğunu anlamıştır. Hristiyan olarak dinin yayılmasına hizmet etmiştir. Mor Petrus ve Pavlus MS 67 yılının 29 Haziran’ında şehit düşmüşlerdir. Her yıl azizleri anmak için 29 Haziran’da ayinler düzenlenmektedir (Kaygalak, 2020).

2.2.1.2. İslamiyet ile İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar

2.2.1.2.1.Latifiye Camii

Latifiye Mahallesi'nde yer alan yapı Abdülatif Bin Abdullah tarafından 1371 yılında yaptırılmıştır. Cami iki sahnalı ve mihrap önü kubbelidir. Kuzey cephesinde revaklı avlusu yer almaktadır. Cami tamamen kesme taş kullanılarak inşa edilmiş olan taç kapısı ile dikkat çekmektedir. Dikdörtgen bir çerçeve içine oturtulmuş olan taç kapının bir mavi mermer, bir sarı kalker taşı ile oluşturulan kemeri mukarnas başlıklı iki köşe sütuncesine oturmaktadır. Derin bir niş içine alınmış olan mukarnas dolgulu kavsarası giriş açıklığını örtmektedir.

Fotoğraf 26: Şehidiye Camii Taç Kapısı Süsleme Detayı (Yeşilbaş, 2020)

İki renkli taş işçiliği ve kakma tekniğiyle oluşturulan süsleme programı Suriye Zengi sanatı etkileri olarak yorumlanmaktadır. Kapı açıklığı üzerinde yer alan iki süsleme bordürü dikkat çekmektedir. Birinci bordür kapı açıklığını üç taraftan

çevreleyen iç içe geçirilen sekiz kollu yıldızlardan ve geometrik şekillerden oluşmaktadır. İkinci bordür ise kapı açıklığının üst kısmına yerleştirilmiş olan iri sekiz kollu yıldızlardan oluşmaktadır. Yıldızlardan üçünün orta kısmına birer kabara yerleştirilmiştir (Yeşilbaş, 2020).

Fotoğraf 27: Taç Kapı Bordür Süslemelerinden Detay (Yeşilbaş, 2020)

İslam'ın getirdiği figürlü resim yasağının sonucu olarak gelişen geometrik kompozisyonlara kaynak olarak “tevhid” ilkesi gösterilmektedir. İkona bağlılığı ve putperestliğe karşı gelişen bu süslemelerde her parça bir bütüne aittir. Tekrarlama yolu ile sağlanan çoğalma ile ebedi olan vurgulanmaktadır. Kuran-ı Kerim’de yer alan ayetlere göre göksel cisimler Allah’ın varlığını vurgulamaktadır. Mimari süslemede yıldız sistemlerinin kullanılması basit bir görsel izlenimin mimariye yansımaları değil inancın estetik duygular ile mimariye işlenmesidir (Zorlu, 2018).

2.2.1.2.2.Şehidiye Camii

Artuklu ilçesi Şehidiye Mahallesi’nde yer alan Şehidiye Camii’nin Artuklu döneminde inşa edildiği veya Kırk Şehit Kilisesi’nden camiye dönüştürüldüğü yönünde farklı görüşler mevcuttur. MS 1170 yılında Kırk Şehit Kilisesi ve aynı zamanda

metropolitlik merkezi olan kilise camiye dönüştürülmüş ve bu kilisenin ismi, hatırasını yaşatmak amacıyla Mor Behnam ve Kız Kardeşi Saro Kilisesi'ne eklenmiştir (Uygur, 2015).

Medresesi ile aynı avluyu paylaşan caminin ana mekânı iki sahndan oluşmaktadır. İki katlı olan medrese açık avlulu, eyvanlı ve revaklı plana sahiptir.

Fotoğraf 28: Şehidiye Camii ve Medresesi (Nazlı Turan Arşivinden)

Yapının tek girişi olan taçkapısı²⁵ tamamen kesme taştan yüksek ve derin bir niş şeklinde düzenlenmiştir. Yapının orijinal parçalarından olduğu düşünülen ve Artuklulara özgü ince bir taş işçiliği yansıtan giriş portalı iki kenarındaki üç sıra silme üzerindeki süsleme unsurları ile dikkat çekmektedir. İçten dışa doğru birinci silmede

²⁵ Taçkapı, mimarlık tarihi içerisinde dış kütleinin en belirgin unsuru olarak tasarlanmıştır. Taçkapılarda giriş açıklığı bir niş içerisine yerleştirilmiş, bu niş dikdörtgen bir çerçeve içine yerleştirilmiştir.

zikzaklar ve balık sırtı motifi oluşturulmuştur. İkinci silmede oyma tekniğiyle oluşturulmuş olan stilize çiçek motifleri, üçüncü silmede ise oyma tekniği ile palmetlerin yan yana dizili olduğu bir süsleme görülmektedir. Mukarnas dolgulu kavsaranın alt kısmında istiridye motifli trompçuklar yer almaktadır. Yanlarda birer tane orta kısımda ise üç tane görülen dilimli trompçukların yüzeyleri silmeler ile hareketlendirilmiştir. Kare bir kitabelik içerisine yerleştirilmiş ma'kili hatlı kitabesi bulunmaktadır. Giriş portalı beşik tonoz örtülü bir koridor ile avluya açılmaktadır. Avlunun kuzey kısmında yer alan selsebilli eyvanda bulunan çeşmeden akan sular avluda yer alan havuza dökülmektedir (Yeşilbaş, 2020).

Fotoğraf 29: Şehidiye Camii Taç Kapısı Süsleme Detayı (Nazlı Turan Arşivinden)

Caminin bilinmeyen bir nedenle yıkılan minaresinin yerine 1916 yılında eklenen yivli minaresi taş süsleme açısından oldukça zengindir. İki şerefeli olan minare şerefe altlıklarındaki bezemeler ile dikkat çekmektedir (Yeşilbaş, 2020).

2.2.1.2.3.Melik Mahmud Camii

Artuklu ilçesi Savurkapı Mahallesi'nde yer alan cami Ahmet Bin Sultan El-Melik tarafından 14. yüzyılda yaptırılmıştır (Altun, 1978). Harim mekânı enine gelişim gösteren cami avluludur. Mihrap önü kubbesi ortada kademeli tromplar üzerine oturtulmuştur. Mihrap önü kubbesinin iki yanındaki mekânlar ise beşik tonozlar ile örtülüdür. Caminin mihrabı iki yandan sütuncelerle taşınan sivri bir kemer içine alınmıştır (Yeşilbaş, 2020).

Fotoğraf 30: Melik Mahmud Camii Taç Kapı Kavsarası (Yeşilbaş, 2020)

Caminin doğu tarafında yer alan ta kapısı beden duvarından daha yüksek ve öne doğru taşkın tasarlanmıştır. Sivri kemerli ta kapısından, üç basamaklı bir merdivenden inilerek yıldız tonoz ile örtülü kare mekândan avluya geçilmektedir. Ta kapının kavsarası²⁶ istiridye motifli mukarnas dolguludur. Kavsarayı kuşatan sivri kemer mukarnas başlıklı ve zencerek motifli birer köşe sütunesine oturmaktadır. Kavsaradaki mukarnas dizilerinin alt kısmında nesih yazı şeridi bulunmaktadır. Ta kapı en dışta iki sıra mukarnas dolgulu çevrelenmiştir. İç kısımda bulunan ikinci bordürde ise kapıyı üç taraftan çevreleyen rumi ve palmet süslemeleri dikkat çekmektedir (Yeşilbaş, 2020).

2.2.1.2.4. Mardin Ulu Camii

Anadolu'nun en eski camilerden olan ve yaygın olarak 12. yüzyılda Artuklular Dönemi'nde inşa edilmiş olduğu kabul gören Mardin Ulu Camii kent merkezinde yer almaktadır. Mihrab önü kubbeli cami tipinde inşa edilmiş olan cami, kubbesi ve minaresi ile dikkat çekmektedir. 12.yüzyıl sonrasında inşa edilmiş olan yapı örneklerine bakıldığında caminin kendinden sonraki birçok esere ilham kaynağı olduğu görölmektedir (ağlayan, 2018).

Hanna Dolabani, Tarihte Mardin adlı kitabında Ulu Cami'nin Mor Tuma Kilisesi olduğunu yazmaktadır. 1919 yılında inşa edilen eski çarşının aşağısında sokak arasında kalan kilisenin camiye çevrildiği söylenmektedir. Bu konuda görüş ayrılıkları olmasına rağmen yapının merkezi konumu düşünöldüğünde geçmişte Mor Tuma Kilisesi'nin yeri olması muhtemeldir. şehir Müslömanların eline geçtiği zaman kilise camiye dönüştürölmüş olabilir. Ancak kilisenin yıkılarak yerine cami yapıldığını söylemek daha mümkün görönmektedir. Mor Tuma Kilisesi'nin de bir pagan tapınağından kiliseye çevrildiği söylenmektedir. Bu tür dönüşümler hâkim toplumun güçlerinin bir sembolü olarak görölmektedir (Uygur, 2015).

---

²⁶ Takapıda ana giriş kapısının üstünde kalan iç bükey örtü kısmıdır. Mukarnas ya da tonoz örtülü olabilir (Sözen ve Tanyeli, 2010).

Fotoğraf 31: Mardin Ulu Camii (Nazlı Turan Arşivinden)

Avlunun kuzey köşesinde yükselen minaresi, Şehidiye Camii minaresi ile benzerlik göstermektedir. Tamamen kesme taştan inşa edilmiş olan minare kare bir kaide üzerinde yükselmektedir. Kaidenin üzerinde yer alan ve yine kare şeklinde olan kısmın dört yüzünde bulunan nişlerin içinde kufi yazı ile “Lailaheillallah” yazılıdır. Silindir şeklinde yükselmeye devam eden minareyi dört tane kuşak bölümlere ayırmaktadır. Birinci kuşakta nesih yazılı kitabe görülmektedir. İkinci kuşak dallar üzerindeki rûmiler ve altı kollu yıldızlar ile bezenmiştir. Dördüncü kuşak sağa sola açılan rûmilerin oluşturduğu bir kompozisyon oluşturulmuştur. Birinci ve ikinci kuşağın arasında kalan bölümde damla motifleri görülmektedir. İkinci ve üçüncü kuşak arasında kalan kısımda içi yazı ile doldurulmuş rozetler mevcuttur. Üçüncü ve dördüncü kuşak arasında ise kademeli silmelerle farklı formlarda nişler ve süslemeler oluşturulmuştur. Minare, dördüncü kuşağından sonra mukarnaslar ile oluşturulan şerefe altlığı, şerefe ve en üstte dilimli küçük bir kubbe ile sonlanmaktadır (Baday, 2021).

2.2.1.2.5.Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi

Medrese Mahallesi'nde yer alan yapı Melik Necmeddin İsa tarafından 1385 yılında yaptırılmıştır. İki kat üzerinde avlu, cami, türbe ve çeşitli ek yapılardan oluşan medrese geniş bir alana yayılmıştır. 14. ve 15. yüzyıllardan itibaren özellikle tasavvuf ve dini ilimlerin öğretildiği köklü bir eğitim kurumu olarak dikkat çekmektedir. Medresenin yüksek bir alana kurulmuş olması sebebiyle rasathane olarak da kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Yaygın anlatıya göre şehrin Timur tarafından işgali sırasında Mardin Ulu Camii minarelerinden birinin yıkılması ve minareler arasına gerilmiş olan zincirin bu medreseye getirilerek iki kubbe arasına gerilmesi üzerine medrese Zinciriye Medresesi ismini alır (Çaça, 2013).

Sarımsı kalker taşından inşa edilen yapının bezeme kompozisyonlarının çoğunlukla renkli taş ve mermerden, kakma tekniğiyle oluşturulduğu görülmektedir. Hem kabartma hem de kakma tekniğinin birlikte kullanıldığı taç kapının dilimli kemerinde fildişi renkli ve kübik formlu mermerler kakma tekniğiyle applike edilmiştir. Mescit ve türbe kapılarında da kabartma ve iki renkli taş kullanılarak bezemeler oluşturulmuştur (Yeşilbaş, 2020).

Fotoğraf 32: Zinciriye Medresesi (Nazlı Turan Arşivinden)

Mukarnaslı kavsarası ve portali çerçeve içine alan rumili bordürü ile dikkat çeken anıtsal portal nişini üç yönden kitabe frizi çevirmektedir. Bu frizin hemen altında doğu ve batı yan cephelerinde bitkisel bezemeli iki rozet yerleştirilmiştir. Üzerinde medreseyi yaptıran kişi ile ilgili bilgi içeren Arapça yazı kuşağı yer almaktadır. Yazı kuşağı ile lentosu arasında kalan kısımda içinde yazıların işlendiği damla motifli süsleme panosu ve celi sülüs hat ile yazılmış madalyon şeklindeki kitabe dikkat çekmektedir. Bitkisel motifler ile oluşturulan madalyon içerisinde Tevbe Suresi, orta kısımda yer alan ikinci çerçevede ise müsenna celi sülüs hat ile “*Tevekkeli ala Allah Teala*” yazılıdır. Taç kapının yan duvarlarında rozetler içinde stilize rumi, palmet ve kıvrım dalların oluşturduğu bezeme yer almaktadır. İslam sanatında sonsuzluk hissi veren desenler olarak yorumlanan rozetler özellikle taç kapılara sık sık işlenmiştir. Medresenin dış cephesinde ve zemin kat mekânlarında geometrik süslemeler yoğunluk kazanmıştır (Yeşilbaş, 2020)

Medresenin zemin katı; dikdörtgen avlu, avlunun doğu kısmında cami, batı kısmında türbe mescidi, kuzey kısmında beşik tonozlu selsebilli²⁷ bir eyvan ve çeşitli yapılardan oluşmaktadır. Eyvanda medresenin çeşmesi yer almaktadır. Çeşmeden akan su avlu zemininde açılan oluklardan geçerek avludaki havuza dökülmektedir. Yaz ayları için klima işlevi gören bu sistem medreseyi serinletmektedir. Zemin kat avlusunun batı kısmında bulunan koridordan Sultan İsa Türbesi’ne ulaşılmaktadır (Çaça, 2015).

20.yüzyıl başlarına kadar faaliyetlerine devam eden medresenin, 1925 yılında tekke-zaviye ve medreselerin kapatılması kararı sonucunda medrese işlevine son verilmiştir. Bir süre kuran kursu ve Vakıflar Öğrenci Yurdu olarak kullanılan yapı 1994 yılına kadar da Mardin Müzesi’ne mekân olmuştur. 2005 yılında yapılan restorasyondan sonra turizme açılmıştır. 2010 yılında Mardin Artuklu Üniversitesine devredilen kompleksin cami kısmı ibadete açıktır (Meşeli, 2018:156-183).

---

²⁷ Kur’an-ı Kerim’de İnsân sûresinde geçen selsebil kelimesi cennetteki berrak bir su kaynağını, Osmanlı mimarlık terminolojisinde göze ve kulağa huzur verecek biçimde düzenlenmiş yapay çağlayanları ifade eder (Tanman, 2009).

2.2.1.2.6.Kasımiye Medresesi

Eski Mardin olarak adlandırılan tarihi çekirdeğin biraz dışında, Cumhuriyet Mahallesi'nde yer alan medresenin inşa tarihini ve banisini belirten bir kitabe bulunmamaktadır. Araştırmacılar tarafından yapımına Artuklular döneminde başlanıp Akkoyunlu Sultanı Kasım döneminde tamamlandığını kabul görmektedir (Meşeli, 2018). Mezopotamya Ovası'na hâkim oldukça dik, eğimli bir arazi üzerine konumlandırılmış olan medrese iki katlı ve çok sayıda odaya sahiptir. Bu medreselerden biri Hanefi mezhebine, diğeri Şafii mezhebine ait iki mescit yer almaktadır. Medrese sınıflarında ve duvarlarında dersliğin hangi ilime ayrıldığını gösteren astronomi ve tıp bilimine ait simgeler yer almaktadır (Meşeli, 2018:156-182). Açık avlulu plan şemasına sahip olan Sultan Kasım Medresesi mescit ve medreselerin birleşmesiyle Anadolu medreselerinde karşılaştığımız plan şemalarından farklı bir şemada tasarlanmıştır. Açık renkli sarımsı kalker taşı ile inşa edilen medreselerde farklı renklerde taş ve mermerler kakma, kazıma, oyma, kabartma, boyama gibi tekniklerle süsleme kompozisyonları oluşturulmuştur (Çaça, 2013).

Fotoğraf 33: Kasımiye Medresesi (Nazlı Turan Arşivinden)

Zinciriye Medresesi ile benzer bir tasarıma sahip olan Kasımiye Medresesi anıtsal taç kapısı ile dikkat çekmektedir. Mukarnas ve bitkisel süslemelerin yer aldığı taç kapısı dikdörtgen bir çerçeveye içinde yer alan mukarnaslı kavsarası ve üç dilimli kemeri ile görsel bir zenginlik sunmaktadır (Yeşilbaş, 2020).

Medrese, ortasında havuzu olan ve dört tarafı revaklar ile çevrili bir iç avluya sahiptir. Bu avlunun doğu ve batısında öğrenci hücreleri olarak kullanılmış mekânlar yer almaktadır. Avlunun kuzey kısmında iki kat yüksekliğinde içinde çeşmesi olan bir eyvan yer almaktadır. Çeşmeden akan su avlu zeminindeki oluklardan akarak avludaki havuza dökülmekte ve medreseyi serinletmektedir. Avlunun güney kısmında yıldız tonozlu revaklar yer almaktadır. Bu revakların uç kısımlarında dilimli kubbeler ile örtülmüş türbe mekânları yer almaktadır (Çaça, 2013).

2.2.2. Mardin’de Arkeoturizm

Tarihi yollar üzerinde yer alan ve eski çağlarda doğusundaki, kuzeyindeki ve güneyindeki medeniyetler arasında bir kavşak noktası olan Mardin çok sayıda höyüğü ile dikkat çekmektedir. Höyük, altında arkeolojik sit barındıran yapay tepedir. Zaman içerisinde yıkılarak üst üste biriken mimari katmanlardan oluşan höyükler tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu alanlarda ve bir ticaret kenti olması sebebiyle ana yollar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Höyüklerin büyük bir kısmının yakınında günümüz yerleşimleri yer almaktadır (Meşeli, 2018).

Arkeolojik çalışmaların yapıldığı Gırnavaz Höyük halk söylenceleri ile dikkat çekerken, Boncuklu Tarla günümüzde devam eden arkeolojik kazıların sağladığı bilimsel veriler ve turizme kazandırılması ile ilgili yürütülen çalışmalarla dikkat çekmektedir. Turizme kazandırılmış olan Dara Antik Kenti önemli bir merkez haline gelirken, henüz turizme kazandırılmamış olan çok sayıda tarihi şehir kalıntısı bulunmaktadır. Merdis-Marn, Ramanus, Aznavur, Hatabin ve Zorava Harabeleri gibi alanların turizme kazandırılmaları arkeolojik çalışmalar ilerletildikçe mümkün olacaktır (Kodaş, 2017).

2.2.2.1. Dara Antik Kenti

Mardin’de yer alan arkeolojik alanlar içinde en çok bilineni Mardin Merkezi’ne 30 km mesafede yer alan, yerli ve yabancı turistler tarafından yoğun bir şekilde ziyaret edilen Dara Antik Kentidir. Kentin ilk olarak Pers Kralı III. Darius tarafından askeri bir üs olarak inşa edildiği düşünülmektedir. MS 505-507 tarihlerinde Roma İmparatoru Anastasius tarafından imparatorluğun doğu sınırının güvenliğini sağlamak amacıyla Anastasiopolis adında bir garnizon kenti olarak kurulan kent Justinianus tarafından onarılarak güçlendirilmiştir. Bizans ile Pers İmparatorluğu arasında askeri bir sınır kenti olduğu anlaşılan Dara Kenti oluşturulan büyük sarnıçlar ve su sistemleri ile orduların su ihtiyacını uzun zaman karşılayabilen bir savunma alanı olmuştur (Meşeli, 2018).

Günümüzde devam eden arkeolojik çalışmalar ile tarihi yolların kesiştiği bir noktada yer alan Dara Kenti’nin askeri bir kent olmasının yanı sıra asırlarca ticaret ve din merkezi olduğu, güçlü sur duvarları içerisinde sivillerin de kent yaşamını sürdürebildiği anlaşılmıştır (Kasapoğlu ve Yılmaz, 2014).

Fotoğraf 34: Dara Antik Kenti (Nazlı Turan Arşivinden)

Üç tepe üzerine kurulmuş olan kenti yaklaşık olarak 4 km uzunluğundaki sur duvarları çevrelemektedir. Kuzey surları üzerinde Dara Deresi’nin kente girdiği kısmın batısında kentin kuzey batı kapısı; güney surları üzerinde ise Nisibis Kapısı yer

almaktadır. Kentin fiziki konumuna ek olarak sur dışında yer alan mozaikli yapı, nekropol alanının bulunması ve Mardin bağlantı yolunun varlığı batı yönünde de bir giriş kapısı olması gerektiğini düşündürmektedir (Subaşı Direk,2019).

Dara Antik Kenti, taş işçiliği ve mimarisi bakımından önem taşımaktadır. Şehrin doğu ve batısında kent surlarının dışında kalan kısımlarda yer alan kireç taşı yataklarına oluşturulan kaya mezarları dikkat çekmektedir. Özellikle doğu nekropolünde yüzlerce kaya mezarı görülmektedir. Arcosoliumlu ve klineli çok sayıda mezardan oluşan nekropol kentin sürekliliğinin göstergelerindedir. Batı nekropolünde de çok sayıda ana kayaya oyulmuş chamosorion tipi lahitler görülmektedir. Üçgen alınlıklı çatı formundaki kapaklarında latince yazıtlı tabula ansatarlar yer almaktadır. Kolye, yüzük, küpe, bilezik, gözyaşı şişesi kandil, sikke gibi buluntular veren mezarlar MS 4. ve 6. yüzyıllara tarihlenmektedir. Oda mezarların ve chamosorion tipi mezarlara ek olarak nekropol vadisinin tabanına yerleştirilmiş olan, tekli gömünün yanı sıra çoklu gömünün de yapıldığı taş sanduka mezarlara da rastlanmıştır (Kasapoğlu ve Yılmaz, 2014).

Fotoğraf 35: Dara Galeri Mezarlığı (Nazlı Turan Arşivinden)

Kaya Nekropol Alanında boyutları, iç düzenlemesi ve planı ile en ilgi çeken yapı ana kayaya oyularak oluşturulmuş olan üç katlı geniş mekândır. Katlar arasındaki bağlantı ana kayaya oyularak oluşturulmuş olan basamaklar ile sağlanmaktadır (Kasapoğlu ve Yılmaz, 2014).

Üst ve orta katta arkosoliumlar²⁸ ve lahitler yer almaktadır. Alt katta ise toplu gömü yapılmış olduğunu gösteren çok sayıda düzensiz vaziyette kemik ve kül kalıntılarına rastlanmıştır. MS 573 yılında Sasanilerin katlettiği Bizans halkına ithafen yapıldığı öne sürülen yapının kuzeyinde yer alan anıtsal girişin alınlığında yer alan bitkisel düzenlemeler ile dinsel sahneler dikkat çekmektedir. Dikdörtgen bir pencere ile ikiye bölünmüş olan sahnenin solunda dinsel bir kompozisyon işlenmiştir. Bazı araştırmacılara göre buradaki kompozisyon kutsal kitaplarda geçen “ruhlara nefes üflenmesi ve topyekûn diriliş” olarak anılan olayı anlatmaktadır. Alınlığın sağında ise Tanrının Musa Peygamber’e Sina Dağı’nda verdiği ilk emirle ilgili olan Yanan Çalı sahnesi olabileceği öne sürülmektedir (Subaşı Direk, 2019).

Askeri bir üs olarak tanınan kentin içinde dini yapıların da önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Dara kentini ikiye ayıran derenin doğu kenarında yer alan caminin avlusunda, duvarlarında yakın çevresinde sütun başlıkları, sütun tamburları gibi mimari kalıntılar burada daha önce bir kilise olabileceğini düşündürmektedir. Derenin batı kıyısında da dini karakterli bir yapının kalıntıları yer almaktadır. Bu kalıntıların Prokopius’un söz ettiği Aziz Bartholomeo Kilisesine ait olması muhtemeldir (Kasapoğlu ve Yılmaz:2014).

Dara, nehir-kent kurulumunun önemli bir örneği olmuştur. Geçmişte sürekli akan nehir, etrafında konumlanan sosyal yapılar ile kentin sosyal hayatında önemli bir yer tutmuştur. Procopius ve Michael the Syrian yüksek dağlardan gelen suyu depolayan ve su ihtiyacını karşılamak için tüm kente dağıtan su sistemlerinden ve sarnıçlardan söz eder. Kentin Sasaniler tarafından kuşatıldığı dönemlerde derenin ve su kemerlerinin yönünün değiştirilmesi ihtimali düşünülerek sur içinde çok sayıda devasa sarnıç inşa

---

²⁸ Arcosolium, arcus (kemer) ve solium (tabut) sözcüklerinden oluşur. Kayalık bir alanın oyulmasıyla oluşturulan kemerli mezar tipini ifade eden bu isim, Antik Çağ’da ölülerin taşındığı düzenek için kullanılırken zaman içinde mezar tipini ifade eder olmuştur (Baldıran ve Pehlivan, 2022).

edilmiştir. Bu sarnıçlardan üç tanesi orijinal haliyle günümüze ulaşmıştı (Subaşı Direk, 2019).

Güney kapıdan başlayarak kuzeye doğru Dara Deresi'nin kıyısı boyunca uzanan, antik kaynaklarda bahsedilen çarşı olduğu düşünülen geniş bir cadde yer almaktadır. Bu caddenin 10. yüzyıldan sonra ve Artuklular döneminde çarşı olarak kullanıldığı anlatılmaktadır. Yaklaşık 5,5 m genişliğinde olan cadde büyük blok taşlar ile döşenmiştir. Cadde zemindeki izlerden hem yayalar hem de hayvanların çektiği arabaların kullandığı işlek bir cadde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca portiko ve arka kısımda atölyelerin, dükkânların olduğunun bilinmesi bu alanın agora benzeri kamusal bir alan olabileceğini düşündürmektedir. Bu caddenin konumundan dolayı Mezopotamya'dan gelen ticaret kervanlarının giriş yaptığı ve kentin içlerine girmeden bu alanda ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği düşünülmektedir (Kasapoğlu ve Yılmaz, 2014).

2.2.2.2. Gırnavaz Höyük

Gırnavaz Höyük Nusaybin ilçesinin 4 km kuzeyinde Suriye sınırı yakınında yer almaktadır. Yirmibeş metre yükseklikte ve iki yüz elli metre çapında olan höyükte kazı çalışmaları 1982 yılından 1991 yılına kadar Prof. Dr. Hayat Erkanol tarafından yürütülmüştür.

Gırnavaz Höyük'ün Akad Devleti'nin kuruluşuna kadar Er Hanedanlar devrini yaşadığı yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Doğrudan toprağa gömme, toprak içine kerpiçlerin dizilmesiyle oluşturulan sandukalara gömme gibi farklı ölü gömme teknikleri kullanılmıştır. Mezarların birçok defa kullanıldığı anlaşılmaktadır. Her gömüde önceki iskeletin üzeri çamurla sıvanarak sonraki ölü yerleştirilmiştir. Bir ölü gömme geleneği olarak mezarların etrafında yemekler yenildiği, tanrılara sunular yapıldığı ve yemek yapılırken ve yenirken kullanılan kap kabağın mezar içine yerleştirildiği ve bir daha kullanılmamak üzere üzerinin örtüldüğü anlaşılmaktadır (Kodaş, 2011).

Gırnavaz'da MÖ 2. bine tarihlenen Eski Asur Dönemi'ne ait kültür tabakasına rastlanmıştır. Bu devirde kurulan ticaret kolonilerinin sağladığı etkileşim ile ticari ve kültürel bir gelişme yaşanmıştır. Altın ve gümüş alıp, Anadolu'ya kalay ve mamul ürünler getiren Asurlular çivi yazısının yayılmasını sağlamışlardır. Yeni Asur Devrine ait olan ve bir saraya ait olduğu düşünülen kalıntılar mevcuttur. 2 m kalınlığında kerpiç duvarların oluşturduğu odalar ve salonlar, ışık olarak adlandırılan imalathaneler, pitos denilen çok büyük küplerin yer aldığı depolar ve atık su sistemleri dikkat çekmektedir (Çorbacı, 2015: 228).

2.2.2.3. Boncuklu Tarla

Boncuklu Tarla, Ilısu Baraj kapağının yaklaşık üç kilometre güneybatısında, Dicle Nehri'nin yaklaşık iki kilometre batısında ve Nevala Maherk Çayının güneyinde yer almaktadır. MÖ 11. binyıldan 8. binyıl sonuna kadar kesintisiz iskân edildiği bilinen yerleşim, Proto Neolitik Dönem'den başlayarak Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem sonlarına kadar kesintisiz yerleşim gören nadir merkezlerden biridir. Yerleşim, Ilısu Barajı Projesi etkileşim bölgesinde yer alan kültür varlıklarının belgelenmesi ve kurtarılmasına yönelik çalışmalar kapsamında ilk kez 2008 yılında tespit edilmiştir. Köylüler tarafından, çok sayıda boncuk bulunması sebebiyle alana Boncuklu Tarla ismi verilmiş ve literatüre de bu isimle geçmiştir (Çiftçi ve diğerleri, 2021:54).

Boncuklu Tarla'da dikine bir höyükleşmenin aksine farklı dönemlerde farklı alanlara yayılan bir höyükleşme görülmektedir. Anadolu'da PPNB dönemi yerleşmelerinde tespit edilen iskeletlerin sayısının kısıtlı olması sebebiyle Boncuklu Tarla kazısında açığa çıkarılan, konutlar içine yerleştirilmiş olan mezarlar önem taşımaktadır. Konutlarda birincil gömüt, ikincil gömüt ve kafatası kültüne ait olabilecek mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Yerleşim yerine adını vermiş olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde çok az örnek ile temsil edilen kafatası gömütleri Boncuklu Tarla'da birkaç depoda ve farklı mezar kontekslerinde tespit edilmiş olması "kafatası kültü" olarak isimlendiren ölü gömme geleneğinin incelenmesi açısından önem taşımaktadır (Kodaş, 2017).

Boncuklu Tarla’da yapılan 2021 yılı arkeolojik kazılarında Doğu Alan’da yer alan GD3 ve GD4 numaralı yapılar üzerinde yoğunlaşmıştır. GD4 yapısı çukur tabanlı ve zemine tam gömülü olarak inşa edilmiştir. İç ölçüleri yaklaşık olarak doğu batı yönünde 7.25 m, kuzey-güney yönünde ise yaklaşık 6.25 m boyutlarındadır. Duvarlar çay taşları ve daha küçük kireçtaşı kayalar ile moloz taş duvar olarak inşa edilmiştir ve çamur harçlıdır. Yapının son evresinde çay taşları ve kireçtaşından oluşturulmuş iki bağımsız kolon binanın merkezine yakın bir bölüme doğu yönüne dikey olarak yerleştirilmiştir. GD4 numaralı yapı terk edildikten sonra tamamen doldurulmuş gibi görünmektedir ve üzerine GD3 numaralı bir başka bina inşa edilmiştir. Bina içinde bulunan dolgu toprağa bakıldığında toprağın bir kısmının çatı ve benzeri dolgulara ait olduğu, bir kısmının ise yapının içine bilinçli bir şekilde doldurulmuş olabileceği konusu gündeme gelmiştir (Çağdaş ve diğerleri, 2022).

Binanın batı yönünde bulunan iki büyük payandanın hemen önünde çaytaşları ile oluşturulmuş küçük bir platform bulunmaktadır. Bu platform üzerinde çok sayıda hayvan kemiği tespit edilmiştir. Sığır boynuzları ve boynuzların etrafında çok sayıda koyun veya keçiye ait olan bu kemiklerin çoğu sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Sözü geçen platformun ve hayvan kemiklerinin yapıya bilinçli olarak yerleştirildiği ve boğa başları ve et, besin sunusu ile ilgili bir uygulamaya işaret ediyor olabileceği düşünülmektedir. Hallan Çemi gibi çok sayıda yerleşim yerinde açığa çıkarılan ve kamusal alan olduğu düşünülen binalar içinde boğa başlarının bulunduğu bilinmektedir. Fakat söz konusu hayvan kemiklerinin sunuyla ilişkili bir sembolik olgu ile mi yoksa beslenme ile ilgili mi olduğunu söylemek şimdilik zor görünmektedir. Boncuklu Tarla’da PPNA²⁹ Dönemine tarihlenen yapıların tamamı kamusal bina niteliğindedir. PPNA- PPNB³⁰ geçiş evresi öncesinde konut olabilecek herhangi bir mimari henüz tespit edilememiştir (Çağdaş ve diğerleri, 2022).

Boncuklu Tarla buluntularında süs eşyaları, figüratif objeler özel bir grubu oluşturmaktadır. Bilezikler, küpeler, kemik plakalar öne çıkmaktadır. Çoğunlukla mezar içlerinde bulunan ve yapımında serpantin, kireçtaşı ve çay taşlarının kullanıldığı boncuklar içerisinde hayvan biçimli olanlar öne çıkmaktadır. Özellikle yaban keçisi

²⁹ Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A evresi

³⁰ Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresi

başı, boğa başı formunda oldukça gerçekçi hatlar ile yapılmış olan boncuklar, yılan kuş ve akrep formunda yapılmış olan boncuklar Güneydoğu Anadolu yerleşimlerinden farklı olarak öne çıkmaktadır (Çorbacı, 2015).

2.2.3. Mardin’de Kültürel Miras Turizmi

Mardin, kültür turizmi’nin alt kollarından olan kültürel miras turizmi açısından oldukça güçlü bir potansiyele sahiptir. Mardin kent merkezi tam bir açık hava müzesi niteliğindedir. Kızıltepe ovasına doğru kademeli olarak alçalan yerleşim yeri sarı kalker taşının da etkisiyle otantik bir görünüm sağlamaktadır. Kentin toplam alanının %21 ini oluşturan dini ve kültürel yapılar 1974 yılında kentin eski bölümünün sit alanı ilan edilerek koruma altına alınmasını sağlamıştır (Çağlayan, 2010).

Mardin Kalesi’nin güney eteklerine yayılmış olan kent dokusu; dar sokakları, *abbara* denilen geçitleri, sütunlar üzerine oturan kemerlerin oluşturduğu revakları, cumbaları, kemerli eyvanları ile kent ilk bakışta binlerce yılda oluşturduğu otantik kimliğini sergilemektedir. Hem mimarisi hem de dış cephelerindeki bezemeleri ile dikkat çeken, günümüzde Mardin Arkeoloji ve Etnografya Müzesi olarak kullanılan eski “Süryani Katolik Patrikhanesi” ihtisas kütüphanesi, Mardin ve çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılardan elde edilen eserleri ile köklü tarihini vurgulamaktadır. Binlerce yıldır çeşitli eklemeler ile yaklaşık olarak aynı yerde varlığını sürdürdüğü düşünülen çarşıları birbirleriyle etkileşim halinde olan toplulukları ortak geçmişinin yansıdığı el sanatı ürünleri bugün otantik bir değer olarak turizme hizmet etmektedir. Orta Çağ dokusunu yaşatan Midyat, küçük Mardin olarak adlandırılan Savur, tarihin ilk üniversitelerinden birine sahip olan Nusaybin ilçeleri ile birer kültür merkezi olma özelliğine sahiptir (Beşer, 2017). Mardin, Türkiye’nin etnik açıdan en kozmopolit illerinde biri olarak öne çıkmaktadır. Bu etnik yapı Süryaniler, Araplar, Kürtler, Türkler, Ermeniler, Yezidiler, Keldaniler ve Mahalmiler’den oluşmaktadır. Farklı etnisite ve farklı inançlara sahip insanların oluşturduğu kültürel birikim ve yaşam tarzı kenti kültürel miras turizmi açısından ilgi çekici kılmaktadır.

2.2.3.1. Mardin Kalesi ve Eski Mardin

MS 330 yılında Şad Buhari adında ateşe ve güneşe tapan bir kral tarafından inşa edildiği rivayet edilen Mardin Kalesi tarihi süreçte farklı isimlerle anılmıştır. Arapça Şahika Kalesi olarak isimlendirilen kale Kartal Yuvası, Karga Kalesi gibi isimlerle de anılmıştır. Tarihi kaynaklarda ele geçirilmesi en zor kalelerden biri olarak sözü geçen Mardin Kalesi'nin yapım tarihi tam olarak bilinmese de Bizans İmparatoru Konstantinos tarafından yaptırıldığı aktarılmaktadır (Çağlayan, 2010).

Fotoğraf 36: Mardin Kalesi (Nazlı Turan Arşivinden)

Mardin Müzesi yetkilileri tarafından yapılan çalışmalarda, Bizans ve Pers İmparatorlukları arasında bir garnizon yerleşmesi olan Mardin Kalesi'nin 9. yüzyıldan itibaren yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. Güvenliğin sağlanması ve nüfus artışı gibi sebeplerle yerleşim kale içinden güney yamaçlara doğru yayılmıştır (Meşeli, 2018). Kale içinde konut kalıntıları, saray veya konak denilebilecek bir yapı, su sarnıçları, kısmen ayakta olan Kale Camii, Akkoyunlular Dönemi'nden kalan Hızır Camii

kalıntıları yer almaktadır. Kalenin Mardin Ovası'ndan yüksekliği yaklaşık 1000 metredir. Evliya Çelebi kalede depolanan erzak, cephane ve büyük sarnıçlardan, su sarnıçlarında toplanan suyun, bir kuşatma halinde on yıl yetebileceğinden söz etmektedir. Kalenin ayakta kalan Diyarbakır Kapı, Savur Kapı, Bab-ı Şavt, Babı Hamara, Bab-ı Zeytun ve Bab-ı Cedid adında altı kapısı bulunduğu aktarılmaktadır (Beşer, 2017).

Fotoğraf 37: Mardin Sokak Dokusu (Nazlı Turan Arşivinden)

Nüfus artışı ile güney yamaçlara doğru yayılan kent, günümüzde Mardin turizmi açısından oldukça önemli olan kent dokusunu oluşturmaktadır. Geçmişten günümüze çok kültürlü yapısının oluşturduğu kültürel dokusu mahallelerinden de izlenebilen Mardin'in Şeyh Çabuk Mahallesi adını 15. yüzyılda tamamlanan Şeyh Çabuk Camii'nden almaktadır. Latifiye Mahallesi 16. yüzyılda Yahudiyan ismi ile anılmıştır. Yahudiler Mardin'i terk edince mahallenin ismi de değişmiştir. Necmettin Mahallesi 16. Yüzyıl kaynaklarında Zarraka Mahallesi olarak geçer Müslümanlar ile Hristiyanların bu

mahallede bir arada yaşadıkları bilinmektedir. Eski adı keşiş, papaz anlamına gelen “Kırkıs” olan Şar Mahallesi’nde yaşayan halkın dörtte üçünün Hristiyan, dörtte birinin Müslüman olduğu bilinmektedir. Adını semtte yaşayan Şemsilerinden alan Şemsiye Mahallesi’nin adı, 19. yüzyılda Şemsilerin nüfusunun azalması üzerine değiştirilerek Savurkapı Mahallesi olmuştur (Çağlayan, 2010).

Mardin sokakları topografyaya uygun olarak organik bir yapı sergilemektedir. Bu sokakların dar olanlarına “*zebak*” geniş olanlarına ise “*ıskak*” ismi verilmektedir. Motorlu taşıtların giremediği sokaklarda “*abbara*” denilen geçitler oluşturulmuştur. Abbaraların üstünde genellikle konutlar yer almaktadır. Her abbara üzerinde yer alan evin adı ile anılır. Geleneksel şehrin sokak, çıkmaz sokak, meydan biçiminde ortaya çıkan yapısının kendiliğinden oluştuğu izlenimine karşın abbara denilen geçitler, bir planlama ve yerel bir geleneği yansıtmaktadır. Labirent benzeri sokakları birbirine bağlayan bu geçitler şehir halkına yaz aylarında serin bir mekân sunmaktadır. Mardin mimarisinde, bölgenin sahip olduğu kalker yataklarının etkisiyle sarımsı kalker taşı kullanılmıştır. Yatağından çıkarıldığında oymaya ve kesmeye elverişli yumuşak yapısı taş süslemenin uygulanmasını sağlamış; hava ile temas ettikçe de sertleşen ve dayanıklılığı artan yapısı ise çevresel ve iklimsel faktörlere karşı koruma sağlamıştır. Yılın nisan ve ekim ayları arasında kavurucu sıcaklara maruz kalan bölgede evlerin duvarları 75 cm ile 1 m arasındaki kalınlıklarda, kapı ve pencereler genel olarak küçük yapılmıştır. Böylece mekânların yazları serin kışları sıcak kalması sağlanmaktadır. İklim şartlarının neden olduğu en önemli mimari özellikler açık mekânlardan olan dam, teras ve avluların yarı açık mekanlardan olan revak, eyvan ve balkonların yapılara dahil edilmiş olmasıdır. Bu birimler hem işlevsel açıdan hem de kent dokusunu oluşturarak estetik bir görünüm sağlamaları açısından oldukça önemlidir (Günel, 2013).

Kent konutlarında Tokmaklar Evi ve Firdevs Köşkü mimarileri ve bezemeleri ile dikkat çekmektedir. Tokmaklar evi arazi eğiminden dolayı teraslar halinde beş katlı bir görünüm sergilemektedir. Zaman içinde çeşitli birimler eklenen evin birbirinden bağımsız girişleri bulunmaktadır. Firdevs Köşkü ise düzgün kesme taştan inşa edilen iki katlı mekanları, batıya açılan eyvanları ve cihannüması ile dikkat çekmektedir. Selsebilli eyvanı, havuzlu avlusu ile Mardin kent dokusunda yer edinen yapı Artuklu

Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Mezopotamya Ovası'na hâkim manzarası ile hükümdarlar tarafından her dönem kullanıldığı düşünülmektedir (Günel, 2013).

2.2.3.2. Mardin Arkeoloji ve Etnografya Müzesi

Mardin Müzesi, Tarihi Mardin Kent Meydanı'nın kuzey batısında yer almaktadır. Doğusunda Meryem Ana Kilisesi yer alan müze Mardin konut mimarisinin özelliklerini sergilemektedir. Müze binası, Süryanice yazılmış olan kitabesine göre 1895 yılında Antakya Patriği İgnatius Behnam Banni tarafından "Süryani Katolik Patrikhanesi" olarak inşa edilmiştir. Yapının restorasyonunun tamamlanmasının ardından 2000 yılında müze olarak kullanılmaya başlanmıştır (Özbek ve Tahsin. 2021).

Fotoğraf 38: Mardin Arkeoloji ve Etnografya Müzesi (Nazlı Turan Arşivinden)

Müzenin sergi salonlarını içeren yapının kuzeybatı tarafında yer alan Mardin evi müzenin idare binasıdır. Restore edildikten sonra asma bir köprü ile müze binasına geçişi sağlanan ev avlulu ve iki katlıdır. Müze binasının batısında ise taşınabilir eserlerin konservasyon, restorasyon ve analizlerinin yapıldığı laboratuvarlar yer almaktadır. 2010 yılında kurulmuş olan Müze İhtisas Kütüphanesi koleksiyonunda yer alan dijital yayım arşivi ile yirmi bine yakın kaynağı ile araştırmacı ve öğrencilere arkeoloji, sanat tarihi, mitoloji, tarih, mimarlık, felsefe gibi alanlarda çalışma fırsatı sunmaktadır. Müzenin Sanat Galerisi ise geçici sergilere ev sahipliği yapmaktadır (Yeşilbaş, 2017:347).

Müzenin giriş kısmında çağdaş müzecilik anlayışıyla oluşturulmuş olan “Arkeopark Müze Eğitim Salonu” yer almaktadır. Ziyaretçiler bu salonda baskı, ebru sanatı, seramik yapımı, sikke basımı gibi pek çok atölyeye dahil olabilmektedir. Binanın güney tarafındaki avluda oluşturulan arkeoparkta çocuklar için eğitimler düzenlenmektedir (Yeşilbaş, 2017).

Birinci katta, bölgede yürütülen arkeolojik kazılardan elde edilen eserler sergilenmektedir. Bu kısımda Roma ve Akkoyunlulara ait mozaiklerin ve taş eserlerin yer aldığı açık teşhir alanı, eser depoları ve sinema salonu yer almaktadır. İkinci katın açık alanında çeşitli mozaik örnekleri, Roma dönemine ait kabartmalar, heykeller ve mezar taşları, Asur döneminden tanrı ve tanrıça heykelleri sergilenmektedir (Özbek ve Tahsin, 2021).

İkinci katın kapalı salonunda ise din, ticaret, üretim, güç, iktidar, savaş, beslenme ve sosyal hayata ilişkin temaların işlendiği dört adet kapalı galeri yer almaktadır. “Ticaret Teması” kısmında yer alan Kızıltepe Sürekli Köyü’nde yapılan kazılardan elde edilen “Sürekli Definesi” en dikkat çeken kısımlardandır. Definde 9. ve 14. yüzyıllara tarihlendirilen Abbasiler, İlhanlılar, Eyyubiler, Bizanslılar, Zengiler, Artuklular gibi medeniyetlere ait altın ve gümüş eserler yer almaktadır. Müzenin üçüncü katında arkeolojik eserlerin teşhir edildiği iki adet kapalı salon yer almaktadır. Gırnavaç Salonu olarak isimlendirilen salonda Gırnavaç kazı alanından getirilmiş olan eserler ve MÖ 20.

bin ile MÖ 1.bine kadar kesintisiz bir süreci temsil eden buluntular sergilenmektedir (Özbek ve Tahsin, 2021).

Mardin Müzesi, içeriği kadar mimarisi ile de önem taşımaktadır. 19. Yüzyıl mimari özelliklerini yansıtan bina, ihtiyaç duyuldukça yeni mekânların eklenmesi ile günümüze ulaşmıştır. Giriş kısmı dört açıklıklı yuvarlak kemerlerin oluşturduğu revaklı avlu ve revakların arkasındaki mekânlardan oluşan bina batılı bir etki yaratmaktadır. Kemerlerin üzerinde eklektik bir üslup ile geometrik ve bitkisel süslemelerin birlikte kullanıldığı görülmektedir. İkinci kat ile üçüncü kat arasında taş konsolların desteklediği çıkma, yapı cephesine hareketlilik kazandırmıştır. Yöresel Mardin taşının kullanıldığı binanın örtü sisteminde kullanılan çapraz tonoz, aynalı tonoz beşik tonoz ve sivri beşik tonoz estetik bir görünüm sağlamaktadır (Yeşilbaş, 2017).

2.2.3.3. Sakıp Sabancı Mardin Müzesi ve Dilek Sabancı Sanat Galerisi

Mardin Artuklu'nun Gül Mahallesinde hâkim bir noktada yer alan Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi ve Dilek Sabancı Sanat Galerisi'nin içinde bulunduğu yapı II. Abdülhamit Dönemi'nde, Süvari Kışlası olarak Ermeni asıllı Sarkis Elyas Lole tarafından inşa edilmiştir. Bugün Sabancı Vakfı'na bağlı olan Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi koleksiyonu, çok yönlü bir müzecilik ortamı sunarken Mardin'in kentsel oluşumunu ve yaşam kültürünü sergilemek ve tanıtmayı amaçlamakta; Dilek Sabancı Sanat Galerisi ise Mardin'de modern ve çağdaş bir sanat platformu oluşturmayı hedeflemektedir. Dilek Sabancı Galeri'si güncel sergilere ev sahipliği yapmaktadır.

Geçmişin kültürel mirası ile bugünün sanat anlayışının aynı çatı altında sergilendiği Sakıp Sabancı Kent Müzesi ve Dilek Sabancı Sanat Galerisi içerikleriyle olduğu kadar konumlandıkları Mimar Lole eseri olan müze binası ile de dikkat çekmektedir. Kent taşının, kent desenlerinin ve kent yaşamının bir arada görüldüğü müze Mardin kültürünü yansıtmaktadır (Sakıp Sabancı Mardin Müzesi, 2023).

Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi'nde kentnin coğrafyasını, tarihini, mimarisini, ekonomisini, içerisinde barındırdığı inanç çeşitliliğini ve yaşam kültürünü yansıtan eserler, fotoğraflar ve canlandırma bölümleri yer almaktadır. Müzede Antakya Süryani

Kilisesi'nin Patriği Moran Mor İgnatius tarafından İngiltereden getirilen ve 1889 yılında kullanılmaya başlanan Deyrulzafaran Manastırı'na ait matbaa makinesi sergilenmektedir. Mardin' de yaşamış olan üç dine mensup insanların mezar taşları sergilenen önemli bir grubu oluşturmaktadır. Farklı boyutlarda düzenlenen sergileme bölümlerine ek olarak duvarlar üzerindeki nişlerde el sanatları eserlerinin sergilenmesinde kullanılmaktadır. Müzede sergilenen eserler Mardin Müzesi'nden ve çevre müzelerden ödünç alınan eserlerden, İstanbul'da yer alan Mardinliler Vakfı'ndan ve Mardin halkının bağışladığı eserlerden oluşmaktadır (Sakıp Sabancı Mardin Müzesi, 2023).

2.2.3.4. Mardin Çarşıları

Mardin'in coğrafi konumunun sağladığı ticari önemi “çarşı” denilen yapının oluşumunu ve gelişimini etkilemiştir. Çarşılar çoğunlukla cadde ve sokaklar boyunca yan yana dükkânlardan, arasta, bedesten ve hanlardan oluşmaktadır. Çarşı esnafının yerleşmesinde her meslek grubuna ayrı bir sokak tahsisi esas olmuştur (Yeşilbaş, 2018).

Fotoğraf 39: Revaklı Çarşı (Nazlı Turan Arşivinden)

Mardin tarih öncesi çağlardan günümüze coğrafi bakımdan önemli ticari ve kültürel ilişkilerin kurulduğu bir merkezdir. Orta Çağ'da ticari canlılığın yaşandığı ve kervan ticaretinin yapıldığı bir bölge olmuştur. Fiziki olarak bugünkü çarşı kısmının tam olarak aynı olmasa da 10. yüzyıldan günümüze varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir. Kentin topografyası çarşılarının oluşumunu etkilemiştir. 1. Caddenin şehri iki kısma ayırdığı ve çarşıların güneyde eğimli arazi üzerine teraslar şeklinde zaman içerisinde birbirine eklenerek geliştiği görülmektedir. (Yeşilbaş, 2018).

İslam kentlerinde çarşı ve kent merkezi oluşumu dini ve sosyal yapılar etrafında şekillenmektedir. Geleneksel kent dokusunun içinde geniş bir alana yayılan çarşı Latifiye Camii önünden başlayıp kollara ayrılarak Ulu Camii' yi merkezine almaktadır. Reyhaniye Camii önlerine kadar uzanan çarşılar, sonradan genişletilen ve bir çarşı cadde özelliği kazanan ana cadde ve dik sokakları birleştirerek bir ticaret merkezi oluşturmaktadır. Türk İslam şehir yapılanmasında görülen Ulu Cami'nin şehrin çekirdeğini oluşturması Mardin'de de görülmektedir. Cami merkezli çarşının içindeki dükkanların bir kısmı Ulu Cami Vakfı'na aittir (Çağlayan, 2010: 34).

Sipahiler Çarşısı (Revaklı Çarşı), Aktarlar, Marangozlar, Demirciler, Bakırcılar, Uncular, Çarıkçılar Çarşıları, Kayseriye Bedesteni gibi çarşı birimleri şehir merkezinde yer almaktadır. Kayseriye Çarşısına bitişik olarak sıralanan dükkânlar ve bunların karşısında yer alan dükkânların oluşturduğu kısım Revaklı Çarşı ile birleşerek devam etmektedir. Revaklı çarşıdan sonra kuzeye yönelen sokak Hasan Ayyar Çarşısı'na ve buradaki merdivenler ile 1. Caddeye ulaşmaktadır. Çarşılar arasındaki sokak ağı şeması kentteki diğer çarşılarda da mevcuttur ve çarşılar gezilirken bu organik bağ hissedilmektedir. Arazinin eğimli olması sebebiyle çarşılar arasındaki geçişler bazı kısımlarda merdiven ile sağlanmaktadır. Bu yönü ile Mardin çarşıları Diyarbakır ve Urfa çarşılarından ayrılmaktadır (Yeşilbaş, 2018).

Eski çağlardan günümüze bakırcılık, kuyumculuk, gümüşçülük, nakışçılık, sibbeğ, sedef işlemeciliği, taş oymacılığı, ahşap oymacılığı gibi el sanatlarında öne çıkan Mardin, bu el sanatlarını çarşıları aracılığı ile yaşatmaktadır. Toplumun en önemli kültürel ürünlerinden olan el sanatları; toplumların yaşam biçimlerini, yeteneklerini ve

yaratıcılıklarını gösteren, geleceğe aktaran kültürel miras ürünlerindedir. Bu kültürel miras ürünleri otantik çarşılar aracılığı ile turizme, dolayısıyla ekonomiye hizmet etmektedir. Çarşılarda özellikle gümüş ve bakır objeler, cam altı boyama tekniğinin uygulandığı çerçeveler dikkat çekmektedir.

Fotoğraf 40: Mardin Çarşılarında El Sanatları

Maden sanatının delik işi (ajur), kabartma, savatlama (niello), telkâri gibi teknikleri uygulanarak oluşturulan bu ürünler yöreyle özdeşleşmiş motifleri ile beğeniye sunulmaktadır. Gümüş işleme sanatlarından biri olan telkâri sanatı özellikle Mardin ve Midyat'ta gelişmiştir. MÖ 3.000'de Mezopotamya ve Mısır'da, MÖ 2.500 yılından itibaren ise Anadolu'da kullanıldığı arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde yaygın olarak icra edilen Telkâri Sanatı Mardin'den sonra ikinci merkez

olarak Ankara’da işlenmiştir. Motif çeşitliliği ve ince işçilik açısından öne çıkan Midyat’ta gül, yaprak gibi bitkisel motifler, üçgen, kare, çember, baklava dilimi gibi geometrik motifler ve kelebek, şahmeran en çok tercih edilen motifler arasındadır (Kamiloğlu, 2009).

Efsanelere konu olan Şahmeran motifinin işlendiği turistik tepsilere, süs eşyalarına, cam altı boyama tekniği ile yapılmış olan tablolara çokça yer verilmektedir. Farsça bir isim olan Şahmeran yönetici anlamında kullanılan “şah” ve yılan anlamına gelen “mar” kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Söylenceye göre belden aşağısı yılan, belden üstü insan olan bu varlığın anlatılarda cinsiyetine dair net bir vurgu yapılmaz iken; sanat eserlerinde kadın olarak tasvir edildiği görülmektedir. Şahmeran hikâyesi hem yazılı hem sözlü kültüre konu olmuştur. Yöreye göre farklı anlatılar geliştirilmiş olsa da genel hatlarıyla aynı kalmıştır. Anadolu’da Şahmeran’ın şifacı, koruyucu ve dilekleri yerine getiren olduğuna inanılmaktadır. “Şahmeran Duası” olarak bilinen duanın dilekleri yerine getirdiğine, kısmet açtığına ve satılmayan bir malın satılmasını sağladığına inanılmaktadır. Anlatılan hikayelerden birine göre kâinatın sırlarına erişmiş ve her derde deva bulan Danyal Hekim hayatının sonuna yaklaşırken hikmet dolu kitabını doğacak çocuğuna verilmek üzere karısına bırakır. Danyal öldükten sonra doğan çocuğuna Camsab adı verilir. Okul çağına gelen çocuğun babasına benzemediği, tek harf öğrenemediği ve hiçbir sanat dalında ilerleyemediği anlaşılır ve annesi Camsab’a bir merkep alır, Camsab odunculuk yapmaya başlar. Yağmurlu bir günde bir mağaraya saklanan Camsab ve arkadaşları gizlenmiş bir bal kuyusu bulurlar ve günlerce bu balı çekerek pazarda satarlar. Son balı aldıkları gün arkadaşlar Camsab’ı kuyuya iterler ve bir daha da adını anmazlar. Kendini cennet benzeri bir yerde bulan Camsab konuşan yılanlar tarafından Şahmeran’ın huzuruna çıkarılır. Şahmeran’ın güzelliği karşısında kısa süreli bir körlük geçiren Camsab Şahmeran’a âşık olur. Camsab başından geçenleri Şahmeran’a bir bir anlatır. Şahmeran da Camsab’a günlerce Bulkiya, Kaf Dağı, Cihan Şah gibi hikayeler anlatır. Hikayeler bitince sıkılan Camsab annesini özlediğini ve artık gitmek istediğini söyler. Şahmeran’ın cevabı gördüklerinden dolayı gidemeyeceği, bu konuda tebaasına söz verdiği olur ve Camsab’ın gitmesine izin vermez. Gördüklerinden kimseye söz etmeyeceği konusunda söz verse de gitmesine izin verilmeyen Camsab günden güne solar, hastalanır. Bu duruma çok üzülen Şahmeran asla hamama gitmemesini, eğer

gidirse kendisini gördüğünün anlaşılacağını tembihleyerek gitmesine izin verir (Arslan, 2020).

Camsab, bilgeliğinden çok şey öğrendiği Şahmeran'ın sırrını saklayabilmek için başka bir köye yerleşir ve marangozluk yapmaya başlar. Bölgenin hükümdarının hastalanması üzerine şifa bulmak için Şahmeran'ın aranıp bulunmasını emreder. Uzun zamandır Şahmeran'ın bilgeliğine ve ölümsüzlüğe erişmek isteyen vezir tüm halkın hamamlara toplanmasını ve tek tek kontrol edilmelerini emreder çünkü Şahmeran'ı gören kişilerin vücudu pul pul olur ve onları Şahmeran'a götürmeleri sağlanabilir. Sıra Camsab'a geldiğinde Şahmeran'ı gördüğü anlaşılır ve günlerce işkenceye maruz kalsa da Şahmeran ile ilgili tek kelime söylemez. Vezir bir planın parçası olarak Camsab'ı saraya götürür, Şahmeran'ın bilgeliğine büyük bir saygı duyduğunu, yayılan salgında tüm halkın öleceğini anlatır ve onu Şahmeran'dan yardım isteme konusunda ikna eder. Camsab Şafak vakti yola koyulup takip edildiğinin farkında olmadan kuyunun başına kadar gelir. Vezirin askerleri tarafından yakalanıp saraya götürülmesinin ardından, Şahmeran'ın altın bir tepsi içinde sarayın salonuna getirildiğini görür. Şahmeran ona "sen bana ihanet ettin ben de yılanlara, başımın suyu zehir, kuyruğumun suyu bilgidir, kendini cezalandırmak istiyorsan iç başımın suyunu" der. Bunu duyan Camsab çektiği vicdan azabı ile Şahmeran'ın başımın suyunu içer, vezir ise kuyruğunun suyunu içerek orada ölür. Ölmeden önce bilgeliğini Camsab'a aktarmış olan Şahmeran'ın gövdesinin eti ise hükümdara şifa olur (Arslan, 2020).

2.2.3.5.Midyat

Midyat, Mardin iline bağlı tarihi bir yerleşimdir. Coğrafi konumuna bağlı olarak gelişen tarihi önemi ilçeyi kültür turizmi açısından önemli kılmaktadır. Etnik ve mimari zenginlikleri kente bir açık hava müzesi niteliği kazandırmıştır.

Orta Çağ dokusunu en iyi yansıtan yerleşimlerden olan Midyat, Mardin'e benzerliği ile dikkat çekmektedir. Mardin'in doğusunda yer alan ilçe Asurlular'dan bu yana bilinen tarihi bir yerleşmedir. Hristiyanlığın yayıldığı Tur Abdin Bölgesi'nin ortasında yer alan ilçe, Süryaniler' e ait önemli dini yapıları ile dikkat çekmektedir. Hem ilçe merkezinde hem de çevresinde çok sayıda tarihi kilise ve manastır yer

almaktadır. Günümüzde cemaatin sayısının azalması nedeniyle her hafta başka bir kilisede ayin düzenlenmektedir (Üçok, 2015:109).

Yerleşim “Eski Midyat” ve “Yeni Midyat” olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Mimari açıdan Mardin evleriyle benzeyen konutları iç ve dış cephe süslemeleri açısından çok daha zengindir. Midyat evleri üzerlerinde Hristiyan Süryani halkının imzasını taşımakta ve tarihi doku içerisinde dış cepheleri ile dikkat çekmektedir. Özellikle eyvanların ve revakların sütunlara oturan yarım daire ve sivri kemerleri hareketli bir görünüm sağlamaktadır. Pencereler genellikle üç dilimli, beş dilimli, sivri veya yarım daire kemerlerin içine oturtulmuştur ve bu görünümleri kent silüetinde fark yaratmaktadır (Daşdemir ve Sevindi, 2011).

Fotoğraf 41: Midyat Konuk Evi (Nazlı Turan Arşivinden)

Tarihi Tur Abdin bölgesinde yer alan Midyat, Turabdin Metropolitiğinin Merkezi olan Mor Gabriel Manastırı ile öne çıkmaktadır. Son yıllarda tur rotalarında yer edinen Midyat, kent merkezine ek olarak çevresinde yer alan Salah (Barıştepe), Habısnas

(Mercimekli), Anhel (Yemişli), Aynwardo (Gülgöze) köyleri de özellikle Süryani kültürü ve Süryani Ortodoks dini mimarisi açısından önem taşımaktadır. Barıştepe, Mor Yakup Manastırı Kilisesi ile tur rotalarına alınması gereken köylerdedir. Mercimekli Köyü, Mor Şemun d'Zeyte Kilisesi ile öne çıkmaktadır. Yemişli Köyü Mor Kuryakos Kilisesi ve Mor Eşayo Kilisesi ile Gülgöze Köyü ise Mor Hadbşabo Kilisesi ile kültür turizmi rotalarına alınması gereken destinasyonlar arasında yer almaktadır. Midyat'a 21 km mesafede yer alan Anıtlı (Hah) köyü Meryem Ana Kilisesi ile öne çıkmaktadır. (Everi, 2023).

Midyat tarihi hanları ile Anadolu ve Mezopotamya arasında gerçekleştirilen ticaretin geçiş ve konaklama merkezlerinden biri olmuştur. Tarihi Estel Hanı ve Gelüşke Hanı restorasyonları yapılarak turizme hizmet edecek şekilde işlevlendirilmiştir. Estel Hanı; çeşitli sergilerin düzenlendiği, yöresel motiflerin görüldüğü nakış ve taş işçiliği eserlerin sergilendiği ve satışının yapıldığı Kent Müzesi'ne dönüştürülmüştür. Gelüşke Hanı ise Midyat'ı yansıtan öğeler ile dekore edilerek turistlere yöresel yiyecek ve içeceklerin sunulduğu otantik bir mekâna dönüştürülmüştür. Midyat'ın televizyon dizileri ile ün kazanmış olan bir başka otantik mekânı Midyat Devlet Konuk Evi'dir. Tarihi bir Süryani evi olan bu yapı şehrin geleneksel mimarisini en iyi yansıtan örnekler arasında yer almaktadır. (Daşdemir ve Sevindi, 201:33).

Midyat, tarihi konakları, içerisinde gündelik yaşamın devam ettiği geleneksel konutları, adım başı geleneksel el sanatlarının sergilendiği ve satışının yapıldığı küçük dükkânlarına ek olarak yöresel şaraplarının tadılabileceği mahzenleri ve kokusu sokak boyu takip edilebilen kahve çeşitleriyle tam bir kültür turizmi merkezi görünümündedir.

2.2.3.6. Savur

Mardin'in kuzeydoğusunda yer alan ve binlerce yıl ismi değişmeden günümüze gelen Savur, Mardin'e benzerliği ile "Küçük Mardin" olarak adlandırılmıştır. Tur Abdin bölgesinin batısında ticaret yolları ve geçitlerin bulunduğu bir noktada yer alan yerleşim tarihi dokusunu günümüze dek korumuş olması bakımından oldukça önemlidir. Kentsel dokuyu ve kent silüetini oluşturan en önemli unsur geleneksel Savur evleridir. Arazi yapısı ve yaz aylarının 40-45 dereceye varan sıcaklık değerleri mimari tasarımı

etkilemiştir. Mezopotamya geleneği ve İslam kültürünün etkisiyle oluşan avlulu ve içe dönük ev tipleri bölgede yüzlerce yıl devam ettirilmiştir. Düz damlar, tonoz ve kemer sistemleri İran etkisini yansıtırken avlu ve avluya bakan dış sofa sistemi Osmanlı etkisine işaret etmektedir. Merkezi ve yüksek kesimlerde beylerin ve zengin ailelerin konakları yer alırken; tepe eteklerinde kenar sokaklarda sade küçük evler yer almaktadır (Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2006).

Bağdat'tan göç ederek bölgede yaşamaya başlayan aşiretlerin kalenin alt kısmında inşa ettikleri konak ile ikinci tepenin hâkim kısmında inşa ettikleri konak ilçenin ilk yapılarındandır. İkisi de dört katlı olan bu yapılar sırtlarını tepeye yaslamışlardır. Bu iki yapının çevresi, aşiret üyeleri tarafından konak ve evler inşa edilmiştir. Savur'da yer alan beylere (mirlere) ait konaklar ve zengin ailelere ait evler geniş ailelerini ve çalışanlarını barındırabilecek şekilde düzenlenmiştir. Üç ve dört kat olarak düzenlenen konakların zemin katında avlu, bahçe, revak, ahır, depo, kiler, gibi birimler yer alırken; üst katlarda odalar, balkon, eyvan, banyo, teras gibi mekânlar yer almaktadır (Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2006: 95-98). Hacı Abdullah Bey Konağı'nın haremlik ve selamlık kanadı ile müstemilatı kent silüetinde dikkat çekmektedir. 22 adet odası, bütün yönlere açılan geniş eyvanları ve kapıları kapatıldığında bir kaleyi andıran yapısı ile ilgi çekmektedir. Yerli ve yabancı misafirlere öğle ve akşam yemeği, konaklama imkânı sağlayan tarihi konak Kültürel Miras Turizmi açısından oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Savur'a bağlı Dereiçi (Killit) Köyü ilçedeki Süryani mimarisini yansıtmaması açısından önem taşımaktadır. Taş yapıları ile dikkat çeken köy terk edilmiş bir Süryani yerleşimidir. Köy Katolik, Ortodoks ve Protestan mezheplerine ait üç kilise ve üç manastıra sahip olması ile öne çıkmaktadır. Mor Yuhanna Kilisesi 7.yüzyılda yaptırılmış olan bir Ortodoks Kilisesi'dir. Kilise, avlusundaki mezar taşlarının sanatsal taş işçiliği ile dikkat çekmektedir. Köye 3 kilometre mesafede yer alan ve 6. yüzyılda inşa edildiği düşünülen Mor Abay Manastırı kalıntılarından görkemli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Halk arasında "Baş Ağrısı Manastırı" olarak da bilinen Mor Theodute Manastırı 7.yüzyılda gezgin bir keşiş olan Mor Theodute'nin Mısır'dan getirdiği kutsal emanetlerin üzerine inşa edilmiştir. Keşiş hastalığı nedeniyle manastıra çekilmiştir. Migren hastalarının şifa bulmak için ziyaret ettikleri manastırda bir gece geçirdikleri ve

şifa buldukları rivayet edilmektedir. Şarabıyla ünlü olan köyün yakınında şarap üretilmekte ve bağ bozumu geleneği devam ettirilmektedir (Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2006:95).

2.2.3.7. Nusaybin

Mardin'in Suriye sınırında yer alan ilçesi Nusaybin İpek Yolu güzergahında MÖ 5000 yılında kurulmuş olan bir ticaret kentidir. Tur Abdin Dağları'nın eteklerinde yer alan ve Mezopotamya'nın önemli bir merkezi olan Nusaybin siyasi mücadelelerin eksik olmadığı bir konumdadır (Üçok, 2015).

“Mezopotamya'nın Tahtı” olarak anılan Nusaybin, İpek Yolu üzerinde yer alan tarihî bir ticaret kenti olmuştur. Türkiye-Suriye sınırında yer alan son tren istasyonu binası, Alman Köprüsü, Türkiye- Suriye sınır kapısı, Zeynel Abidin Camii, Sitti Zeynep Türbesi, Nusaybin Çarşısı ve Mor Yakup Kilisesi ile tur programlarına alınması gereken bir ilçedir (Everi, 2019).

Tarihin ilk üniversiteleri arasında yer alan Nusaybin Okulu 4. yüzyılda Constantin'in Hristiyanlık üzerindeki baskıları kaldırması üzerine kurulmuştur. Sekiz yüz ile bin arası öğrencinin yatılı olarak öğrenim görebildiği Nusaybin Akademisi'nin ilk rektörü Mor Efrem olmuştur. Hristiyanlık Roma'da kabul görünce Nusaybin Akademisi Nasturilik'in taşıyıcı görevini yapması sebebiyle önemli bir konum edinmiştir. Nusaybin'in 363 yılında Sasanilere bırakılması sebebiyle Hristiyan halkın çoğunluğu Roma topraklarına göç etmiştir. Nusaybin Akademisi'nin büyük bir kısmı da dönemin önemli Hristiyan kentlerinden biri olan Urfa'ya göçmüştür (Şimşek, 2019: 22-23).

Nusaybin son yıllarda 2000 yılında başlatılan Nusaybin Kültür ve İnanç Parkı Projesi ile öne çıkmaktadır. İslamiyet'in önemli mabetlerinden olan Zeynel Abidin Camii ile Hristiyanlığın önemli mabetlerinden olan Mor Yakup Kilisesi birbirlerine elli metre kadar mesafede olan ve sürekli birlikte anılan yapılardır. Osmanlı dönemi kayıtlarında ortak vakıf mülklerine sahip oldukları geçen yapıların, 1910 yılında çekilen fotoğraflarında aralarında mimari yapı olmadığı, aynı yerleşkede buldukları

görülmektedir. Cami minaresi ile Kilise çan kulesindeki bezemelerin benzerliği kültürel etkileşimi göstermektedir (Üçok, 2015: 131).

Nusaybin yakınlarındaki Kalecik köyü, taştan yapılmış evleri ile Çatalhöyük evleri benzerlik göstermektedir. Giriş ve çıkışın merdivenlerle damlardan sağlandığı evlerin en az iki yüz yıllık bir tarihi geçmişe sahip oldukları düşünülmektedir. Köyün içinde hangi dönemde yapıldığı tam olarak bilinmeyen kale kalıntıları yer almaktadır (Üçok, 2015).

2.3. DİYARBAKIR'DA KÜLTÜR TURİZMİ

Diyarbakır, Arap coğrafyacıların Cezire olarak adlandırdıkları Diyar-ı Bekr içerisinde yer alan kadim bir kenttir. Arkeolojik kazılar ve araştırmalar Diyarbakır'ın uygarlık tarihinin MÖ 7500'lere uzandığını göstermektedir. Diyarbakır ve çevresi Hurriler, Mitanniler, Hititler, Asurlar, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Araplar, Selçuklular ve Osmanlılar gibi birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Suriçi bölgesi bu etnik ve kültürel zenginliğin izlerini taşımaktadır.

Diyarbakır ve çevresinde beş yüz kadar sahabe türbesinin varlığından söz edilmektedir. Bazı kaynaklara göre kentin Müslümanlarca fethi sırasında şehit düşen kırk şehit sahabenin yanı sıra fetihten sonra buraya yerleşen ve daha sonra vefat eden beş yüz sahabe kabri kentin kutsiyetini arttırmaktadır (Dikmen, 2013:161).

Diyarbakır, Hristiyanlığın yeni yeni geliştiği yıllarda çok önemli bir konuma sahip olmuştur. Bu önem Başpiskoposlar Kongresi'nin 309 senesinde Diyarbakır'da toplanmış olmasından da anlaşılmaktadır. En eski adı olan Amida'ya Asurlu belgelerinde rastlanan Diyarbakır, eski çağlardan beri Akdeniz'i Basra Körfezine, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan önemli yolların kesişim noktasında konumlandığı için geçmişten günümüze önemli olmuştur. Ticaret yoluyla sağlanan ekonomik zenginliğin yanı sıra kültürel etkileşim de sağlanmış ve kültürel açıdan zengin bir doku oluşmuştur. 1085 yılında Selçuklu sınırları içine katılan kent İnaloğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyubiler, Anadolu Selçukluları, Artuklular, Akkoyunlular ve Safeviler'in hakimiyetinde kaldıktan sonra Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Diyarbakır Eyaleti'nin kurulduğu 1515 yılından itibaren Amid Sancağı "Paşa

Sancağı” olmuş ve bu sanacağı yöneten devlet adamları bu şehirde yaşayarak inşa ettirdikleri anıtsal yapılar ile kent silüetine Osmanlı özelliklerini de eklemiştir (Dikmen, 2013).

Diyarbakır doğal ve kültürel özellikleri ile turizm potansiyeli yüksek kentlerden biridir. Birçok anıtsal ve sivil mimarlık yapısı tescillenerek koruma altına alınmıştır. Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı'nın UNESCO Dünya Miras Listesine kaydedilmesiyle bölgenin bilinirliği artmıştır. Kent, binlerce yıllık tarihinin göstergesi olan surları, barındırdığı farklı etnik ve dini çeşitliliğin oluşturduğu kiliseleri, camileri, müzeleri, çarşıları ve çarşılarında sergilenen el sanatları ile kültür turizmi açısından oldukça önemlidir. Kent kültürünü gözler önüne seren ve tematik tur rotalarına konu olabilecek birçok anıtsal mimari örneğinin yer aldığı kent, bir açık hava müzesi görünümündedir.

2.3.1. Diyarbakır'da İnanç Turizmi

Antik dönem boyunca Diyarbakır konumu nedeniyle Paganların, Şemsilerin, Musevilerin, Hristiyanların ve Müslümanların yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Müslüman ve Hristiyan toplulukların oluşturduğu dini yapılar kent dokusunda dikkat çekmektedir. İnanç turizmi açısından önem taşıyan bu yapılar hem kendi kutsal mekânları ile ilgilenen turistler hem de farklı dinlere ait kutsal mekânları deneyimlemek isteyen turistler için birer turizm unsuru oluşturmaktadır. Şehrin Hristiyan kimliğini yansıtan kiliseleri ile İslam ordularının fethiyle oluşturulan ve Müslüman kimliğini yansıtan camileri inanç turizmi açısından ciddi bir potansiyel taşımaktadır.

Diyarbakır, üzerinde barındırdığı mimari eserler ile İslam kültür ve medeniyetini temsil eden tarihi kentlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Hz. Ömer döneminde İslam topraklarına katılan Diyarbakır 984-1085 tarihleri arasında Mervani Dönemi'nde İslam aleminin en büyük merkezi haline gelmiş ve Hanefi, Şafii, Maliki ve Hambeli mezheplerinin büyük fakihleri kentte görev yapmaya başlamıştır (Dağtekin ve Hillez, 2013).

Şehrin İslamiyet açısından öne çıkan yapılarından en önemlisi Diyarbakır Ulu Camii'dir. Hz. Süleyman Camii, Nebi Camii Şeyh Mattar Camii, Parlı Safa Camii gibi

yapılar da inanç turizmi açısından önem taşımaktadır. Diyarbakır merkezinde ve ilçelerinde dini anlatılara ve bu anlatılarla ilgili mekânlara rastlamak mümkündür. Diyarbakır merkezinde Fiskayası'ndaki mağara Hz. Yunus'un makamı, Diyarbakır Hasırlı Mahallesi'ndeki eski Sinagog Hz. İlyas'ın makamı, Ergani Zülküf Dağı ise Hz. Zülküf'ün makamı olarak kabul edilir. Diyarbakır il sınırları içerisinde yer aldığına inanılan dokuz peygamber mezarının sekizi Eğil merkezinde yer almaktadır. Hz. Elyesa, Hz. Zülkif, ve peygamber olduklarına inandıkları için başına "Nebi" eklenerek söylenen Nebi Zunnun, Nebi Melik, Nebi Harun, Nebi Ömer, Nebi Hürmüz, Nebi Harut adlı şahıslardır (Dağtekin, Hillez, 2013).

Lice ilçesinin Duru Köyü yakınlarında yer alan Derkam veya Ashab-ı Kehf Dağı olarak anılan yerde Ashab-ı Kehf'in makamı olduğuna inanılan bir mağara yer almaktadır. Efsanelere konu olan bu mağara bahar aylarında ziyaret edilir. Çocuk sahibi olamayanların ziyaret ettikleri ve çocuk sahibi olmak için dilekler diledikleri bilinmektedir. Dilekleri gerçekleşen kişiler genellikle bir teşekkür şekli olarak çocuklarına mağara arkadaşları olduklarına inanılan Yemliha, Mekselina gibi isimler vermektedir (Kızıl, 2013:94).

Diyarbakır'a Hristiyanlık Hz. İsa'nın öğrencilerinden Adday tarafından getirilmiştir. Hristiyanlığı ilk benimseyen halk Süryaniler'dir. Bölgenin Hristiyanlığın ilk gelişmesi sırasında önemli bir rol oynadığı birçok kaynakta yer almaktadır. 309 yılında Diyarbakır'da gerçekleştirilen Başpiskoposlar Kongresi kentin Hristiyanlık açısından önemini vurgulamaktadır. 311 yılında Roma'nın Hristiyanlığı resmi din ilan etmesiyle birlikte önemi daha da artan Amid Mezopotamya bölgesinin başkenti haline getirilmiştir. Geçmişte var olan kiliselerin ancak bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir (Alyamaç Yılmaz, 2013).

2.3.1.1. İslamiyet ile İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar

2.3.1.1.1. Diyarbakır Ulu Camii

Diyarbakır Ulu Camii, kentin surlar ile çevrelenmiş olan dokusu içerisinde ana yolların kesiştiği merkezi bir noktada yer almaktadır. Tarihi süreç içerisinde çok defa onarım geçiren, farklı dönemlerde yapılar eklenen bu yapı kompleksinin cami ve müstemilatında tarihi sürecini belirlemeye yarayan kitabeler yer almaktadır. Yapıldığı dönemin yazı karakterinin özelliklerini taşıyan kitabeler; yönetici, bani ve usta isimlerini içermektedir. Çoğunlukla taş üzerine oyma ve kabartma teknikleri ile yapılan bu kitabeler binaların dış cephelerine yerleştirilmişlerdir (Top, 2011).

Külliye şeklinde düzenlenmiş olan Ulu Cami, ortada yer alan büyük boyutlu avlunun etrafında konumlanmış olan yapılardan oluşmaktadır. Avlunun güney tarafında Hanefiler Camisi, kuzey tarafında Şafiiler Camisi ve Mesudiye Medresesi, batısında Kur-an kursu işlevi gören Hambeliler bölümü ve Zinciriye Medresesi, doğusunda ise kütüphane işlevi gören Malikiler bölümü ve revaklı kısımlar yer almaktadır (Haspolat, 2014).

Fotoğraf 42: Diyarbakır Ulu Camii (Nazlı Turan Arşivinden)

Doğulu ve batılı birçok seyyah Ulu Cami'den söz etmektedir. 11. yüzyılda Diyarbakır'a gelen Nasır-ı Hüsrev Sefername'sinde, caminin içindeki iki yüzü aşkın taş direkten, direkler üzerine oturan taş kemerlerden ve üst örtüsünün bezemelerinden söz etmektedir. Tavernier, Ulu Cami'nin adını vermeden kiliseden camiye çevrilmiş muhteşem bir yapı olduğunu ve etrafında mollaların, dervişlerin görüldüğünü anlatmıştır. Ayrıca yapının etrafındaki çok sayıda kitap ve kâğıt satıcısına da değinmiştir. Evliya Çelebi Ulu Cami'yi anlatırken "her dönem mabet olarak kalan eski mabet ifadesini kullanmıştır. Ulu cami alanının Hz. Musa zamanından günümüze, kale hangi uygarlığın hâkimiyetine girerse girsin farklı inançlar söz konusu olsa bile hep mabet olarak kullanıldığını vurgulamıştır. 19.yy seyyahlarından J. Oppert'in seyahat izlenimlerinde Heraklius'un inşa ettirdiği Ana Kilise (Mar Thoma) yerinde Ulu Camii'nin yer aldığından söz eder. Müslüman halkın bu yapıyı Halid Camii olarak adlandırdığını, Hristiyanların ise aynı yapının kendilerine ait olduğunu öne sürdüklerini anlatan seyyah Hristiyanları haklı bulduğunu anlatır. 19. yüzyılda Diyarbakır'ı ziyaret eden R.J. Garden, Ulu Cami'den "eskiden bir kilise olan cami" ifadesini kullanarak söz etmiş ve mimari özelliklerini, planını aktarmıştır (Top, 2011). Creswell, Avrupalı seyyahların ve araştırmacıların Ulu Camii'nin kiliseden dönüştürüldüğüne dair iddialarına karşılık caminin avlu revaklarındaki sivri kemerler ile cami iç mekânında yer alan sahnların yükseklik ve genişliklerinin neredeyse eşit olduğunu ve bu özelliklerin o dönem Hristiyan mimarisinde görülmediğini vurgulamıştır (Aykaç ve Doğanay 2018).

Hanefiler Camii; enine dikdörtgen planlıdır. Harim kısmı mihrap duvarına dik uzanan bir sahn ile iki yanında yer alan mihrap duvarına paralel üçer sahndan oluşmaktadır. Bu plan şeması ile Şam Emeviye Camii planıyla benzerlik gösteren yapı üç katlı bir görünüm sergileyen dış cephesiyle dikkat çekmektedir. Harim kısmına kuzey cephesine açılmış kapılardan giriş sağlanmaktadır.

Ahşaptan yapılmış olan tavanda süslemeler görülmektedir. Bitkisel bir bordür ile üç bölüme ayrılmış olan tavan bölümlerini çevreleyen bordürlerin üzerine narçiçekleri işlenmiştir. Giriş kapısının ekseninde Osmanlı Dönemi'nde yapılmış olan ana mihrap yer almaktadır. Beş sıra mukarnas ile çevrilmiş olan mihrapta palmet ve rûmilerden oluşan süslemeler dikkat çekmektedir.

Fotoğraf 43: Diyarbakır Ulu Camii iç Mekânı (Nazlı Turan Arşivinden)

Fotoğraf 44: Hanefiler Camii Dış Cephe (Nazlı Turan Arşivinden)

Şafiiler Camisi; avlunun kuzey batısına Kanuni Sultan Süleyman zamanında inşa edilmiştir. Enine dikdörtgen planlı olan yapı üç sahndan oluşmaktadır. Harime giriş iki kapıdan sağlanmaktadır. Bu kapılardan biri Batı Maksuresine diğeri ise avluya açılmaktadır. Güney cephesi caminin en gösterişli cephesidir. İki katlı görünüm sergileyen cephesinde, bölgenin özelliklerini yansıtan taş işçiliği dikkat çekmektedir. Mihrap ve iki yanında üst üste iki sıra pencerenin oluşturduğu düzende alt kat pencereleri düz lentolu ve dikdörtgen açıklıklı iken üst kattakiler sivri kemerli olarak düzenlenmiştir.

Fotoğraf 45: Şafiiler Camii Dış Cephe (Nazlı Turan Arşivinden)

Pencerelerin üzerinde celi sülüs bir yazı kuşağı boydan boya dolanmaktadır. İç mekânda kuzey kısımda mahfil, güney duvarında mihrap görülmektedir. Yarım sekizgen planlı olan taş mihrap dilimli bir kemer ile sınırlandırılmış ve mukarnas dolgulu bir kavsara ile örtülmüştür (Top, 2011).

Ulu Cami minaresi, Anadolu'da benzerine az rastlanan minarelerdendir. Kare planlı bir kaide üzerinde yine kare gövde olarak yükselen minare yazı kuşakları ile beş bölüme ayrılmıştır. Minare üzerinde dekoratif olarak öne çıkan ve caminin geçirdiği

onarımları gösteren kitabeler çiçekli kufi yazı ile oluşturulmuştur. Süsleme kuşakları ve madalyonlar hatayi, palmet, rumi ve kıvrık dallar ile doldurulmuştur (Gürhan, 2013).

Fotoğraf 46: Batı Maksuresi (Nazlı Turan Arşivinden)

Fotoğraf 47: Doğu Maksuresi (Nazlı Turan Arşivinden)

Külliye avlusunun doğu ve batısında yer alan maksurelerin devlet erkanının namaz kılp dinlenmesi için yapıldığı düşünülmektedir. Osmanlı Dönemi hünkâr mahfillerini hatırlatan yapılardan Doğu maksuresi avlunun doğu tarafında kuzey-güney ekseninde uzanmaktadır. Kible duvarında yer alan mihrabı ile ibadet ve dinlenme mekânı olarak düzenlenmiştir. Avluya bakan cephesi bezeme bakımından caminin en hareketli cephesidir. İki katı olan cephe altlı üstlü iki sıra sütundan, Helenistik ve Roma Dönemi mimari üslubunu yansıtmaktadır. Külliye girişi sağlayan dış cephesinde boğa-aslan mücadelesi kabartmaları yer almaktadır. Orta Asya kökenli olan bu figürler güç sembolü olarak nitelendirilmektedir (Top, 2011).

Diyarbakır, tarihsel süreç içerisinde eğitim ve bilim merkezi olarak Orta Çağ'ın karanlık dünyasında çok yönlü bir birikimin odak noktasında yer almaktadır. Diyarbakır Ulu Camii bünyesinde yer alan medreselerden olana Mesudiye Medresesi külliye denilen bir bütünün parçası olarak düşünülmüştür. Medresenin genel tasarımında Büyük Selçuklu mimarisinin avlu, eyvan ve odalardan oluşan şeması görülmektedir (Sözen, 2014).

Fotoğraf 48: Mesudiye Medresesi (Nazlı Turan Arşivinden)

Medreseye giriş dışa taşkın geniş bir kemer ile sivri beşik tonozlu bir birimden sağlanmaktadır. Avluya açılan taç kapısı mukarnas kavsaralı siyah bazalt taş ile beyaz kalker taşı kullanılarak iki renkli oluşturulmuştur. Üç yan revaklı olan ve doğu yönünde beşik tonoz ile örtülmüş bir eyvana sahiptir. Giriş aksında oldukça süslü, orijinal mihrap yer almaktadır. Avlu cepheleri ile ana eyvanında dikkat çeken zengin süsleme özellikle alt kattaki revaklarda dikkat çekmektedir. Kemerlerin her biri farklı şekillerde bezeme unsurları içermektedir (Top, 2011).

Zinciriye Medresesi, Ulu Cami yapı topluluğuna ait ikinci medresedir. Eyyubi döneminde inşa edilen bu yapı, orta avlusunu çevreleyen revaklarında görülen özgün taş bezemeleri ile dikkat çekmektedir. Anadolu Orta Çağı'nın erken evresinde eğitim için kullanılan yapılara verilen önemi göstermesi açısından önem taşımaktadır. (Sözen, 2014). Dikdörtgen planlı olan medrese tek katlı, avlulu ve iki eyvanlıdır. Dışa taşkın sivri kemerli bir kapıdan giriş sağlanan medrese avlusu dört yönden üçer gözlü revaklar ile çevrilidir. Ortada yüksek, yanlarda alçak tutulan revak kemerleri ve kıvrık dallardan, rûmilerden, palmetlerden oluşan süslemeleri ile estetik bir görünüm sergilemektedir. Diyarbakır Ulu Camii külliyesinin yapı elemanları farklı dönemlerdeki eklemeleri ile plan, üslup özellikleri ile kullanılan malzeme ve süslemeler açısından Diyarbakır'ın İslam kültürü ve sanatı yönünden önem taşıyan camilerinden biri olarak anlam kazanmıştır (Top, 2011).

2.3.1.1.2. Hz. Süleyman Camii ve Sahabeler Türbesi

Cami, İçkale içinde Cevat Paşa Mahallesi'nde yer almaktadır. 1155-1160 yılları arasında Nisanoğulları Dönemi'nde inşa edilen Hz. Süleyman Camii; Meşhed Camii ve Kale Camii olarak da anılmaktadır. Diyarbakır fethinin bu caminin konumlandığı alandan başladığına inanılması ve caminin yanında Halid Bin Velid'in oğlu Süleyman ile fetih sırasında şehit olan sahabelerin kabrinin yer aldığına inanılması sebebiyle halk tarafından ziyaret edilmekte ve kutsal kabul edilmektedir.

Caminin batı yönünde yer alan ana giriş kapısının üzerinde yer alan kitabede dua mahiyetinde Osmanlı dönemine tarihlenen bir yazı bulunmaktadır. Hz. Süleyman camii, iç kale surlarından ikisinin arasında yer alan yapılar topluluğunun bir parçasıdır.

Caminin batı kısmına bitişik türbe ve hazire, avlunun batı tarafında yaz aylarında namaz kılınan namazgâh, doğu tarafında ise revaklı abdest alma kısmı yer almaktadır. Caminin planında değişiklikler yapıldığı bilinmektedir. Türbe kısmı caminin harimine iki kapı ile açılmaktadır. İç mekânda yer alan Osmanlı çinileri, ikinci türbe revakları, güney taraftaki mezarlar 17. asır ve sonrasında yapılan değişiklikler arasındadır. Caminin ana mekânında yer alan mihraplardan birincisi kible duvarında yer almaktadır. Bu mihrap üç dilimli kemerle kuşatılmış mukarnaslı kavsarası ve kenarlarındaki sütuncelerle estetik bir görünüm sunmaktadır. İkinci mihrap ise üst kat mahfilde kible duvarının ortasında duvara oyularak oluşturulmuştur ve oldukça sade bir görünümde (Top, 2011).

Fotoğraf 49: Hz. Süleyman Camii (Nazlı Turan Arşivinden)

Caminin kare planlı minaresinin üzerindeki kitabeler cami ile ilgili bilgiler içermektedir. Tamamen kesme bazalt taştan inşa edilen kare planlı minaresi yazı kuşakları ile beş bölüme ayrılmış, bir kule gibi yükselmektedir. Açık renkli kalker taşı üzerine sülüs hatlı yazı yazılan kuşaklarda harflerin aralarına rûmi ve palmetlerin yerleştirildiği kıvrık dallar yerleştirilerek cephelere estetik bir görünüm kazandırılmıştır (Gürhan, 2013).

2.2.1.1.3. Nebi Camii

Halk arasında Peygamber Camii olarak bilinen yapı 15. yüzyılda Akkoyunlular Dönemi'nde inşa edilmiştir. Siyah ve beyaz kesme taştan inşa edilen cami büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Avlusunda, Osmanlı döneminde Diyarbakır valiliği görevinde bulunan Köprülü Abdullah Paşa'ya, eşine ve kızına ait türbeler yer almaktadır (Çatalbaş, 2013).

Fotoğraf 50: Nebi Camii (Nazlı Turan Arşivinden)

Dikdörtgen planlı caminin üzeri tromplara oturan içi kalem işi ile bezenmiş bir kubbe ile örtülüdür. Taştan mihrabı, beş kenarlı bir nişin üzerini örten mukarnaslı kavsarası ile dikkat çekmektedir. Köşelerinde kavsarasını çevreleyen kemerin oturduğu iki sütünce yer almaktadır ve mihrap nişi üç sıra bitkisel süslemeli silme ile çevrilmiştir. Giriş cephesindeki revaklı son cemaat yerini örten üç kubbe de kalem işi bezemeleriyle dikkat çekmektedir (Top, 2011). Dört köşeli minaresi bir sıra siyah bazalt, bir sıra beyaz kalkerden taştan inşa edilmiştir. Cami minaresinde çok sayıda kitabe yer almaktadır. Minare üzerinde dört sıra celi sülüs hatlı Arapça yazı kuşağı dikkat çekmektedir. Kaidenin alt kısmında yer alan birinci kuşak ve gövdede bulunan dördüncü kuşakta inşa bilgileri yer alırken diğer kuşaklarda ayet ve hadislerde yer alan dini metinler yer

almaktadır. Dıştan piramidal külâh ile örtülü olan minare üç küplü ve hilalli âlemi ile dikkat çekmektedir (Gürhan, 2013).

2.2.1.1.4. Şeyh Mattar Camii (Dört Ayaklı Minare)

Cami, Savaş Mahallesi'nde yer almaktadır. Rivayete göre Şeyh Mutahhar'ın mezarının yer aldığı alana inşa edildiği için Şeyh Mutahhar (Mattar) adını almıştır. Akkoyunlular Dönemi'nde inşa edilen yapı, minaresi ile ün yapmıştır. İslamiyet öncesinde inşa edildiği rivayet edilen ve kitabesi üzerinde olan minare, dört ayak üzerinde yükselen yapısı ile Anadolu'da tek olma özelliğine sahiptir (Çatalbaş, 2013).

Fotoğraf 51: Şeyh Mattar Camii (Nazlı Turan Arşivinden)

Cami, kare planlı bir harim ve üç gözlü bir son cemaat yerinden oluşmaktadır. Kare planlı harim kısmı tromplar ile geçiş sağlanan bir kubbe ile örtülüdür. Günümüzde eğimli bir çatı ile örtülü olan son cemaat yeri incelendiğinde üç gözün eskiden kubbeler ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Ahşap tavan, boyama tekniğiyle kahve rengi zemin üzerine sarı şeritlerle oluşturulan şemse motifleri ve bu şemselerin içine işlenen hatıralar benzeri çiçek motifleri dikkat çekmektedir. Şemselerin dışında kalan kısımlar ise çiçekli dallarla süslenerek estetik bir görünüm sağlanmıştır (Top, 2011).

Gövdesinde celi sülüs hatlı, Azhap Suresi ayetleri içeren Arapça iki yazı kuşağı yer alan kare planlı minarenin üst kısmı konik bir külâh ile sonlanmaktadır. Oldukça sade tasarlanmış olan gövde kısmı üç silme ile dört bölüme ayrılmıştır. Siyah bazalt taşın yoğunlukta kullanıldığı minareye beyaz taşın görsel bir zenginlik ve dinamizm kazandırdığı görülmektedir. Kenti ziyaret eden misafirlerin ilgisini çeken minarenin altından yedi defa geçildiğinde tutulan dileklerin gerçekleşeceği yönünde yaygın bir inanç dikkat çekmektedir (Gürhan, 2013).

2.2.1.1.5. Parlı Safa Camii

Diyarbakır merkezinde, Safa Camii Mahallesi'nde yer alan yapının Şah İsmail'in dedesinin isteği üzerine Uzun Hasan'ın emri ile 15. yüzyıl ortalarında inşa edildiği kabul görmektedir. Melek Ahmet Caddesi'nin kuzeyinde yer alan yapı Parlı Camii, Safa Camii, İparlı Camii isimleriyle anılmaktadır. Tarihlendirmesiyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Giriş kapısının üzerinde yer alan onarım kitabesinden yola çıkılarak 15. yüzyıl Akkoyunlu dönemine tarihlendirilmektedir. Enine dikdörtgen planlı olan yapı harim ve kuzeyinde yer alan beş gözlü son cemaat yerinden oluşmaktadır. Harim kısmını örten kubbesi sekizgen kasnağa oturmaktadır ve kubbeye geçiş tromplar ile sağlanmıştır (Top, 2011).

Cami, yüksek duvarlar ile çevrili avlusunun güney kenarında yer almaktadır. Avlunun ortasında doğu ve batı girişlerinin ekseninde şadırvan yer almaktadır. Caminin son cemaat yeri sütunlara oturan beş sivri kemer ile dışa açılmaktadır. Kemer köşeliklerine birbirinden farklı madalyonlar yerleştirilmiştir. Dış cepheye yerleştirilen madalyonlar karedir. Üzerine makilî hat ile Muhammed ismi işlenmiştir. Orta kemer

köşeliklerindeki madalyonlar daire şeklinde olup üzerine on iki kollu yıldız kompozisyonu işlenmiştir. Kare ve daire madalyonların arasına ise damla formlu madalyonlar yerleştirilmiştir. Bunların içi ise sekiz kollu yıldız kompozisyonları ile işlenmiştir (Top, 2011).

Yapı, kare kaide üzerinde silindirik yükselen tek şerefeli minaresi ile ün kazanmıştır. Zarif bir sanat eseri olan silindirik gövdesi kuşaklar ve süslemeler ile üç bölüme ayrılmıştır. Zengin taş işçiliği görülen minare kufi yazılar ile donatılmıştır. Alt kısımdaki celi sülüs hatlı kuşaklarda ayetler yazılıdır. Üst kısımdaki celi sülüs hatlı kuşakta ise Cuma Suresi'nin 9. ve 10. Ayetleri yazılıdır. Minare inşa edilirken harç içine eklenen kokulu bir bitkiden dolayı "Parlı" yani "kokulu" cami ismiyle anılmaktadır. Kentte yer alan en bezemeli minare olma özelliğine sahip olan Parlı Safa Camii minaresinin bazalt taştan yapılmış olan kaidesinin yüzeylerindeki makıli yazı panoları dikkat çekmektedir. Kaidenin üst tarafında yer alan geometrik kuşak çiniler kakılarak süslenmiştir. Fıruze renkli çini parçaları süslemeye zengin bir görünüm kazandırılmış, bu süsleme şekli ilerleyen zamanda Osmanlı camilerinden olan Melik Ahmet Paşa Camii minaresi üzerinde tekrar kullanılmıştır. Cami bahçesinde yer alan haziresinde İslam bilginlerinden olan Müslühiddin Lari'nin türbesi yer almaktadır (Gürhan, 2013).

2.3.1.2. Hristiyanlık ile İlişkilendirilen Kültürel Varlıklar

2.3.1.2.1. Meryem Ana (Mor Yakup) Süryani Kadim Kilisesi

Sur ilçesi, Lala Bey Mahallesi'nde yer alan kilise Süryani Kadim Meryem Ana Cemaati'ne aittir. Puşucular, Hambeli ve Ana Sokak ile çevrili olan kilisenin yerinde ilk olarak Şemsilerin tapındığı bir tapınak olduğu, İ.S. 280 yılında kiliseye çevrilmiş olduğu düşünülmektedir (Arslanboğa ve Hillez, 2011).

Bu kilise, günümüzde Hristiyan ibadet mekânı olarak kullanılan ve inanç turizmi açısından öne çıkan en önemli yapılardan biridir. Kilise; Mor Yakup Kutsal Alanı, dört tane avlu, divanhane ve kilise görevlilerinin yaşadığı lojmandan oluşmaktadır. İnşa

edildiği tarih tam bilinmese de 4.yüzyıl başlarında inşa edildiği düşünülmektedir. Ancak inşa tarihini Bizans Kralı Heraklius dönemine 610-640 yılları arasına dayandıranlar da vardır (Çatalbaş, 2013).

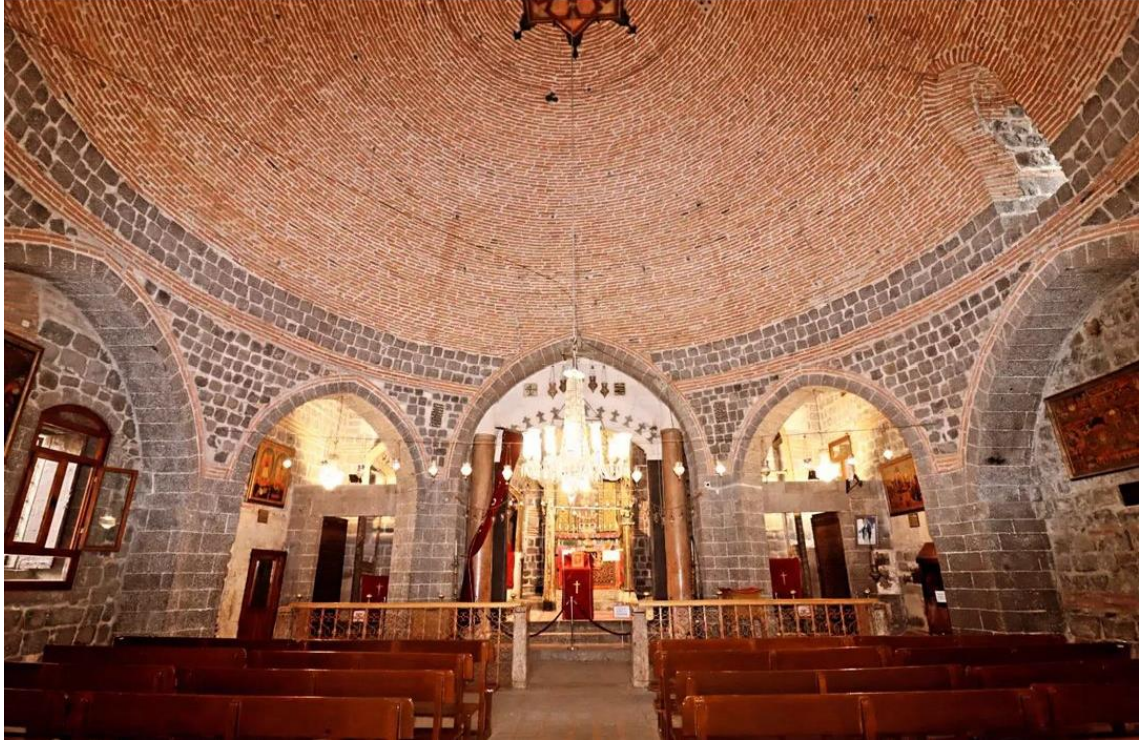
Yazılı kaynaklardan Diyarbakır kent merkezinde Süryanilere ait çok sayıda kilisesinin varlığı bilinmektedir fakat varlığını sürdüren tek Süryani kilisesi Meryem Ana Kilisesi'dir. Mardin Deyrul Zafaran Manastırı'ndan gelen Patrik II. Yakup ölene kadar bu kilisede yaşamış ve yapı o zamanlarda Patriklik Merkezi olarak da kullanılmıştır. Bizans Dönemi'nden kalan apsisi, Roma Dönemi özellikleri gösteren kapısı ile ilgi çekmektedir (Alyamaç Yılmaz). Ana avlunun doğu kanadında kilise yer almaktadır. Kilise; narteks, naos, mezbah, kduşkudşinden³¹ oluşmaktadır. Kubbe ile örtülü olan kilisenin almaşık örgü tekniği ile oluşturulmuş duvarları saçaklı silmeler ile sonlanmaktadır. Kuzey cephede Mor Yakup kutsal alanına açılan iki pencere, batı cephede ise Meryem Ana Kilisesi'nin dört kısa pembe mermer sütuna oturan yuvarlak kemer açıklıkları olan narteks kısmı yer almaktadır (Arslanboğa ve Hillez, 2011).

Narteksten naosa girişi sağlayan kemerlerden orta kısımdaki yüksek tutularak apsis vurgulanmıştır. Naos, duvar payeleri ve serbest payelere oturan ve mekân bütünlüğünü sağlayan büyük, aynalı tuğla kubbe ile örtülüdür. Apsis ile naosu ayıran parmaklıklar arasında, kilisenin şemsi tapınağı olduğu dönemden günümüze kaldığı düşünülen dört sütunceli mermer kanatlar görülmektedir (Arslanboğa ve Hillez, 2011). Kilisenin apsis ve mezbah bölümünde ahşap beş kduşkudşin yer almaktadır. Ana kduşkudşin tipolojik olarak kiborium ve mihrap unsurlarının birleşimini yansıtmaktadır. Sunak masası ve sütunları taş diğer unsurları ise ahşap malzameden yapılmıştır. Oyma, kabartma, ajur, boyama ve kalemşi tekniği uygulanarak estetik görünüm kazandırılan kduşkudşinler Süryani sanatı özellikleri yansıması bakımından önem taşımaktadır (Telli ve Top, 2021).

Kilisenin narteks kısmından iki sıra palmet motifleriyle süslenmiş basık kemerli bir kapıdan üçüncü avluya geçilmektedir. Kemerin iki köşesine simetrik olarak yerleştirilmiş vazodan çıkan çiçek bezemeleri, soyut bitkisel kompozisyonlar

³¹ Kduşkudşinler Süryani ayinlerinin odağında yer alan litürjik öğelerdendir. Hristiyan mimarisinde kiborium formuna karşılık gelen kduşkudşin Süryanice "kutsalların kutsalı" anlamına gelmektedir (Telli ve Top, 2021).

görülmektedir. Kitabenin üzerinde İsa'yı sembolize eden çapa ve haç formlarının palmet biçiminde uygulandığı dikkat çekmektedir. (Arslanboğa ve Hillez, 2011).

Fotoğraf 52: Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi (Nazlı Turan Arşivinden)

2.3.1.2.2. Mar Petyun (Keldani Katolik Kilisesi)

Günümüzde Katolik Keldaniler tarafından kullanılan Mar Petyun Kilisesi Sur ilçesi Savaş Mahallesi'nde yer almaktadır. Dicle Sokağı, Şeftali Sokağı ve Yenikapı Caddesi ile çevrelenmiş olan kilisenin inşa tarihi tam olarak bilinmese de Berchem yapıyı 17. yüzyıla tarihlendirmektedir (Tuncer, 2002). Kilise, üç nefli naos ve apsis mekânlarından oluşan bazilikal plan şemasına sahiptir. Doğu batı doğrultusunda ahşap kirişli düz üst örtünün görüldüğü yapı oldukça sade tutulmuştur. Doğu cephede dışa beşgen bir çıkıntı yapan ve yarım kubbe ile örtülmüş olan apsis yer almaktadır. Apsiste sütüncelere oturmuş yedi dilimli kemer çerçeveye sahip yanları kapalı ahşap bir altar ve altanın önünde İncil kürsüsü yer almaktadır. Apsis önü beş santim kadar yükseltilecek iki renkli taş kullanımıyla baklava dilimli bir düzenleme oluşturulmuş, böylece apsis önüne hareketlilik kazandırılmıştır. Kilise hem cephe hem de iç bezemesiyle yerel

üslubu göstermektedir. Kilisenin özellikle nişleri, dilimli kemer ve mukarnas dolgulu kavsaraları ve taş bezemeleri açısından İslam üslubunu da barındırdığı söylenebilir (Arslanboğa ve Hillez, 2011). Bir avlu etrafında şekillenen ve birbirleriyle organik bağ içinde olan ek yapıların oluşturduğu kompleks, Mar Petyun Kilisesi, üç avlu ve lojmandan oluşmaktadır. Avluya giriş kuzey cephenin yer aldığı Şeftali Sokak'tan yapılmaktadır. Ana avluda revaklı kısmın üzerinde lojman yer almaktadır. Avlunun kuzeydoğu köşesinden, L şeklinde plan gösteren patrik kısmının yer aldığı ikinci avluya geçilmektedir. Ana avlunun batı kısmından oldukça dar tutulmuş olan üçüncü avluya ve Mar Petyun Kilisesi'ne geçilir (Arslanboğa ve Hillez, 2011).

Fotoğraf 53: Mar Petyun Keldani Kilisesi Apsis Görünümü (Nazlı Turan Arşivinden)

2.3.1.2.3. Saint George (Kara Papaz) Kilisesi

Günümüzde ibadet amacıyla kullanılmayan kiliselerden olan Saint George Kilisesi Cevat Paşa Mahallesiinde, İç Kale'nin kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. 4.

veya 5.yüzyılda inşa edildiği düşünölen Bizans stilindeki kilise Dicle Nehri'ne hâkim bir noktada bulunmaktadır.

Kilise, kubbeli bazilika plan tipinde inşa edilmiştir. Batı cephesinde yer alan narteks kısmından üç adet kapı açıklığı ile üç nefli naosa geçiş sağlanmaktadır. Doğu cephesinde kutsal sayılan apsis kısmı yer almaktadır. Ana mekânın üzeri eliptik bir kubbe ile, kuzey-güney nefleri tonozlar ile örtölüdür (Tuncer, 2002).

Kilisenin batı kısmında Artuklular döneminde eklenmiş olan hamam yer almaktadır. Diyarbakır İl Jandarma Komutanlığı Saray Kapı Cezaevi'nin arazisi içerisinde yer aldığı için ibadet amaçlı kullanılmayan kilise, restore edilerek kentin kültür sanat aktivitelerine ev sahipliği yapan bir sanat galerisi olarak işlevlendirilmiştir (Arslanboğa ve Hillez, 2011).

2.3.1.2.4. Surp Giragos Ermeni Kilisesi

Diyarbakır Sur İlçesi, Savaş Mahallesi'nde yer alan Surp Giragos Ermeni Kilisesi, Surp Küçük Kilise Hıdır İlyas Surp Giragos Kiliseleri Vakfı'na aittir. Tarihçi G. İnciciyan 1515-1518 yıllarında Surp Teodoros, Kilisesi'nin camiye çevrilmesinin ardından, kilise mezarlığında başka bir kilise yapıldığını yazmıştır. Surp Giragos Ermeni Kilisesi beş nefli bazilikal plana sahiptir. Batı cephesinde yedi kemerli açıklıkla hareketlendirilmiş olan narteks kısmı yer almaktadır. Ermeni mimarisi açısından önem taşıyan bu kilise, Ortadoğu sınırları içinde yer alan en büyük Ermeni Kilisesi olma özelliği taşımaktadır (Arslanboğa ve Hillez, 2011).

Diyarbakır'da günümüze ulaşan en geniş ibadet mekânına sahip Ermeni kilisesi olma özelliğine sahip olan yapının kuzeyde ve güneyde birer batıda üç tane olmak üzere beş girişı bulunmaktadır. Bazalt taşın hâkim olduğu yapıda mekânın strüktürünü sütunlara oturan kemeler ile bunları yatayda birbirine bağlayarak örten ahşap kirişli üst örtüsü oluşturmaktadır. Yapı topluluğunun bir parçası olan konut kısmı geleneksel Diyarbakır evlerinin özelliklerin yansıtmaktadır (Öz, 2014).

Fotoğraf 54: Surp Giragos Ermeni Kilisesi (Nazlı Turan Arşivinden)

Polonyalı Simeon 1608-1609 yıllarında Amid şehrini anlattığı seyahatnamesinde Ermenilerin yaşayışına ek olarak Surp Giragos Kilisesi, Sur Sargis Kilisesi ve bin hanelik bir Ermeni nüfusundan söz etmektedir. Birgün Surp Giragos Kilisesi'ne gittiğinde kilisede beş ayrı ayinin yapıldığını ve vardapet, keşiş ve piskoposlara ek olarak yirmi beş papaz saydığını aktarmış ve kilisenin kentteki önemine vurgu yapmıştır (Arslanboğa ve Hillez, 2011).

2.3.2. Diyarbakır'da Arkeoturizm

Diyarbakır, kültür turizminin bileşenlerinden biri olan arkeoturizm açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ile Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, Eski Tunç çağlarına ve Urartu, Asur, Helenistik, Roma, Bizans, Selçuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerine ait arkeolojik buluntular elde edilmiştir.

Diyarbakır kentinde yer alan arkeolojik alanlardan olan Çayönü, Körtiktepe, Zerzevan Kalesi, Amida Höyük, Artuklu Sarayı kazıları ve Ilısu Barajı Projesi

kapsamında 18 farklı alanda gerçekleştirilen kurtarma kazıları ile insanlık tarihine ışık tutan buluntular elde edilmiştir. Yukarı Dicle Vadisinde Dicle Nehri ile anlaşılan konumuyla Diyarbakır, yüzeyde korunmuş arkeolojik kalıntıları ve toprak altındaki kültürel varlıkları ile genelde Mezopotamya, özelde Anadolu tarihinde önemli bir yere sahiptir (Coşkun ve diğerleri, 2013).

Yukarı Dicle Havzası yerleşimlerinin neredeyse tamamı Dicle Nehri'nin veya kollarından birinin kenarında konumlanmaktadır. Toros Dağlarının eteğinde yer alan sulak alanlara yerleşmiş olan topluluklar hammadde ve besin kaynaklarına erişim konularında avantaj sağlamış olmalıdır. Ancak bu alanları cazip hale getiren özellikler bugün çoğunun sular altında kalarak yok olmasının başlıca sebebidir. Yukarı Dicle yerleşmeleri arasında benzerliklerin yanı sıra önemli farklılıklar da söz konusudur. Birbirlerine yakın konumda bulunan ve aynı zamanlara tarihlendirilen birçok yerleşmeden yola çıkılarak mimarlık tarihindeki gelişmeler görülmekte; özel yapılar olarak adlandırılan ritüelistik yapılarda sosyal yaşamın bir parçası olarak gelişen sembolizm ve ölü gömme gelenekleri ile ilgili bilgiler sağlanmaktadır (Karul, Özdoğan, 2020:18).

Neolitik Çağ'ın ilk zamanlarından itibaren gelişmiş bir sembolizm, zaman içinde oturmuş ölü gömme biçimleri, ince işçilikle oluşturulan buluntular ve özel yapılar; basit topluluklar yerine sosyal ve becerileri olan ve iş bölümü yapabilen, birlikte yaşamın gereği olarak iş gücünü planlayıp sürdürebilen topluluklara işaret etmektedir. Yakın Doğu'nun en geniş açılmış ve korunmuş Neolitik yerleşmesi olarak bilinen Çayönü yapıları günümüze kadar ulaşmıştır. Yaşam alanları ve kült binaları birbirinden belirgin biçimde ayrılmıştır. Çayönü mimari açıdan bölgenin ilerisinde olmuş ve öncülük etmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan arkeolojik çalışmalar yakın doğu araştırmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır. Doğu Toroslar'ın güney eteklerinden alınan veriler göstermektedir ki besin üretimi yerleşik yaşamın getirdiği sosyal dönüşümün nedeni değil bir sonucudur (Özdemir, 2015).

2.3.2.1. Çayönü

Halet Çambel ve Robert J. Braidwood'un birlikte yürüttüğü proje³² ile bölgede başlayan araştırmalar kapsamındaki Çayönü kazıları neolitik yaşamın Güneydoğu Anadolu'daki ilk kanıtlarını göstermiştir. Diyarbakır'da Toros Dağları ile sınırlanmış olan Ergani Ovası'nda yer alan Çayönü Tepesi Neolitik Çağın başlangıç aşamalarını yansıtmaktadır. Çayönü' deki çalışmalar neolitik toplumların ortaya çıktığı dönemin anlaşılabilmesi için başlatılmıştır (Karul ve Özdoğan, 2015) Neolitik yerleşmenin yer aldığı Ergani Ovası geniş meşe ormanları ile kaplıdır ve av hayvanları açısından zengindir. Bu durumun bölgedeki yerleşik yaşama geçişi kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Çayönü, Yakındoğu'da kazılmış en büyük yerleşme olmasına ek olarak mimarisi ve zengin buluntularıyla tüm kültür evrelerinin görülebildiği “anahtar yerleşme” özelliği taşımaktadır (Özdemir, 2015:114).

Çayönü mimarisi incelendiğinde PPNA evresinden başlayarak söbe veya yuvarlak planlı ve çukur tabanlı kulübeler inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Bu inşa faaliyetinin kısa süreli barınma ihtiyacını karşılamaya yönelik olmadığı, uzun süreli kullanıma işaret eden yenilemelerin yapıldığı anlaşılmıştır. İlk olarak yuvarlak planlı, sığ çukur tabanlı evlerin görüldüğü Çayönü mimarisinde köklü bir değişim olan yuvarlaktan dikdörtgen plana geçiş ardından ani bir değişim ile ızgara planlı yapılara geçiş gözlenmektedir. Neolitiğin başlarında gelişmekte olan yapıların PPNB evresinde bir dönüşüm içine girdikleri, açık alanlarda yer alan ateş yerleri ve depolama alanlarının mekânların içine taşındıkları anlaşılmaktadır (Karul, Özdoğan, 2020:18).

Çayönü'de ilk köy yerleşmeleri yuvarlak, çukur tabanlı saz ve ince dallar ile örülerek kil ile sıvanan küçük kulübelere dönüşmüştür. Aşama aşama gelişen mimarinin Izgara Planlı Yapılar Evresi'nde ortalama 30-35 metre uzunluğunda olan ve üç bölümden oluşan yapılar görülmektedir. Kuzey kısımda zemini taşlar ile döşeli birim, ortada köşelerinde ocaklar yer alan birim yer almaktadır. Kanallı Yapılar Evresi'nde taş bloklar üstüne kerpiç malzemedeki inşa edilen yapılar görülmektedir. Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde ise iki katlı yapılar görülür. Bu yapıların bodrum

---

³² İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi

katlarının mezarlık veya depo işleviyle kullanıldıkları görülmektedir. Bir hücreden diğerine geçiş dar geçitler ile sağlanmıştır (Özdemir, 2015:118).

Yerleşim yerinde en erken evreden itibaren var olan ve ilk kent meydanı olarak tanımlanabilecek geniş bir meydan yer almaktadır. Meydanın ortasında iki sıra şeklinde dizilmiş büyük taşlar yer almaktadır. Törenselleşmiş bir işleve sahip olduğu düşünülen meydanın çevresindeki yapılar büyük, uzağındaki yapılar daha küçük inşa edilmiştir. Bu durumun sosyal bir yapılaşmaya işaret ettiği ekonomik olarak zayıf kişilerin merkezden uzakta yaşadıkları şeklinde yorumlanmaktadır. Sonraki evre olan Geniş Odalı Evler Evresi'nde meydan törenselleşmiş amaçlı kullanılmaktan uzaklaşıp, halkın kullandığı bir meydan dönüşmüştür (İş, 2019).

Çayönü'nde özel yapılara rastlanmaktadır. Zemini pembe mozaik görünümlü taşlar ile kaplı olan ve insan yüzü şeklinde taş bir bloğa rastlanan yapının ilk tapınaklardan biri olduğu düşünülmektedir. Özel yapılar, dikili taşlar, ölü gömme gelenekleri ve sembollerle dikkat çeken topluluğun yerleşik yaşama geçişle beraber teknoloji ve üretim gelenekleri ile karmaşık bir toplumsal yapıya evrildiği anlaşılmıştır. Neolitik dönemde toplumsal düzen eşitlikçi değildir. Organize ticaret, Neolitik dönemle birlikte başlamış, ilk yerleşmeler besin üretimi yapılmadan önce kurulmuştur. Görülmektedir ki Neolitik dönemin başlangıcı besin üretimi değildir. Üretim devriminin sonuçları Neolitik Dönem'in sonlarında etkili olmuştur (Karul, Özdoğan, 2020).

Çayönü kazı bölgesi sadece dönemin ilklerini yansıtan mimarisi ile değil, kazı alanı buluntularından olan çok sayıda insan ve hayvan figürinleri ile de önem taşımaktadır. Kilden yapılmış olan bu figürinler oldukça iyi fırınlanmış kırmızımsı, sarımsı ve deve tüyü rengindedir. Taştan yapılmış olan figürinlerde ise beyaz, pembe renklerdeki hatları belirgin kadın figürinleri, çok sayıda hayvan figürini ve geometrik formlar dikkat çekmektedir. Halaf Kültürüne ait tabaka ile buluntular arasında sadece üç metre mesafe olması Çayönü halkının daha uzun süre yaşamış olduğunun göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Özdemir, 2015:125).

Fotoğraf 55: Hoker Pozisyonunda Ölü Gömme (trt haber, 2020)

Çayönü ölü gömme gelenekleri ile de öne çıkmaktadır. Ölüler çoğunlukla hoker³³ pozisyonunda ve evlerin alt katlarına, avluya açılan alana gömülmüşlerdir. Yanlarına boncuklar, öğütme taşları, boynuzlar obsidyen, aşı boyalı aletler gibi malzemeler konulmuştur. Mimariye ek olarak ölü gömme geleneklerinde de önemli yenilikler kaydedilmiştir. Bazı cesetlerin etleri çürüyene ve sadece kemikler kalana kadar bekletildiği daha sonra kemiklerin tek tek dizildiği anlaşılmaktadır. Ölü gömme geleneklerindeki değişimi ruhani sınıfın zaman geçtikçe daha karmaşık törenler düzenlediklerini göstermektedir. Çayönü kazısında gün yüzüne çıkarılan “Kafataslı Yapı” Yakındoğu coğrafyasında ölü gömme geleneklerinin anlaşılmasını sağlayan en önemli buluntudur. Defalarca yenilenmiş olduğu anlaşılan anıtsal yapıda 450 insana ait olduğu düşünülen kemik bulunmuştur. Bu yapının avlusunda yer alan özenle parlatılmış 2 m boyutundaki taş levhanın ölümlerle ilgili bir işlem için kullanıldığı ve çevresindeki sekilerin de bu işlemi izleyenler için hazırlanmış olduğu düşünülmektedir (Özdemir, 2015).

³³ Hoker pozisyonunda ölü gömme, ölünün dizlerinin anne karnındaki cenin pozisyonunda olduğu gibi karna çekilip yan yatırılarak gömülmesidir.

2.3.2.2. Körtiktepe

Diyarbakır'ın Bismil ilçesine bağlı Ağıl Köyü'nde yer alan höyükteki arkeolojik çalışmalar Ilisu Barajı Projesi kapsamında başlatılmıştır. Günümüzde baraj suları altında kalan höyük, Güneydoğu Anadolu arkeolojisinin anlaşılması ve müzelere sağladığı buluntular açısından oldukça önemlidir. Avcı toplayıcı toplulukların göçebe hayattan yerleşik hayata geçişinin erken evresine ulaşılan Körtiktepe'de Batman Çayı ile Dicle'nin buluştuğu noktadaki konumu ile Dicle Nehri'nin hayat verdiği merkezlerden biri olmuştur. Kazılarda yuvarlak planlı, taş örgülü, taban altı gömütlü konutlara ve taş döşenmiş dairesel planlı kalıntılara rastlanmıştır (Özdemir, 2015).

Anadolu'da Akeramik Neolitik Çağ ile ilgili Körtiktepe'den elde edilen bilgiler, sosyal örgütlenme, barınmaya yönelik çözümler ve inanışlarının sanata yansımaları konularında yeni bilgiler sağlamıştır. Bu yeni bilgiler hem Mezopotamya'nın hem de insanlık tarihinin kültürel gelişimi üzerinde etkili olmuştur. Körtik Tepe'deki ana yerleşim evresi MÖ 10.400 ile MÖ 9250 arasında kapsayan dönem sonrası bölgedeki diğer çağdaş yerleşimlerde olduğu gibi bilinmeyen bir nedenle terk edilmiştir. Verilere göre, geçici değil sürekli yaşanan bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmıştır (Coşkun ve diğerleri, 2013).

Ölü gömme geleneklerinin en belirgin şekilde görüldüğü yerleşimlerin başında gelen Körtiktepe aşu boyası ile bezenip mezarlara yerleştirilen iskeletlerin yanı sıra bazı mezarlara bırakılan bocuklar, kaplar, süs eşyaları ve bezemeli taş nesnelere gibi buluntular dönemin sembolik dünyasıyla ilgili bilinmeyenlere ışık tutmaktadır. Körtiktepe buluntuları arasında yer alan kemiklerin üzerinde inançları ve ölü gömme biçimleriyle ilişkilendirilen kesiler dikkat çekmektedir. Bu kesiler farklı yerlerde ama hep aynı yönde uzanmaktadır. Ölümlerin etlerinin bıçaklar ile kemiklerden sıyrılarak iskeletin ve kafatasının ayrı gömüldüğü bilinen Körtiktepe'de gömü öncesi ve sonrası ritüeller saptanmıştır. Ölümlerini hoker pozisyonunda ve alçı kaplayarak gömmeleri "ölümden sonra yaşam" inançlarının olabileceğini düşündürmüştür. Çoğunlukla yerleşim yerinin dışında bulunan iskeletlerin üzerinde geleneksel yöntemlerle kırmızı, siyah, kahverengi aşu boyası ile desenler yapılmıştır (Özdemir, 2015:147).

İskeletlere uygulanan işlemler ve ölü armağanları esas alındığında görülen farklılıklar farklı sosyal statülerin varlığına yorumlanmaktadır. Bazı mezarlarda hiç ölü

armağanı bulunmazken bazı mezarlarda binlerce boncuk, taş kaplar, ince işçilikli taş veya kemik takılara rastlanmıştır. Anadolu ve çevresinde yapılan kazılarda bulunan kaplar ile karşılaştırıldığında en fazla kap örneğinin Körtiktepe’de bulunması oldukça önemlidir. Özellikle taş kaplardaki özgünlük yerleşimi ayrıcalıklı kılmaktadır (Özdemir, 2015).

Güneydoğu Anadolu bölgesinde yapılan ve Körtiktepe’nin de dahil olduğu kazılar Neolitik dönem ile ilgili bazı temel düşünceleri değiştirmiş ve sosyal farklılıkların görüldüğü hiyerarşiye işaret eden sonuçlar elde edilmiştir. Sanatsal becerilerin yüksek düzeye ulaştığı görülen toplumun, kullandığı obsidyen malzeme ile uzak bölgelerle ticaret yaptığı anlaşılmıştır (Coşkun ve diğerleri, 2015).

2.3.2.3. Zerzevan Kalesi

Zerzevan Kalesi Diyarbakır’ın Çınar ilçesinde, Diyarbakır-Mardin karayolunun 45. kilometresi üzerinde yer almaktadır. Karayolları seviyesinden 124 m yükseklikte bulunan kalenin kurulduğu tepe oldukça eğimli yamaçlar ile çevrilidir. Ana kaya üzerine inşa edilen Zerzevan Kalesi; sur sistemleri, konutlar, tahıl ve silah depoları, kiliseye ait yapı kalıntısı, nekropol alanı gibi çeşitli yapıları barındırmaktadır. Antik Kral Yolu üzerinde yer alan Zerzevan Kalesi stratejik bir Roma askeri yerleşimidir. İlk olarak kimler tarafından inşa edildiği tam olarak bilinmeyen kalede 2014 yılında başlatılan arkeolojik kazılar bölgenin Roma döneminin anlaşılması açısından önemli bir yere sahiptir. Bu kazılar ile Zerzevan Kalesi’nde Yeni Asur dönemine ait buluntulara rastlanmıştır. Mevcut mimari kalıntılar değerlendirildiğinde askeri yerleşme alanının Severuslar Dönemi’nde inşa edilmiş olduğu görülmektedir. I. Anastasios ve Justinianos dönemlerinde onarılan ve yeniden inşa edilen yapıların kullanılmaya devam edildiği anlaşılan kalede; kilise, savunma ve gözetleme kuleleri, surlar, yer altı ibadethanesi, Mithras Tapınağı, yeraltı sığınağı, kaya mezarları, tonozlu mezarlar gibi birçok alanda belgeleme çalışmaları yapılmıştır (Eren, 2022:89).

Fotoğraf 56: Zerzevan Kalesi Kilise Kalıntıları (Nazlı Turan Arşivinden)

Kilise, kalenin güney bölümünde yer almaktadır ve günümüze nispeten korunarak ulaşmıştır. Doğu-batı yönünde konumlanan yapıya giriş çıkış güney tarafında bulunan avludan sağlanmıştır. Yapının içinde bir vaftiz havuzu bulunmaktadır. Zerzevan kalesi buluntularından olan ve günümüzde Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen bronz bir vaftiz kovası³⁴ üzerinde Yunanca “*Antipatros ile ailesinin dileğini (veya adağının) kabul edilmesi ve selameti için. Tanrı sizi korusun*” yazılıdır. Bu kovanın tarihi ile kilisenin inşa edildiği tarih olan 6. yüzyılın paralellik gösterdiği anlaşılmıştır (Coşkun, 2021).

³⁴ Bronz vaftiz kovası bir süre İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilendikten sonra Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'ne getirilmiştir. Üzerinde yer alan haçlar ve zengin bezemeleri ile dikkat çekmektedir.

Fotoğraf 57: Mithras Tapınağı (Nazlı Turan Arşivinden)

Mithras Tapınağı; kilisenin kuzeyinde yer almaktadır. Ana kayaya oyularak oluşturulan yapı otuz beş metrekare boyutundadır. Tapınağın içinde ana kayaya oyulmuş sütunlar, orta kısımda büyük bir niş ve iki yanında küçük birer niş yer almaktadır. Ortada yer alan nişin üzerinde yükselen kuşakta boya izlerine rastlanmıştır. Bu boya izlerinin Mithras'a ait sembolleri içerdiği sanılmaktadır. Küçük nişlerden birinde su veya kan çanağı olduğu düşünülen bir oyuk hemen önünde ise havuz mevcuttur. Tavanında Mithras ayinlerinde kullanılan boğanın asılması için kullanılan dört adet bağlama yeri bulunmaktadır. Giriş kısmında yazıt ve sembollerin açık bir biçimde görüldüğü bu yapı Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırında yer alan tek Mithras tapınağı olma özelliğine sahiptir. Antlaşma ve dostluk tanrısı olan Mithras, "aracılık eden" anlamındadır. Işık, savaş, adalet ve inanç sembolü olan Güneş Tanrısı olarak kabul edilmiştir. M.S II. Ve III. yüzyıllarda yaygın olan bu inanç Hristiyanlığın bölgeye yayılması ile önemini kaybetmiştir (Coşkun, 2021).

Konutlar; kuzey yönünde yer almaktadır. Tek odalı küçük boyutlu konutlara ek olarak birkaç odadan oluşan büyük boyutlu konutlara ait kalıntılardan temellerinin ana

kayaya oyulduğu, üst kısımlarda ise blok taşların kullanıldığı, alt katların çoğunlukla depo ve hayvan barınağı olarak kullanıldığı, üst katların ise insanların yaşadığı alanlar olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. Kuzey konutlarına ek olarak daha çok kamusal yapıların yer aldığı güney bölümde büyük boyutlu dörtten fazla birime sahip olan dikdörtgen planlı yapı bir yönetici tarafından kullanılmış olabilir (Eren, 2022).

Alanda, bireysel kullanıma yönelik ve kamusal kullanıma yönelik yapılmış olan iki farklı türde sarnıç tespit edilmiştir. Üst kısımlarında açıklıklar bırakılan tonozlu sarnıçların hem havalandırılması hem de gerektiğinde suyun çekilmesi sağlanmıştır. Kentin güneyinde, surların dışında yer alan ve kazılar ile ortaya çıkarılan kanalların suyun sarnıçlara iletilmesini sağladığı anlaşılmıştır (Coşkun, 2021).

2.3.2.4. Amida Höyük ve Artuklu Sarayı

Amida Höyük ve Artuklu Sarayı kazı alanı Diyarbakır'ın Sur ilçesinde İçkale'de bulunmaktadır. Diyarbakır merkezinde ilk yerleşmenin görüldüğü yer olan Amida 9000 yıl boyunca kesintisiz olarak yönetim merkezliği yapmış olması yönünden dünyada tektir. Yürütülen arkeolojik kazılarda birçok medeniyete ait izler ortaya çıkarılmıştır. Amida Höyük ilk yerleşimin günümüzden 9000 yıl öncesinde başladığı ve günümüze kadar devam ettiği ender yerleşimlerden biridir. Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik kazılardan Amida Höyüğün Hurriler, Hurri-Mitanniler, Bitzamani Krallığı, Asurlular, Romalılar, Bizanslılar, Nisanoğulları, Eyyubiler, Artuklular ve Akkoyunlular döneminde yönetim merkezi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hurriler döneminde yerleşim yeri olarak seçilmiş ve bir saray inşa edilmiş olan Amida yerleşiminin etrafının Hurriler döneminde surlarla kuşatıldığı düşünülmektedir (Yıldız, 2020).

Romalılar ve Sasaniler arasında sık sık el değiştiren Amida MS 330-349 yılları arasında İmparator Konstantin tarafından surlar ile çevrilmiştir. Kentin MS 639 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle İslam dönemi başlamıştır. Selçuklu, Eyyubi ve Moğol dönemlerinde Artuklular tarafından yönetilen kent, Kara Amid olarak adlandırılmıştır (Köse, 2015).

Amida Höyük El-Cezeri'nin yaşadığı yer olan ve dünyada ilk robotların yapıldığı Artuklu Sarayı'nı içermesi açısından oldukça önemlidir. Artuklu Sarayı Roma Dönemi'nde inşa edilen sarayın temelleri üzerine inşa edilmiştir. Diyarbakır'da yapılan ilk arkeolojik kazı olan Artuklu Sarayı Kazısı ilk defa 1961 yılında Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından başlatılmıştır. Kazı çalışmaları 2018 yılında Prof. Dr. İrfan Yıldız'ın bilimsel danışmanlığında tekrar başlatılmıştır. 1961-1962 yılı kazı çalışmalarında havuzlu divanhanesi ve hamamı ortaya çıkarılan sarayın 2018-2019 yapılan kazı çalışmalarında ise binlerce yıldır akan su kaynağı ve bu kaynağa açılan bir tünel, ayrıca daha önce gün yüzüne çıkarılmış olan divanhanenin salonu ve odaları gün yüzüne çıkartılmıştır. 2020 yılı kazı çalışmalarında Roma dönemine tarihlenen ısıtma sistemi, su kanalları ve mezarlar; 2021 yılında ise tolos yapı ve Artuklu Dönemi'ne tarihlenen kalorifer sistemi ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca İslam orduları şehri fethettiğinde şehrin yöneticisi olan Meryem-i Dara'nın kaçarken kullandığı söylenen ve efsanelere konu olan tünelin tespit edilmiş olması yüzlerce yıllık bir efsanenin de gerçekliğinin kanıtlanması açısından oldukça önemlidir. İlerleyen kazı çalışmalarında Amida Höyük'teki yerleşimin günümüzden 12.000 yıl öncesine kadar gidebileceği düşünülmektedir (Yıldız, 2020).

2.3.3. Diyarbakır'da Kültürel Miras Turizmi

Diyarbakır binlerce yıllık tarihi, geleneksel şehir dokusu, barındırdığı etnik ve dinsel çeşitliliği ile kültürel miras turizmi açısından güçlü bir potansiyele sahiptir. Araştırmalara göre otuz üç medeniyete ev sahipliği yapan Suriçi bu medeniyetlerin oluşturduğu anıtsal ve sivil mimarlık yapılarını barındırmaktadır. Suriçi kuzey-güney ve doğu-batı yönünde iki ana cadde ile dört bölüme ayrılmıştır. Ana caddeler üzerinde camiler, kiliseler, hanlar, hamamlar gibi tarihi yapılar yer alırken iç kısımlarda çarşılar hizmet eden tarihi üretim merkezleri, atölyeler ve daha iç kısımlarda konutlar yer almaktadır (Kejanlı ve Koç, 2022:227).

Kültür Turizm Bakanlığı tarafından Diyarbakır İçkale Projesi kapsamında Diyarbakır tarihi ve kültürel dokusunu korumak amacıyla yürütülen çalışmalarda kentin çekirdeğini oluşturan İçkale'de yer alan yapılar restore edilerek müze kompleksi olarak işlevlendirilmiştir (Coşkun ve Yurt, 2021). Kentin kültürel miras birikiminin

sergilendiği bu müzeler, kültürel miras turizminin yaygınlaşması, dolayısı ile kent kimliğinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Tarihi kentlerin çarşıları kültürel mirası gözler önüne seren birer yaşayan müze işlevi görmektedir. Toplumların binlerce yıl günlük hayatlarında yer verdikleri ve nesilden nesle aktararak günümüze taşıdıkları el sanatı ürünlerinin sergilendiği çarşılar hem ekonomik getiri hem de kültürel mirası tanıtmak açısından önem taşımaktadır. Geleneksel el sanatları Diyarbakır'ın özellikle kalkan balığı şeklinde şehri çevreleyen surlarının içinde kalan Suriçi bölgesi birkaç sanatkâr ve zanaatkârın hüner ve becerilerini sergileyebildikleri önemli bir açık hava müzesi niteliğindedir.

2.3.3.1. Diyarbakır Kalesi

Diyarbakır Kalesi, kentin çekirdeğini oluşturan ve ilk yerleşimin görüldüğü İçkale ile dış kaleden meydana gelmiştir. İçkale'nin ilk defa MÖ 3700-3500 yılları arasında Hurri-Mitanniler tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Şehre hâkim olan tüm medeniyetler ihtiyaçları yönünde kaleyi genişletme çalışmaları yapmıştır. Dış Kale'nin kuş bakışı görünümü kalkan balığına benzetilmektedir. Surlarının uzunluğu 5.700 metre, yüksekliği 10-13 metre, kalınlıkları ise 3-5 metre arasında değişmektedir. Kale seksen iki burca sahiptir. (Çatalbaş, 2013:257).

İçkale içerisinde Diyarbakır'ın ilk yerleşim yeri olan Virantepe (Amida) ve Artuklu Sarayı kalıntıları yer almaktadır. Artuklular Dönemi'nde hamam olarak kullanılan St. George Kilisesi, 12. yüzyılda Nisanoğulları tarafından yaptırılmış olan Hz. Süleyman Camii ve caminin yanında Hz. Süleyman ve şehit sahabelerin yattığına inanılan türbe yer almaktadır.

Diyarbakır Surları 2015 yılında UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesine alınmıştır. Diyarbakır Surları A. Gabriel'in deyişiyile "*tek başına bir yazıt müzesi*" olarak nitelendirilmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sağlam bir şekilde ulaşan surlar bu dönemde kentin hava akımını düzenlemek amacıyla Mardin Kapı ve Dağ Kapı yakınlarındaki surlar dinamitler ile yıkılmıştır. 1931 yılında aydınların tepki göstermesi ve 1932 yılında ise A. Gabriel'in bölgeden Ankara'ya dönüşünde Millî Eğitim

Bakanlığı'na verdiği raporda surların yıkımının büyük bir tarihi yıkım olduğunu, hasar gören kısımların onarılması gerektiğini belirtmesi üzerine yıkımlar durdurulmuştur. Bu sebeple A. Gabriel'den "Diyarbakır surlarını kurtaran adam" olarak anılmaktadır. Ülke gündemine getirilen Diyarbakır Surları koruma ile ilgili ilk ciddi ve somut sonucunu 1995 yılında ÇEKÜL Vakfı, Kültür Bakanlığı, Dicle Üniversitesi ve Diyarbakır Müzesi arasında imzalanan protokol ile almıştır. Protokolün amacı Diyarbakır'ın tarihi ve kültürel mirasının korunmasıdır. Osmanlı Dönemi'nde İçkale'de çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bağdat Seferi'nden dönen Kanuni Sultan Süleyman Diyarbakır'da kaldığı dönemde bayındırlık faaliyetleri için buyruklar vermiş, Diyarbakır Valisi olan Hüsrev Paşa İçkale'nin yönetim sınıfına yetersiz kalması nedeniyle on yedi sıra burç ve Saray kapı ile Kúpeli kapıyı ekletip İçkale alanını iki katına çıkartmıştır. Ayrıca yazılı kaynaklarda 1645-1655 ve 1802-1805 yıllarında İçkale'de beylerbeyi ve diğer yöneticiler için bugün izine rastlanmayan Altın Saray ve Sultan Saray adında saraylar ve köşkler yapıldığı bilgisi verilmektedir (İş, 2019:14).

Tanzimat dönemiyle başlayan yeni anlayış tüm Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da etkili olmuştur. 1870 tarihli Vilayetler Kanunu çerçevesinde kent merkezi yayılım göstermeye başlamış, yöneticilerin konaklarından yürüttükleri devlet işleri devlet dairelerine taşınmaya başlamıştır. Günümüzde İçkale'de görülebilen hükümet konağı, ceza evi, adliye gibi yapılar Osmanlı Dönemi yapılarındandır.

2.3.3.2. Diyarbakır İçkale Müze Kompleksi

Surlarla çevrilerek kentten ayrılmış olan İçkale kurulduğu günden günümüze kadar yönetim birimlerinin yer aldığı bir alan olmuştur. Söz konusu alanı çevreleyen surlar Osmanlı döneminde Kanuni Sultan Süleyman tarafından genişlettilererek yenilenmiştir. İçkale'ye; Saray Kapısı, Oğrun Kapısı, Kúpeli Kapısı ve Fetih Kapısı olarak adlandırılmış olan dört kapı ile giriş sağlanmıştır (Yariş, 2019).

Müzeler, kentlerin kimlik kartları gibi işlev görmektedir. Camekânlar arkasında sergilenen birçok eser kentlerin doğum tarihini ve tarihsel süreçteki yerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Diyarbakır'ın kadim tarihi çağlar öncesine dayanan

birçok eserin sergilendiği müzelerine bakılarak anlaşılabilir (Coşkun ve Yurt, 2021).

Diyarbakır'da ilk müze 1934 yılında Diyarbakır Ulu Camii yanındaki Zinciriye Medresesi'nde açılmıştır. 1985 yılında Elâzığ Caddesi üzerindeki yerine taşınan müzenin modern müzecilik anlayışıyla teşhir ve tanzim çalışması gerçekleştirilmiştir. 1993 yılında faaliyete giren bu müze 2000 yılında başlatılan İçkale Projesi'ne dahil edilerek bugünkü binasına taşınmıştır. 2015 yılında tamamlanan bu projeye birlikte kronolojik sergileme yapılan Arkeoloji-1, tematik sergilemenin yapıldığı Arkeoloji-2 müzeleri ziyarete açılmıştır. Çocuk Uygulama ve Eğitim Merkezi ile Atatürk Müzesi'nin de açılması ile İçkale Müze Kompleksi şehrin en önemli kültür alanı durumuna gelmiştir (Coşkun ve Yurt, 2021:120).

Kronolojik Sergileme yapılan Arkeoloji-1 binası 1889 yılında Osmanlı Valilerinde Sırrı Paşa tarafından Hükümet Konağı olarak yaptırılmıştır. Neolitik dönemden Osmanlı Dönemi sonuna kadar tarihlendirilen eserlerin sergilendiği müze Diyarbakır'ın köklü tarihini gözler önüne sermektedir. Diyarbakır ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntuların kronolojik olarak sergilendiği müzenin zemin katında Körtiktepe, Çayönü, Hakemi Use, Kenan Tepe, Müslüman Tepe, Hırbemerdan Tepe, Kavuşan Höyük, Ziyaret Tepe, Üç Tepe, Hilar mağaraları ve İçkale kazılarına ait sergi salonları yer almaktadır. Anadolu'nun yerleşik düzene geçişinin erken evresinde yer alan 12.000 yıllık geçmişi ile Körtiktepe ile buğdayın düzenli olarak ilk defa yetiştirildiği ve bakırın tarihi süreç içinde ilk defa işlendiği Çayönü buluntuları bu salonda sergilenmektedir. Bu salon Yukarı Mezopotamya'nın ilk boyalı çanak çömleklerinin görüldüğü 8000 yıllık Hakemi Use Höyüğü, Halaf Kültürünü ilk dönemlerini gösteren 7.800 yıllık Karavelyan'ı ve bu topraklara iz bırakmış birçok uygarlığı daha iyi tanıma fırsatı sunmaktadır (Coşkun ve Yurt, 2021:121).

Tematik Sergileme yapılan Arkeoloji-2 binası 19. yüzyılda Vali Hasan Paşa tarafından Jandarma Kışlası olarak yaptırılmıştır. Zemin katta kentin İslam orduları tarafından fethedilmesiyle başlayan döneme ait nadide eserler, Diyarbakır Ulu Camii maketi ve el Cezeri ait eserlerin maketleri sergilenmektedir. Ayrıca Çocuk Uygulama ve Eğitim Merkezi olarak kullanılan bir salon yer almaktadır. 1. Katta yer alan Neolitik Dönüşüm Salonları'nda ise Dicle Vadisi, Fauna ve Flora, Yerleşik Düzene geçiş,

Ticaret, Ölüm ve İnanç temalarında sergilemeler, bilgilendirici canlandırmalar ve maketler sunulmaktadır. Atatürk Müzesi 1906 yılında Maarif Dairesi olarak yapılmıştır. 1916 tarihinde 16. Kolordu Komutanı olarak Diyarbakır'a gelen Mustafa Kemal Atatürk 1937 yılındaki Diyarbakır ziyaretinde bu yapıyı karargâh olarak kullanmıştır. 2014 yılında Diyarbakır İçkale Projesi kapsamında restorasyonu tamamlanan yapı Diyarbakır Müze Müdürlüğü'ne bağlı Atatürk Müzesi olarak tekrar aktif hale getirilmiştir (İş, 2019:75).

MS 3. yüzyıla tarihlenen Saint George (Kara Papaz) Kilisesi, İçkale Projesi kapsamında restore edilerek Sanat Galerisi olarak hizmete açılan yapının naosu oldukça geniş tutulmuştur. Kuzey ve güneyinde yer alan dörder ayak dizisi ile naos bölümünden ayrılan yan nefleri doğu yönünde ise apsisi yer almaktadır. Restorasyon çalışmalarından sonra kilisenin iç ve dış mekânında yapılan ışıklandırma çalışmaları yapıya etkileyici bir görünüm kazandırmıştır (İş, 2019:43).

2.3.3.3.Diyarbakır Kent Müzesi

Suriçi'nin Ali Paşa Mahallesinde yer alan Cemil Paşa Konağı, dört yanı sokak ile çevrili ender yapılardandır. 19. yüzyıla tarihlenen yapı bazalt taştan yığma tekniği ile inşa edilmiştir. Cemil Paşa Ailesi'nden son kuşağın 1980'li yıllarda terk etmesi üzerine yapı âtil kalmış, yıpranmıştır. 2014 yılında Diyarbakır Belediyesi, Diyarbakır Valiliği ve ÇEKÜL Vakfı'nın desteği ile restorasyonu tamamlanan Cemil Paşa Konağı müze olarak işlevlendirilmiştir. Müze hem mimarisi hem de Diyarbakır'ı farklı açılardan tanıtan içeriği ile dikkat çekmektedir. Cemil Paşa Konağı kendine özgü mimari özellikleri ile kentin kültürel mirası açısından oldukça önemlidir. Haremlik, selamlık ve çalışanların yaşadığı üç ana mekân ve yardımcı mekânlardan oluşan konağın en şık ve konforlu bölümü selamlık bölümüdür. Selamlıkta yer alan selsebil daha çok yazlık köşklere bulunan bir havuz sistemidir. Kaynaktan akan su önce eyvandaki havuza dolarak bir kanal aracılığı ile ikinci havuza akar. Müzede dört yüzden fazla eser teşhir edilmektedir (Halifeoğlu ve Işık, 2021). Diyarbakır kültürünü birçok açıdan yansıtan müze hem yerli hem de yabancı turistler tarafından ilgi görmektedir.

2.3.3.4.Diyarbakır Hanları ve Çarşıları

Geniş coğrafyaları birbirine bağlayan önemli ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alan Diyarbakır stratejik konumundan dolayı her dönem önemli bir merkez olmuştur. Diyarbakır ve çevresinde birçok han ve çarşı yer almaktadır. Kentlerdeki konaklama yapılarının “han” olarak adlandırıldığı dönemlerde hanlar, bedestenler, arastalar, çarşılar gibi ticari yapılar bir bütün şeklinde işlev görmekteydi. Günümüzde Diyarbakır’da yer alan hanların çoğu Osmanlı Dönemi’ne tarihlenmektedir. Yazılı kaynaklarda ismi geçen birçok han günümüze ulaşmamış olsa da günümüze ulaşanların bir kısmı işlevini sürdürmekte, bir kısmı ise turistik amaçlar ile kullanılmaktadır (Yeşilbaş, 2015).

Mardin Kapısı’nın sağında yer alan Deliller Hanı Vali Hüsrev Paşa tarafından 14. yüzyılda yaptırılmıştır. Hüsrev Paşa Hanı olarak da anılan yapıda Hicaz’a gidecek olan hacılara rehberlik edenlerin (delillerin) konaklaması sebebiyle “Deliller Hanı” ismi verilmiştir. Kare planlı iki katlı olan yapı siyah ve beyaz taşlardan örülerek yapı cephelerinde hareketlilik sağlanmıştır. Basık kemerli oldukça süslü bir kapıdan ulaşılan hol şadırvanlı bir orta avluya açılmaktadır. Avlunu etrafını iki katlı bir revak sistemi çevrelemektedir. Bu revak kemerlerinin arkasında birer oda yer almaktadır. Deliller Hanı 1982 senesinde restore edilerek turizm amaçlı kullanılmaya başlanmıştır. Hanın caddeye bakan kısmında boydan boya dükkânlar sıralanmaktadır (Yeşilbaş, 2015).

Yapımına 1571 senesinde Hasan Paşa tarafından başlanan yapı dikdörtgen planlı ve iki katlı olarak düzenlenmiştir. Revaklar ile çevrili olan dikdörtgen avlusunun ortasında baldaken³⁵ tarzında bir şadırvan yer almaktadır.

---

³⁵ Genellikle kare ya da çokgen bir plan oluşturacak şekilde sütunlar üzerine oturtulmuş kubbe ile örtülü mimari ögeye verilen isimdir.

Fotoğraf 58: Hasan Paşa Hanı (Nazlı Turan Arşivinden)

Revakların arkasında çok sayıda küçük boyutlu oda yer alan hanın batıdaki girişi Gazi Caddesi'ne, güney ve doğu yer alan girişleriyse, hanın bitişiğindeki çarşılar açılmaktadır. Diyarbakır ticaretinin kalbinde yer alan Hasan Paşa Hanı restore edilerek alt katta yer alan dükkân ve odalar alışveriş birimlerine, avlusu ve üst katları kafe ve restoran gibi birimlerine dönüştürülmüştür. 1612 senesinde Diyarbakır'ı ziyaret ederek bu handa konaklayan Simeon, seyahatnamesinde hanın boyutlarından ve bezemelerinden söz ederken Evliya Çelebi kette çok hareketli bir ticari hayatın aktığından, Buckingham ise kentin ipeklilerinden, pamuklularından ve deriden yapılan eşyalarından, şallarından el sanatı ürünlerinden, renkli pipolarından, altın ve gümüş tabakalarından söz etmektedir (Karaca, 2014).

Geçmişte mal ve eşyaların depolanması, satılması için ve yolcular ile hayvanlarının barınması için kullanılan Osmanlı döneminde şehrin içinde yer alan hanları genellikle iki katlı inşa edilmiştir. Zemin kat depo, ahır, onarım atölyeleri, servis mekânlarına ayrılırken; ikinci katları tamamen yolcuların barınmasına ayrılmıştır. Şehri farklı zamanlarda ziyaret eden seyyahlar Diyarbakır'da kıyafetlerin Halep Yolu'yla Avrupa'dan cam ve porselen eşyaların ve ilaçların Bağdat Yolu'yla Hindistan'dan

getirildiğini aktarmaktadır. Lord Warkworth hanların girişinde çarşıların yer aldığı bilgisini vererek Diyarbakır'ın hareketli ticari hayatından söz etmektedir (Pıçak, 2018).

Diyarbakır, farklı kültürlere ve farklı inanışlara sahip insanların birlikte yaşadığı çok kültürlü bir geçmişe sahiptir. Söz konusu halk içinde yer alan Süryani, Ermeni, Kürt, Türk, Yahudi ve Keldani zanaatkârların farklı din, dil ve yaşama tarzlarının birbirini etkileyerek yarattığı bu eşsiz kültürel sentezden beslenerek ortaya koydukları eserler ve bu eserlerin yaşayan birer kent müzesi işlevi gören çarşılarda sergilenmesi kültürel miras turizmi ve yörelerin kültürleri ile ilgilenen turistler açısından oldukça zengin bir birikim sunmaktadır. Evliya Çelebi'nin "Zanaatkârları bol bir kent" olarak tanımladığı Diyarbakır'da Hasan Paşa, Deliller hanlarından, espahi, aktarlar, kazzazlar, bezzazlar, kuyumcular, demirciler gibi çarşı-pazarların varlığından söz etmiştir. Bakımlı ve süslü iki tarafı demir kapılı sağlam bir taş yapı olan bedestene sahip Espahi Pazarı'nın zengin tüccarlarla dolu olduğundan, pazarda bütün ülkelerin kaliteli ürünlerinin ve nadir görülen değerli mücevherlerin yer aldığından söz eden Evliya Çelebi Diyarbakır'da işlenen kılıç, külünk, ok ve hançerlerin İsfahan'dan başka yerde işlenemediğini yazmıştır. Diyarbakır, geçmişten günümüze farklı kültürlerin birlikte oluşturduğu kültürel birikimi surlarının ardında korumuş, farklı grupların birlikte oluşturduğu kültür birikimi el sanatlarına, çarşılarına dolayısıyla kent kimliğine yansımıştır (Pıçak, 2018: 78).

3.BÖLÜM

YUKARI MEZOPOTAMYA’NIN “ALTIN ÜÇGENİ” NDE KÜLTÜR TURİZMİ ROTALARI

Tarihi, kültürel, sanatsal ve soyut unsurları bir araya getirerek bütüncül bir deneyim sunmak hedefiyle oluşturulan kültür rotaları, bu deneyimi yaşamak isteyenler için oluşturulan rotalardır. Başlıca hedefi kültürel mirasın korunması ve sürdürülebilmesi olan bu kavram, kültürel zenginliklerin yalnızca belirli alanlara ait olmadığını ve tüm insanlığın ortak mirası olduğu farkındalığını oluşturmayı amaçlar. Sürdürülebilir ekonomik ve sosyal gelişmeye katkı sağlar. Günümüzde, kültürel mirasın yaşatabilmesi adına kültür rotaları en kritik araçlardan biri haline gelmeye başlamaktadır (Özocak, 2021).

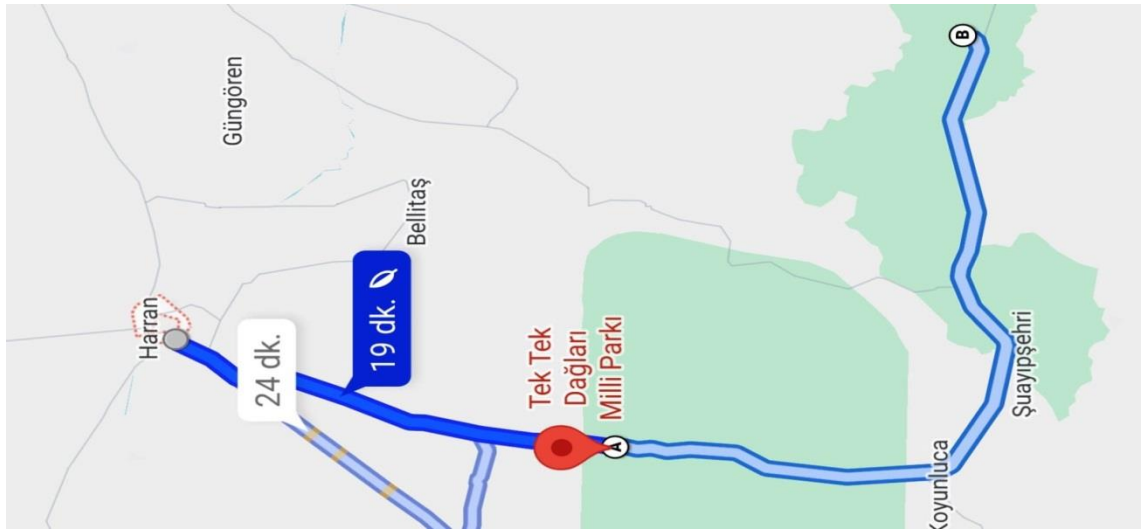
Esasında bir güzergahın kültürel rota olarak tanımlanabilmesi için birtakım gereklilikler vardır. Bunların başında, geçmişte belirli bir zaman diliminde kullanılmış olması, güzergâh üzerinde kültürel ve doğal miras izlerini taşıması, koruma, kırsal, bölgesel kalkınma gibi amaçlarla turizmin geliştirilebilmesi, yerel, bölgesel ve ulusal ölçüğe sahip ulaşım koridoruna sahip olması yer alır. Tarihi kentler, kırsal yerleşimler, geleneksel yaşam, antik yerleşimler, geleneksel hayat, tarihi yapılar, doğal çevre ve yaban hayatı gibi belirli bir temaya bağlı bileşenlerden oluşurlar. Dolayısıyla bir kültür rotası, bu bileşenlerden biri ve birden fazla temanın bir araya gelmesiyle meydana gelebilmektedir (Özdemir, 2023).

Tez çalışmamız dahilindeki Mezopotamya Altın Üçgeni’ni oluşturan kentlerin kültürel turizm açısından sahip olduğu zenginlikler göz önünde bulundurulduğunda ve çalışmamızın bir önceki bölümünde yer alan noktalardan yola çıkılarak bölgede pek çok temada ve yönde farklı kültür rotalarının oluşturulabileceği anlaşılmaktadır. Bu bölümde, söz konusu kentleri ziyaret edecek olan gezginler için bölgenin tarihi, mimari ve sanatsal özelliklerinin keşfedileceği çeşitli rota önerileri geliştirilmeye çalışılmıştır. Hem kentleri daha etkili bir şekilde tanımaya olanak sağlaması hem de tur rotalarında yer alan durakların birbirlerine konumlarının anlaşılması açısından önem taşıdığı

düşünülen rotalar, zaman ve özel ilgi gibi dinamikler doğrultusunda değiştirilip, geliştirilebilir.

3.1. ŞANLIURFA KÜLTÜR TURİZMİ ROTALARI

Günümüzde yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarından alınan önemli sonuçlara ek olarak geçmişten günümüze bir inanç merkezi olarak anılan Şanlıurfa'da birçok farklı temada tur rotaları oluşturulabilir. Örneğin semavi dinlerden önce bölgede yaygın olan kadim inanç sistemlerinden olan Sin Kültü'nü konu alan "Harran'dan Soğmatar'a Sin Kültü" temalı bir tur rotası oluşturulabilir. Harran'da Sin'e adanmış bir tapınağın olması, Soğmatar'da yapılan arkeolojik çalışmalarda tanrı Sin'in isminin geçtiği stellerin bulunması, Sin Kültü'nün bölgede etkin bir şekilde varlık gösterdiğine işaret etmektedir. Harran'dan başlayacak olan tur rotası Tek Tek Dağları Milli parkından geçilerek Soğmatar'a varılacağı için tur durakları arasındaki ulaşımın araç ile sağlanması uygun olacaktır.

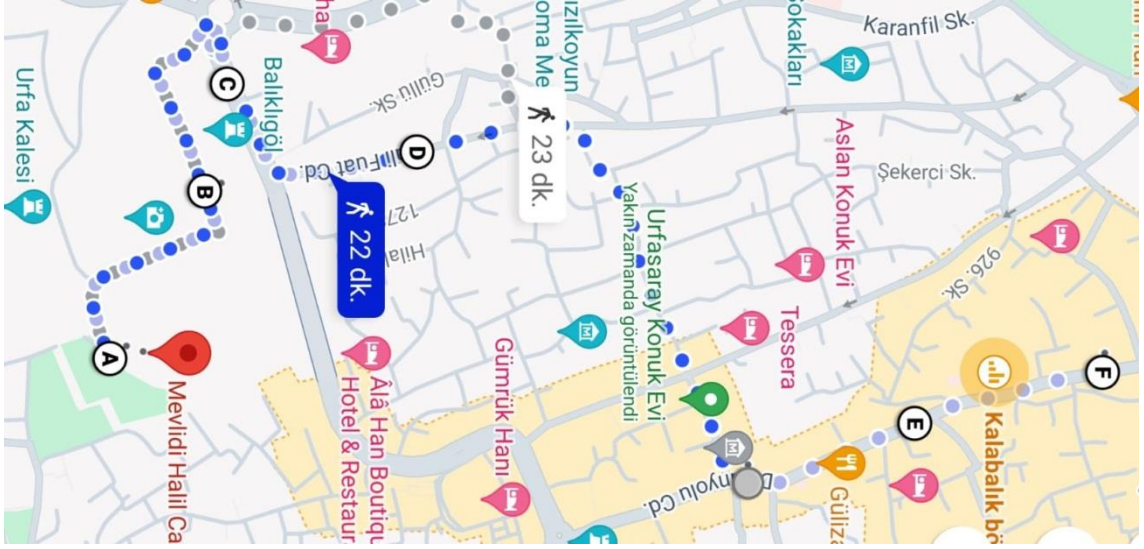

Rota Haritası 1 : Harran'dan Soğmatar'a Sin Kültü Rotası

Tur rotasının başlangıç noktası olan Harran, Mezopotamya panteonunda önemli bir yere sahip olan Sin Kültü açısından oldukça önemlidir. Adının, "Ay Tanrısı Sin Kenti" olarak anılması Harran'a önem kazandırmıştır. Sin'in koruyucu tanrı, kehanet veren ve anlaşmaların koruyucusu olarak bilinmesi kente politik bir önem kazandırmıştır. Harran'da yer alan Sin Tapınağı'nın yeri ile ilgili farklı görüşler söz konusudur. Ulu

Cami'nin altında olduğu görüşüne ek olarak iç kalede olduğuna dair görüş de yaygındır. Sin kültü ile ilgili anlatıma ek olarak Harran'ın kültürel dokusu ve Ulu Cami mimarisi ile ilgili anekdotlar paylaşarak harita üzerinde A noktası olarak belirtilmiş olan Tek Tek Dağları Milli Parkı'na doğru yola çıkılır. Soğmatar'a doğru gidilirken isteğe bağlı olarak güzergâhta yer alan Göbeklitepe de tur rotasına dahil edilip, Sin kültü ile Göbeklitepe'nin bir tapınak olduğuna ilişkin teorilerden oluşan keyifli bir anlatım gerçekleştirilebilir. Harita üzerinde B noktası olarak belirtilen Soğmatar'a geçilerek daha çok Roma dönemi buluntuları sunan bir merkez olan Soğmatar ve çevresi gezilir. Köyün ortasında yer alan höyüğün tepesindeki sur ve kule kalıntılarında MS 2. yüzyılda kale olarak kullanıldığı anlaşılan Soğmatar ününü gezegenlerin kutsal sayıldığı Asur ve Babillerin çok tanrılı (paganist) inancının baş tanrısı Sin'den almaktadır. Kalenin güney kısmında “Kutsal Tepe” olarak adlandırılan tepenin batı yamacına dağılmış olan mimari kalıntılar tapınağın burada yer aldığını düşündürmektedir. Kutsal Tepe'nin batı ve kuzeybatısındaki tepelerde gezegenleri yani tanrılar panteonunu sembolize eden yedi tapınak mevcuttur. Soğmatar Kalesi'nin kuzeybatısında yer alan Pagnon mağarasının içinde insan boyutlarında her biri ayrı bir tanrıyı ve gezegeni temsil eden yedi kabartma rölyef bulunmaktadır. Bu mağaranın görülmesinin ardından, bölgenin semavi dinlerden önceki inanışlarının konuşulduğu tur sonlandırılır.

Kentin Müslüman kimliğini vurgulayan ve günümüzde de aktif olarak kullanılan ibadet mekânları olan camilerinin tarihi, mimari ve sanatsal özelliklerinin anlatılabileceği “Kentın Müslüman Kimliği” temalı bir tur rotası oluşturulabilir. Harita üzerinde A noktası olarak işaretlenen ve turun ilk durağı olan Mevlid-i Halil (Dergâh) Camisi'nin kurulduğu alanda Selevkoslar Dönemi'nde bir putperest tapınağı, daha sonra bir havranın inşa edilmiş olduğu aktarılmaktadır. Hristiyanlık döneminde MS 150 yılında aynı araziye Hristiyanlar Kilisesi, Bizans Dönemi'nde Urfa Ayasofyası son olarak Osmanlı Dönemi'nde 1523 yılında Muhammed Salih Paşa tarafından aynı alana Mevlid-i Halil (Dergâh) Camii inşa edilmiştir. Caminin yakınında Hz. İbrahim'in doğduğu yer olduğuna inanılan Mevlid-i Halil Mağarası'ndan kaynağını alan ve caminin avlusunda yer alan kanallardan geçen suyun kutsal ve şifalı olduğuna inanılmaktadır.

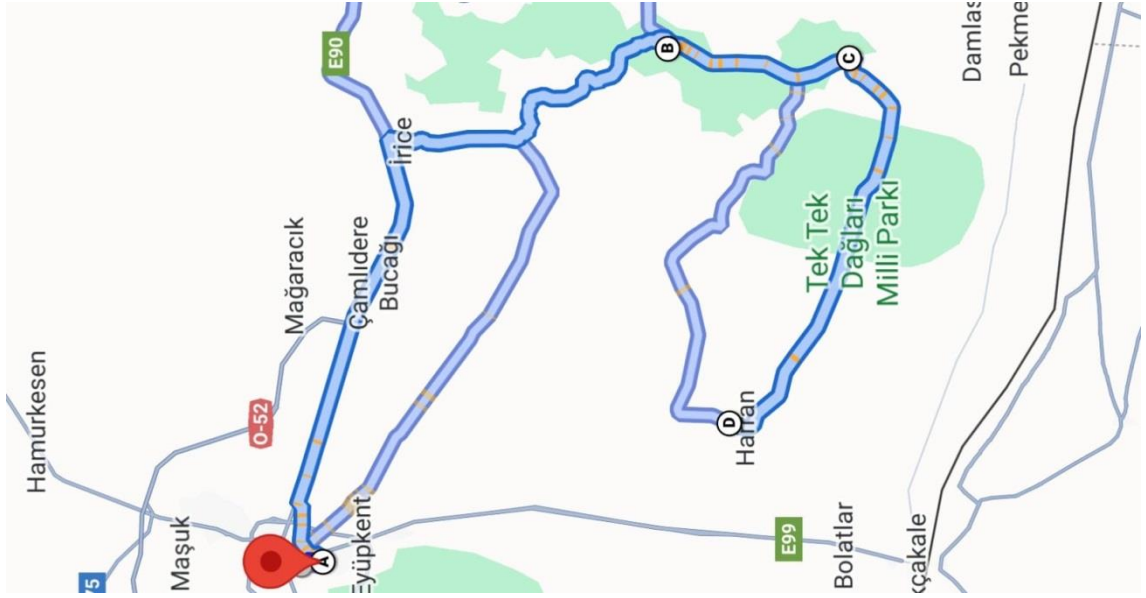

Rota Haritası 2: Kentin Müslüman Kimliği Rotası

Mevlid-i Halil Camii'nin görülmesinin ardından, ikinci durağımıza yürüyüş istikametinde olan Ayn Zeliha Gölü görülür ve tez çalışmasının ilgili bölümünde yer verilen Ayn Zeliha Gölü hikâyesi anlatılarak rotamızın ikinci durağı olan ve harita üzerinde B noktası olarak işaretlenen Rızvaniye Camii görülmek üzere yaklaşık beş dakikalık bir yürüyüş yapılarak Halil-ür rahman (Balıklıgöl) Gölü'ne varılır. Göl kenarında yer alan cami, Rızvanoğlu Ahmet Paşa tarafından 1722 yılında yaptırılmıştır. Cami, estetik görünümlü kemerler aracılığıyla medrese ile bağlantı kurmaktadır. Bu kemerlerin üzeri zarif palmet motifleriyle taçlandırılmıştır. Göl kenarındaki bu caminin estetik görünümünün seyrine ek olarak küçük boyutlu iç mekânı da ziyaret edilerek, Suriye Zengi sanatından etkilenen giriş kapısındaki bezemeler ve mihrabının görülmesinin ardından tur rotasının üçüncü durağı olan ve harita üzerinde C noktası olarak işaretlenmiş olan Halil-ür Rahman Camii görülmek üzere gölün diğer kenarına geçilir. Yerli halkın Döşeme Camii de dediği yapının inşa edildiği alanda MS 504 senesinde Rahip Urbisyus tarafından Meryem Ana Kilisesi inşa edilmiştir. Bu kilise Abbasi döneminde camiye çevrilmiştir (Güven, 2015: 336). Caminin yanında yer alan, dileklerin kabul olduğuna ve akan suyun şifalı olduğuna inanılan birimin ziyaret edilmesinin ardından tur rotasının dördüncü durağı olan ve harita üzerinde D noktası olarak işaretlenmiş olan Selahaddin Eyyubi Camisi'ne yaklaşık on dakikalık bir yürüyüş ile Vali Fuat caddesi üzerinden ulaşılır. Selahaddin Eyyubi Camii 457'de Piskopos

Nona'nın yaptırdığı en önemli kilise olan Vaftizci Yahya Kilisesi'nin üzerine inşa edilen kiliseden camiye dönüştürülmüştür. Kilisenin inşası sırasında Edessa'yı Hristiyanlığa kazandıran Addai ve Abgar'ın röliklerinin yerleştirildiği yapı Hristiyanlar açısından da oldukça önemlidir. Uzun yıllar Surp Asdvazazin (Meryem Ana) katedrali olarak kullanılan ve 1994 yılında cami işlevi kazandırılan bu estetik yapının görülmesinin ardından tur rotasının beşinci durağı olan ve harita üzerinde E noktası olarak işaretlenmiş olan Hüseyin Paşa Camisi'ne Vali Fuat Caddesi'nden Divan Yolu'na geçilerek ulaşılır. Urfa'nın Osmanlı dönemi valilerinden olan Hüseyin Paşa tarafından inşa ettirilen küçük boyutlu cami kentte Osmanlı mimarisinin izlenebilmesi açısından önem taşımaktadır. "Kentin Müslüman kimliği" rotasının son camisi olan ve haritada F noktası olarak işaretlenen Yusuf Paşa Camisi Sarayönü Caddesi üzerinde yer almaktadır. Vezir Yusuf Paşa tarafından 1709 yılında inşa ettirilmiş olan caminin doğusunda Vezir Hamamı, kuzeyinde Valiler Sarayı'nın yer aldığı tarihi kaynaklarda belirtilmiştir (Kürkçüoğlu, 2013).

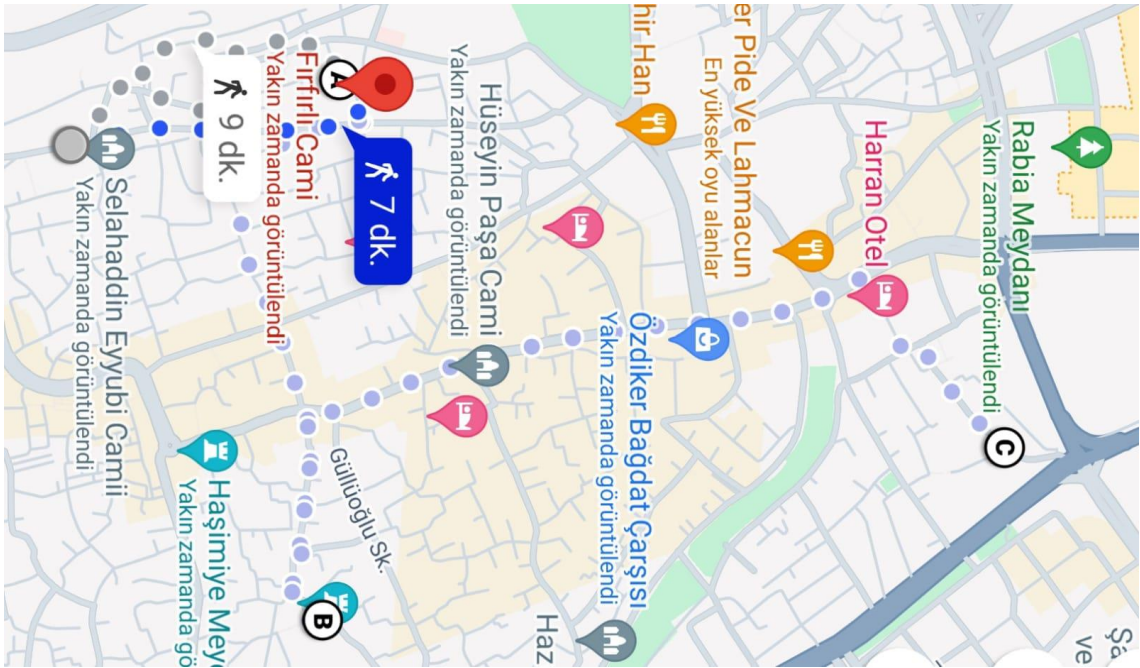
"Peygamberler Şehri" olarak adlandırılan Şanlıurfa'da "Kutsal Şahsiyetler ve Makamlar" temalı bir rota oluşturulabilir. Bu rotada kültür noktaları arasındaki mesafe nedeniyle ulaşım çoğunlukla araç ile sağlanacaktır. Şanlıurfa merkezinde yer alan ve İbrahim Peygamber'in doğduğu yer olduğuna inanılan Mevlid-i Halil Mağarası'ndan başlatılan kültür turu Hz. İbrahim'in doğumunu ve kâinlerin Nemrut'a o yıl doğacak olan erkek çocuklarından birinin Nemrut hâkimiyetine son vereceğini aktarması üzerine halka uyguladığı zulmü konu alan hikâye anlatılarak haritada A noktası olarak belirtilen Hz. Eyüb Sabır Makamı'na geçilir. Eyüb peygamberin hastalanıp çilesini çektiği mağaranın Şanlıurfa'nın Eyyübiye ilçesinde olduğuna inanılmaktadır. İnanışa göre örnek kişiliğiyle peygamber olarak seçilen Hz. Eyüp tüm mal varlığını, çocuklarını ve sağlığını kaybederek zorlu bir imtihan süreci geçirmiştir. Yaşadığı tüm zorluklara rağmen tanrı yolundan ayrılmayan peygamber, içinde bulunduğu zorlukları sabrı ile aşmıştır. Sabır Makamı olarak adlandırılan mekân ziyarete açıktır.

Rota Haritası 3: Kutsal Şahsiyetler ve Makamlar Rotası

Ziyaretler sırasında Eyüb peygamberin hastalığını tedavi eden suyun çıktığı kuyu, sırtını dayadığı “sabır taşı” görülebilmektedir. MS 460 yılında Psikopos Nona Eyüp peygamberi şifalandıran suyun cüzzam gibi tedavisi zor hastalıklara iyi geldiğini tespit edince bu bölgeye şifahane ve hamam yaptırır. Ayrıca yine Bizans döneminde şifacı azizler Kosmas ve Damianos tarafından kuyudan temin edilen şifalı su ile manastırda hastalıkların tedavi edildiği rivayet edilmektedir. Farklı dönemlerde şifa ile özdeşleştirilen alanın görülmesinin ardından harita üzerinde B noktası olarak belirtilen ve Hz. Musa ile anılan Soğmatar’a geçilir. Soğmatar sözcüğü Arapça yağmur anlamındaki matar sözcüğünden gelmektedir. Musa peygamberin istemeden bir gencin ölümüne sebep olduğu Mısır’dan kaçıp Kuzey Mezopotamya topraklarına geldiğine inanılmaktadır. Hz. Musa ile Şuayb Peygamberin ilk karşılaşmasının Şuayb Peygamberin Soğmatar’da koyunlarını kuyu başında dinlendirdiği sırada gerçekleştiği ve Hz. Musa’nın on yılı aşkın süre Soğmatar’da kaldığı aktarılmaktadır (Yenipınar, 2020: 285). Musa peygamberin makamının olduğuna inanılan Soğmatar’dan harita üzerinde C noktası olarak belirtilen ve Şuayb peygamber ile anılan Şuayb Şehri’ne geçilir. Halk arasında adı Kuran-ı Kerim’de ve Tevrat’ta geçen Şuayb Peygamber’in bu kentte yaşadığı ve öldüğüne inanılmaktadır. İnanca göre Şuayb Peygamber, değer yargıları bozulmuş, ahlaki açıdan çökmüş Medyen kavmini doğru yola yöneltmek için

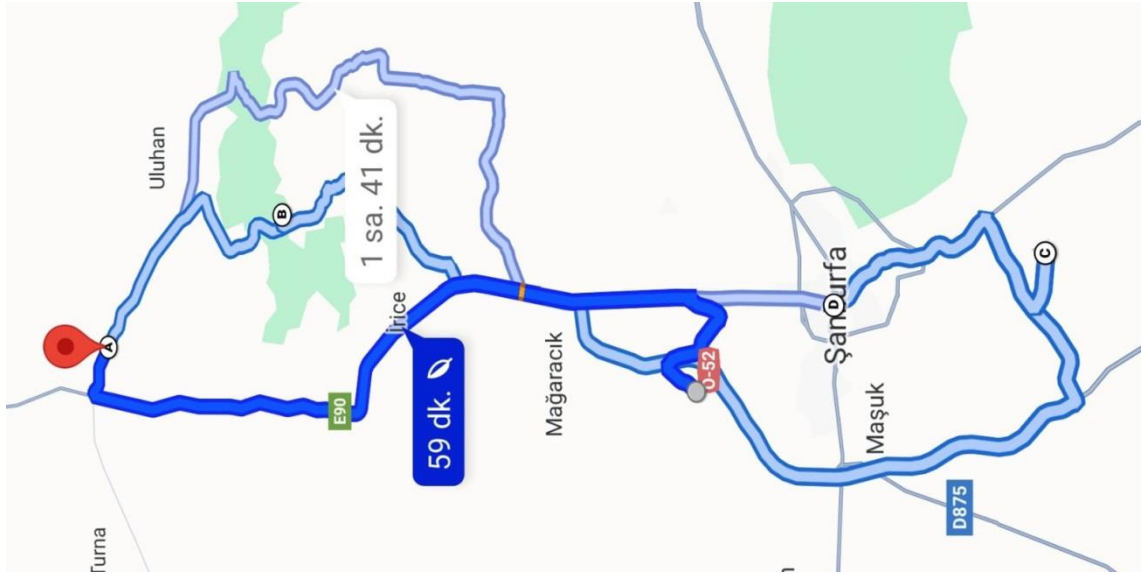
tanrı tarafından gönderilmiştir. Kent içinde yer alan ve Şuayb Peygamber Makamı olarak bilinen, cuma günleri köy kadınları tarafından mescit olarak kullanılan mağaranın ziyaret edilmesinin ardından turun son durağı olan ve harita üzerinde D noktası olarak belirtilen Yakup Kuyusu görülmek üzere Harran'a geçilir. Kuran'da, zorluklara karşı tevekkül eden kişiliği ve örnek ahlakı ile adı geçen Hz. Yakub'un Harran'da yaşadığına ve ismi ile anılan kuyudan çekilen suyun şifalı olduğuna inanılmaktadır. Şifa ve inanç söylemlerinin sık sık bir arada kullanıldığı, kutsal şahsiyetlerin ve makamların konu edildiği tur rotasına temadan bağımsız olarak Yakup Kuyusu yakınında yer alan Harran Kalesi ve Kümbet Evler de dâhil edilerek tur sonlandırılabilir.

Rota Haritası 4: Kentin Hristiyan Kimliği Rotası

Urfa, İslam orduları tarafından fethedilmeden önce Hristiyanlığın yaşandığı ve Hz. İsa tarafından kutsandığına inanılan bir kent olmuştur. Hristiyan toplumların kültürel mirası olarak da değerlendirilen ve günümüzde cami olarak işlevlendirilmiş olsalar da kilise mimarisinin de izlenebildiği yapıları konu alan “Kentın Hristiyan

Kimliği” temalı bir tur rotası oluşturulabilir. Kentin Hristiyan Kimliği rotası günümüzde Selahaddin Eyyubi Camii olarak bilinen ve cami olarak kullanılan Aziz Ionnes Prodromos Addai Kilisesi ile başlatılabilir. Günümüzdeki yapı 457 yılında Piskopos Nona’nın yaptırdığı Vaftizci Yahya Kilisesinin üzerine inşa edilmiş olan ikinci kilisedir. Apsise dik üç nefli bazilikal planda inşa edilmiş olan yapının üzeri tonozlar ile örtülmüştür. Edessa’yı Hristiyanlığa kazandıran Addai ve Abgar’ın röliklerinin kiliseye yerleştirilmesi ile kutsallık atfedilen Vaftizci Yahya Kilisesi bölgede yaşayan Hristiyan toplumu açısından oldukça önemli olmuştur. Uzun yıllar Surp Asdvazazin (Meryem Ana) katedrali olarak kullanılan yapı 1994 yılında restore edilerek camiye dönüştürülmüştür. Detaylarında hem Hristiyan hem de İslam mimarisinin izlenebildiği bu yapı görüldükten sonra harita üzerinde A noktası olarak belirtilen Fırfırlı Camii’ne geçilir. Fırfırlı Kilise olarak da bilinen ve On İki Havari Kilisesi üzerine inşa edilmiş olan bu yapının inşa tarihi tam olarak bilinmese de 1956 yılında camiye çevrildiği bilinmektedir. Üç nefli ve bazilikal planlı inşa edilen yapının yan nefleri tonozlar ile örtülüdür. Orta nef üzerinde yer alan kubbenin kasnağında yirmi dört tane pencere açıklığı yer almaktadır. Dış cephesinin estetik görünümü ile dikkat çeken kiliseden haritada B noktası olarak belirtilen Reji Kilisesi’ne geçilir. Elli Sekiz Meydanı’nda yer alan yapı 6. yüzyıla ait bir kilise kalıntısı üzerine 1861’de inşa edilmiştir. Urfalı Süryanilerin Halep’e göç edişlerine dek ibadete açık olan ve günümüzde kültür merkezi olarak çeşitli etkinliklere ev sahipliği yapan tarihi yapının görülmesinin ardından tur rotamızın son durağı olan, harita üzerinde C noktası olarak belirtilen ve günümüzde Circis (Sirkis) Peygamber Camii olarak bilinen yapıya geçilir. Tarihsel süreç içerisinde Aziz Sergius ve Aziz Şemun kiliseleri olarak adlandırılmış olan yapı yıkılınca yerine şu an cami olarak işlevlendirilmiş olan Aziz Circis Kilisesi yaptırılmıştır. Petrus ve Pavlus’un 29 Haziran yortusu sırasında su sarnıcındaki suyun kilisenin avlusunda yer alan vaftiz kurnasına sıçramasıyla gerçekleşen mucizeye şahit olan kalabalık kitlenin etkisiyle kutsiyeti arttırılmış olan kilisenin görülmesinin ardından bölgenin Hristiyan kimliğinin konuşulduğu tur sonlandırılır.

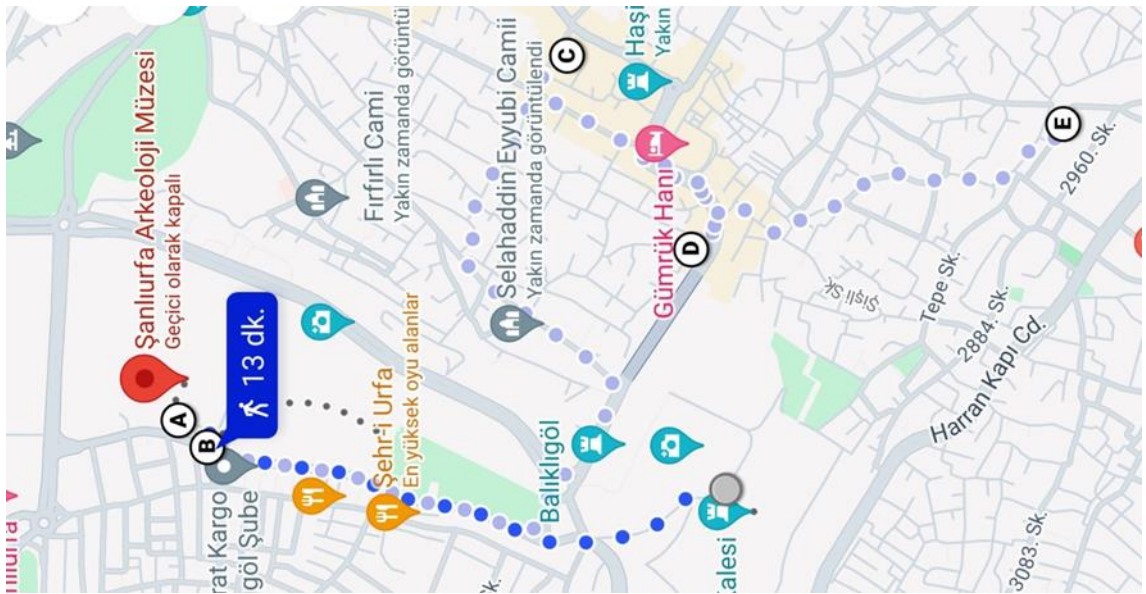
Rota Haritası 5: Şanlıurfa Arkeoturizm Rotası

Gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar nedeniyle arkeoturizm açısından oldukça önemli olan Şanlıurfa ve çevresinde Harald Hauptmann ile başlanan kazılar Klaus Schmidt yönetiminde devam etmiştir. Neolitik yaşama dair bilinenlere katkılar sunan Taş Tepeler Projesi'nin yürütüldüğü coğrafyada “Şanlıurfa’da Arkeoturizm” temalı bir tur rotası oluşturulabilir. Tur rotamızın başlangıç noktası Fırat Havzası'nın en önemli arkeolojik alanlarından olan Göbeklitepe'dir. Göbeklitepe'de arkeolojik çalışmalar ile çapları 10 ile 30 metre arasında değişen daire planlı özel yapılar ortaya çıkarılmıştır. Tapınak ya da özel kamusal yapı olarak adlandırılan bu yapıların duvarlarının içine eşit aralıklarla T şeklinde steller yerleştirilmiştir. UNESCO Dünya Miras Listesi'ne giren Göbeklitepe Klaus Schmidt tarafından ölümlere/atalara adanmış, ayin ve dini amaçlar için kullanılmış bir kutsal alan olarak değerlendirilmiştir. Neolitik Dönem toplumu içindeki neredeyse tüm gelişmelerin, sonraki zamanlarda görülen mimari tasarımların, heykellerin, mitsel, sanatsal ve bilimsel birçok olgunun arkaik öncülerinin görüldüğü Göbeklitepe'den harita üzerinde A noktası olarak belirtilen Sefertepe'ye geçilir. Viranşehir sınırları içerisinde yer alan, Taş Tepeler Projesi kapsamında araştırılan ve Neolitik Dönem'in anlaşılmasında önemli yeri olan Sefertepe'de T biçimli ve dörtgen formda dikili taşların bulunduğu kompleks yapının görülmesinin ardından harita üzerinde B noktası olarak belirtilen Karahantepe'ye doğru yola çıkılır. Profesör Dr. Necmi Karul başkanlığında arkeolojik kazılar ile araştırılmakta olan bir Çanak

Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşmesi olan Karahantepe de Göbeklitepe gibi dönemin büyük yerleşmeleri arasındadır. Şanlıurfa bölgesinin yerleşik yaşamın ortaya çıkış sürecinde nasıl bir durum içerisinde olduğunu ortaya koyma potansiyeline sahiptir. Yapılan çalışmalarda merkezde dairesel planlı büyük bir yapı ve buna eklenen dairesel ve dörtgen planlı yapılardan oluşan bir kompleks gün yüzüne çıkarılmıştır. Özellikle AB yapısı olarak adlandırılan tamamen ana kayanın oyulması ile oluşturulmuş fallusların bulunduğu yapı dikkat çekmektedir. Bu mekâna basamaklar ile inilip bir sürecin tamamlandığı ve diğer taraftan basamaklar ile çıkıldığı düşünülerek erginlenme töreni ile ilgili olabileceği düşünülmektedir (Karul, 2021). Dörtgen ve dairesel planlı yapıların oluşturduğu kompleksin görülmesinin ardından Karahantepe misafir karşılama alanında mola verilerek harita üzerinde C noktası olarak belirtilen Sayburç görülmek üzere yola çıkılır. Taş Tepeler Projesi kapsamında araştırılan Sayburç Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimi, dairesel planlı ve çukur tabanlı yapı ile dikkat çekmektedir. Yapı içinde yer alan sekinin yüzeyinde yüksek kabartma tekniğiyle oluşturulmuş fallusunu tutan bir erkek figürü, iki yanında yer alan leoparlar ile elinde yılan tutan başka bir erkek figürü ve karşısında yer alan bir boğa figürü dikkat çekmektedir. Neolitik dönemin anlaşılması açısından önemli alanlardan olan Sayburç'un görülmesinin ardından harita üzerinde D noktası olarak belirtilen Şanlıurfa'ya doğru yola çıkılarak tur rotasında yer alan Neolitik alanlardan elde edilen buluntuların sergilendiği Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi ziyaret edilir ve tur tamamlanır.

Bir kenti tanımanın, anlamının yollarından biri kentlerin müzelerinden geçer düşüncesiyle köklü bir geçmişe sahip olan Şanlıurfa'da "Kentın Kültürel Mirası: Müzeler" rotası oluşturulabilir. Tur rotası için başlangıç noktası olarak bir açık hava müzesi özelliği kazanmış olan Şanlıurfa Kalesi seçilebilir. Kente hâkim kaleden kentın çekirdeğini oluşturan tarihi doku seyredilerek hafızalarda yer edinecek bir kent fotoğrafı çekildikten sonra istenirse kalenin hemen alt kısmında yer alan Balıklıgöl ve etrafındaki tarihi yapılar görülerek tur rotasının ikinci durağı olan ve harita üzerinde A noktası olarak belirtilen Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'ne geçilir. Müzenin Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik, Tunç Çağı, Demir Çağı salonları ve canlandırma kısımları, Helenistik, Doğu Roma salonları ve İslami dönem salonunda sergilenen zengin eserler bölge tarihinin zenginliğine işaret etmektedir. Neolitik Dönem açısından uluslararası öneme sahip olan müzede, Neolitik alanlarda başlatılan kurtarma kazılarında elde edilen buluntular

sergilemektedir. Müze içerisinde yer alan tematik salonlarda bölge tarihini ve sanatını anlatan bir gezinin ardından haritada B noktası olarak belirtilen ve Arkeoloji Müzesi yanında bulunan Haleplibahçe Mozaik Müzesi'ne geçilir. Halepli Bahçe Mozaik Müzesi iki villa ve bir hamam yapısının mozaikli alanının tamamını kapsayacak şekilde inşa edilmiştir. Mozaikler MS 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Büyük İskenderin ölümünden sonra dört Helenistik hanedanlıktan biri olan Seleukos Hanedanlığı tarafından Urfa'da eski bir yerleşim üzerine kurulan Edessa şehrinden geriye kalan bu taban mozaikleri, Fırat Nehri'nden çıkarılan orijinal taşların dört milimetre karelik boyutlarda kullanımı ve Amazonların tasvir edildiği tek mozaik olması sebebiyle görülmeye değerdir. Akhilleus' un hayatından sahnelerin yer aldığı mozaikler görüldükten haritada C noktası olarak belirtilen Hacıbanlar Evi Mutfak Müzesi' ne geçilir. Geleneksel Urfa evlerini yansıtan konağın odaları sergi salonu olarak kullanılmaktadır.

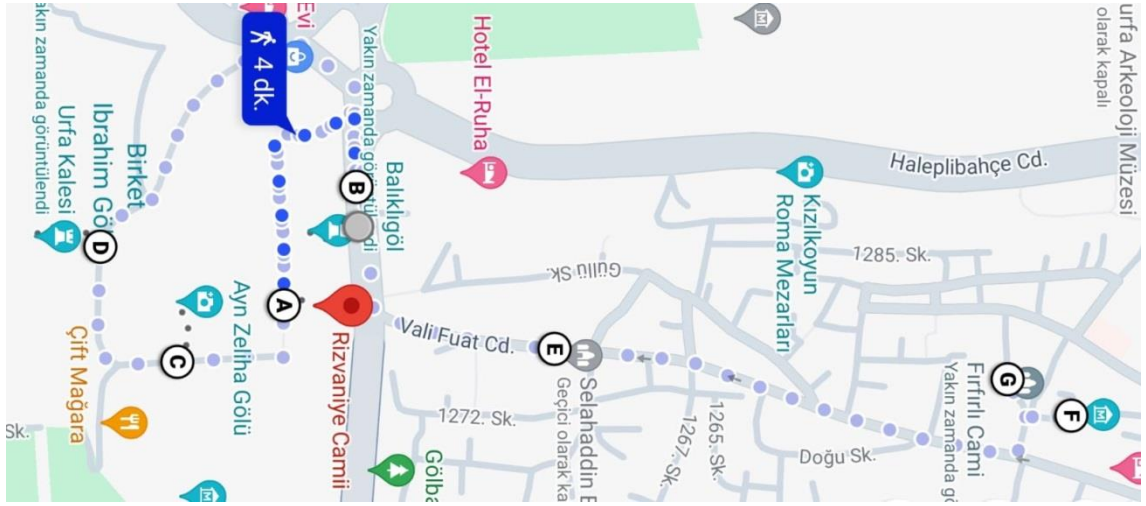
Rota Haritası 6: Kentin Kültürel Mirası: Müzeler Rotası

Kentin mutfak kültürünü anlatıyor olması, günlük hayatta kullanılan otantik mutfak gereçlerinin sergileniyor olması ve yöresel yemeklerin hazırlık aşamaları ile ilgili bilgiler sunuyor olması sebebiyle kültürel miras rotalarında yer alması gereken müzenin görülmemesinin ardından harita üzerinde D noktası olarak belirtilen ŞURKAV Geleneksel

El Sanatları Müzesi'ne geçilir. Kentin geleneksel el sanatlarına yansıyan çok kültürlü tarihini gözler önüne seren, halı ve kilim dokumacılığı, bakırcılık, çulhacılık gibi el sanatlarından örnekler sunan müze UNESCO tarafından kültürel miras unsuru sayılan geleneksel el sanatlarını tanıtmaya açısından tur rotalarına alınmaya değerdir. Tur rotasının son durağı olan ve haritada E noktası olarak belirtilen İbrahim Tatlıses Müzesi Şanlıurfa Belediyesi tarafından kentin müzik kültürünü tanıtmak amacıyla Harran Kapı'da ziyarete açılmıştır. Günümüze kadar kullanılan müzik aletlerinin tanıtıldığı, Urfalı sanatçıların biyografilerinin ve balmumu heykellerinin sergilendiği müze ziyaret edildikten sonra kentin kültürel mirasını görerek kenti anlamaya yönelik hazırlanmış olan müze turu sonlandırılır.

Urfa kenti için hazırladığımız tematik rotalara ek olarak tam gün ayırmayı gerektirecek “Urfa Kültürü Yürüyüş Turu” düzenlenebilir. Tarihi kenti adım adım yürüyerek zihnimize geçmiş ve bugünüyle bir kent kültürü resmi oluşturmayı hedefleyen bu rota kentin inanç turizmi açısından çekim merkezi olan ve halk arasında Balıklıgöl olarak bilinen Halil-ür Rahman Gölü'nden başlatılabilir. Üç semavi din açısından da kutsal sayılan ve Museviler, Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından ziyaret edilen Halil-ür Rahman Gölü inanç turizmi açısından önemli olan kompleksin merkezini oluşturmaktadır. Hz. İbrahim'in, Nemrut'un putlarını kırması ile başlayan Balıklıgöl efsanesi anlatılarak başlanan rotaya haritada A noktası olarak belirtilen Rızvaniye Camii ve Medresesi görülerek devam edilir. Bizans döneminde yapılmış olan St. Thomas Kilisesi'nin arazisi üzerine yapılmış olan cami, kitabesine göre Rakka valisi tarafından 1716 yılında yaptırılmıştır. Giriş portalinde ve mihrabında uygulanan iki renkli taş işçiliği uygulamasına ek olarak ahşap kapı kanatlarında uygulanan bezemelerle estetik bir görünüm oluşturan küçük boyutlu cami görüldükten sonra harita üzerinde B noktası olarak belirtilen Halil-ür Rahman Camii görülür. Makam ve Döşeme camii olarak da bilinen yapının batısında yer alan mekânda kutsal su kaynağı yer almaktadır. Eskiden dileklerin bir kâğıda yazılarak atıldığı bu suda bulunan balıkların, dilekleri götürmesi durumunda dileklerin kabul olacağına inanıldığı mekânın görülmesinin ardından harita üzerinde C noktası olarak belirtilen Ayn-ı Zeliha Gölü'ne geçilerek gölün efsanesi anlatılır. Anlatıya göre Nemrut'un manevi kızı olan Zeliha Hz. İbrahim'e âşık olur ve İbrahim mancınık ile ateşe atıldığında kendini ateşe atar. Böylece Zeliha'nın düştüğü yerde Ayn-ı Zeliha Gölü oluşur. Urfa Kalesi'nin hemen altında yer

alan gölün etrafında kafeler yer almaktadır. Rotamızın D noktası olan Urfa kalesine çıkılmadan önce bu kafelerde mola verilerek yöreye özgü içeceklerden tadılabilir.

Rota Haritası 7: Tam Gün Urfa Kültürü Rotası

Kent manzarasına hâkim olan Urfa kalesinden tarihi kent seyredildikten ve çizdiğimiz rotalara göndermeler yapan anlatımdan sonra harita üzerinde E noktası olarak işaretlenen Vali Fuat Caddesi üzerinde yer alan Selahaddin Eyyubi Camii'ne doğru kısa bir yürüyüş yapılır. Camiye dönüştürülmeden önce Meryem Ana Katedrali olarak kullanıldığından, Hristiyanlık açısından önem taşıyan Vaftizci Yahya Kilisesi'nden ve ismini aldığı Selahaddin Eyyubi'den söz edilerek Vali Fuat Caddesi takip edilerek mahalle dokusunun içinden haritada F noktası olarak belirtilen tarihî Urfa sokaklarına doğru yürünür. Tarihî Urfa Sokakları, halk arasında havara ve nahit taşı olarak bilinen gözenekli kalker malzemeden yapılmış olan açık renkli evleri ve yüksek avlu duvarları ile dikkat çeken tarihi dar sokakları ile modern hayatın getirdiği betonarme doku düşünüldüğünde kültür turizmi açısından önem taşımaktadır. Kent mimarisini ve yaşam tarzını yansıtan konutların yer aldığı sokaklar iklim koşullarının ve geleneklerin etkisiyle şekillenmiştir. Karasal iklimin etkisiyle aşırı sıcakların yaşandığı kentte konutlar birbirine yakın inşa edilerek dar sokaklar ve kabaltılar ile gölgelik alanlar oluşturulmuştur. Sokaklarda yer alan ve içe dönük bir yaklaşım ile tasarlanan geleneksel konutlar çoğunlukla konuk evi olarak kullanılmaktadır. Yüksek avlu duvarlarının arkasında açık avluya bakan eyvanları, haremlik ve selamlık olarak

ayrılmış olan mekânları ile kent kültürünü yansıtan geleneksel konutlar görüldükten sonra harita üzerinde G noktası olarak gösterilen ve zaten tarihi Urfa sokaklarının içinde yer alan Fırfırlı Camisi'ne doğru yönelinir. Fırfırlı Kilise olarak da anılan yapının tam bir kiliseyi yansıtan dış cephesi ile cami ve kilise detaylarını barındıran iç mekânı konuşulduktan sonra isteğe bağlı olarak turun son durağının yakınında yer alan Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi ve Kızılkoyun Nekropol alanı da tura dahil edilebilir.

3.2. MARDİN KÜLTÜR TURİZMİ ROTALARI

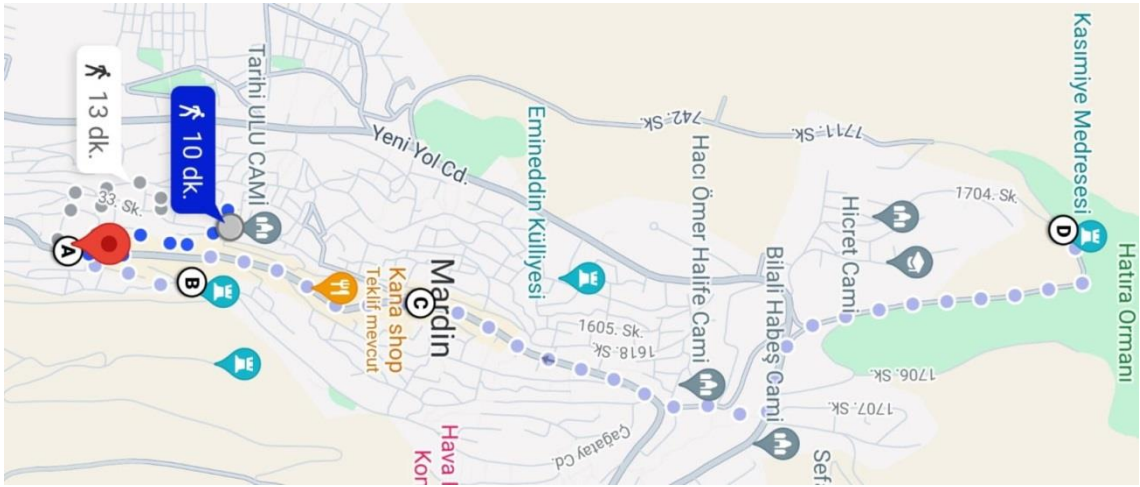
Farklı etnik ve dini grupların geçmişten günümüze birlikte yaşam sürdüğü, sarı kalker taşı ile inşa edilmiş Mardin'de birçok kültür rotası çizmek mümkündür. Bir kültür mozaiği sunan coğrafyada oluşturulan “Kentin Hristiyan kimliği” adlı yürüyüş rotamız, kadim halklardan olan Süryani kiliseleri ve kültürü konuşulmak üzere Mor Efrem Manastırı görülerek başlatılabilir. Deyrulzafaran'a benzeyen manastır 8 Aralık 1884 yılında, (Meryem Ana'ya Müjde) Suboro Bayramı'nda rahipler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu özel günde kullanılmaya başlanan kilise Süryani toplumunun saygı duyduğu kilise öğretmeni Mor Efrem'e ithaf edilmiştir.

Rota Haritası 8: Kentin Hristiyan Kimliği Rotası

Rotamızın ikinci durağı olan ve A noktası ile belirtilmiş olan Kırklar Kilisesi Mardin’de yer alan en büyük kilisedir. Metropolitik merkezi olan, Mor Behnam ve Saro Kilisesi olarak da bilinen kilise rivayete göre Mor Matay’ın ölümcül bir hastalığa yakalanan Saro’yu mucizevi bir şekilde iyileştirmesiyle Hristiyan olan kardeşlerin Asur Valisi Senharip tarafından katledilmesi üzerine Behnam ve Saro’ya ithafen yaptırılmıştır. (Akyüz, 1998). Hikâyesi kadar mimarisi ve ikonaları ile de dikkat çeken kiliseden haritada B noktası olarak belirtilen Surp Hovsep Kilisesi’ne geleneksel Mardin dokusunu yansıtan dar ve sarı kalker sokaklar içinden varılır. Surp Hovsep Ermeni Kilisesi 1887 yılında ünlü mimar Sarkis Lole tarafından inşa edilmiştir. Tarihi süreç içerisinde kentteki etnik ve dini çeşitliliğin göstergelerinden olması sebebiyle önemli olan kiliseden harita üzerinde C noktası olarak gösterilen Meryem Ana Kilisesi’ne geçilir. Süryani Katolik Cemaatine bağlı olan kilise Antakya Patriği İgnatios tarafından yaptırılmıştır. Mardin Müzesi olarak kullanılan eski Patrikhane’in hemen yanında yer alan yapı görüldükten sonra harita üzerinde D noktası olarak belirtilen Mor Hürmüz Kilisesi’ne doğru yürünür. Keldani olarak adlandırılan doğu Süryanileri’ne ait olan kilise Gabriel Akyüz tarafından aktarılan bilgilere göre 430 yılında inşa edilmiş, 6. yüzyılda Süryani Nesturi Metropolitik merkezine dönüştürülmüştür. Nesturilik mezhebini diğer mezheplerden ayıran doktrin farklılıklarına değinilmesinin ardından tur rotamızda E noktası olarak belirtilen Surp Kevork Ermeni Kilisesi’ne geçilir. Bu kilise 1915 yılındaki tehcir sürecinde yetim çocuklar için yetimhane olarak kullanılmıştır. 1915 yılından sonra kilise olarak kullanılmamış olsa da o dönemin, Süryani toplumuna etkilerinden söz edilebileceği ve tarihsel süreç içerisinde kentin etnik ve dini çeşitliliğine işaret etmesi açısından önemli olan kilise görüldükten sonra turumuzun son durağı olan ve harita üzerinde F noktası olarak işaretlenmiş olan Mort Şimuni Kilisesi’ne geçilir. İnşa tarihi tam olarak bilinmese de mimarisi incelendiğinde 6. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Söylenceye göre Mort Şmuni MÖ 2. yüzyılda yaşamış olan cesur ve sabırlı bir Yahudi kadınıdır. Kendi heykellerini yaptırıp halkın kendisine itaat etmesini sağlamaya çalışan Kral Epifanes’in buyruklarına uymayan Mort Şmuni ve yedi oğlu işkence edilerek öldürülür. Putperestliğe karşı tavrını koruması nedeniyle saygı duyulan Mort Şmuni adına yaptırılan üç nefli kilisenin görülmesiyle tematik turumuz sonlandırılır.

Kültür turizmi açısından oldukça önemli olan Mardin’de Artuklu döneminde inşa edilen anıtsal yapıları konu edinen bir tur rotası oluşturulabilir. İlim ve kültürü önemseyen Artuklular, Mardin’de yoğun bir imar faaliyeti yürüterek külliyeler, camiler, medreseler, çarşılar inşa etmişlerdir. Kent silüetinde önemli bir yere sahip olan mimari yapıları konu alan Artuklu Kültürel Mirası temalı rotamızın başlangıç noktası olan Mardin Ulu Camii kent merkezinde yer almaktadır. Mihrap önü kubbeli cami tipinde inşa edilmiş olan cami, kubbesi ve minaresi ile dikkat çekmektedir. Avlunun kuzey köşesinde yükselen minaresi Şehidiye Camii minaresi ile benzerlik göstermektedir. Kare kaidenin üzerinde kare biçimde yükselmeye devam eden kısmın dört yüzünde bulunan nişlerin içinde kufi yazı ile “Lailaheillallah” yazılıdır. Minarenin silindirik üst kısmında yer alan damla şeklindeki madalyonlar içinde dört halifenin isimleri görülmektedir. Estetik minaresi ve kubbesi ile dikkat çeken camiden harita üzerinde A noktası olarak belirtilen Şehidiye Camii ve medresesine doğru yol alınır.

Rota Haritası 9: Artuklu Kültürel Mirası Rotası

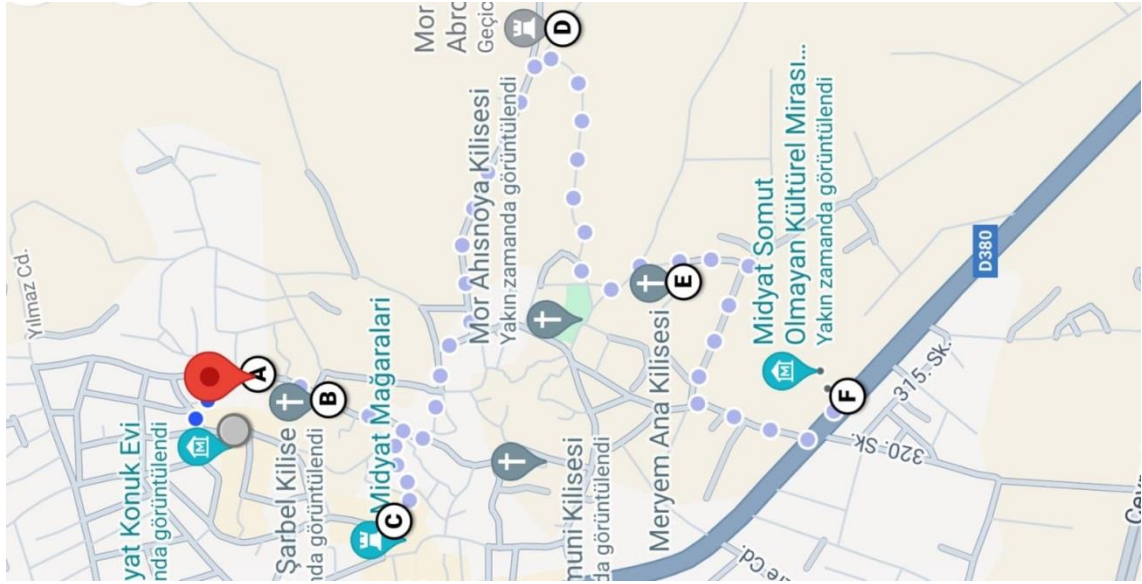
Şehidiye Medresesi ile aynı avluyu paylaşan caminin ana mekânı mihraba paralel iki sahnadan oluşmaktadır. İki katlı olan medrese açık avlulu, eyvanlı ve revaklı plana sahiptir. Taç kapısı yüksek ve derin bir niş şeklinde tasarlanmıştır. Yapının orijinal parçalarından olduğu düşünülen ve Artuklulara özgü ince bir taş işçiliği yansıtan giriş portalı iki kenarındaki üç sıra silme üzerindeki süsleme unsurları ile dikkat çekmektedir.

İçten dışa doğru birinci silmede zikzaklar ve balıksırtı motifi oluşturulmuştur. İkinci silmede oyma tekniğiyle oluşturulmuş olan stilize çiçek motifleri, üçüncü silmede ise oyma tekniği ile palmetlerin yan yana dizili olduğu bir süsleme görülmektedir. Mukarnas dolgulu kavsarasının alt kısmında istiridye motifli trompçuklar yer alan estetik taç kapısını incelediğimiz yapıdan harita üzerinde B noktası olarak belirtilen Zinciriye Medresesi'ne geçilir. Medrese 14. ve 15. yüzyıllarda özellikle tasavvuf ve dini eğitimin verildiği köklü bir eğitim kurumu olarak dikkat çekmektedir. Medresenin yüksek bir alana kurulmuş olması sebebiyle rasathane olarak da kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Yaygın anlatıya göre şehrin Timur tarafından işgali sırasında Mardin Ulu Camii minarelerinden birinin yıkılması ve minareler arasına gerilmiş olan zincirin bu medreseye getirilerek iki kubbe arasına gerilmesi üzerine medrese Zinciriye Medresesi ismini alır. Harita üzerinde C noktası olarak belirtilen Latifiye Camii tamamen kesme taştan inşa edilmiş taç kapısı ile dikkat çekmektedir. Dikdörtgen bir çerçeve içine oturtulmuş olan taç kapının bir mavi mermer, bir sarı kalker taşı ile oluşturulan kemeri mukarnas başlıklı iki köşe sütunçesine oturmaktadır. Derin bir niş içine alınmış olan mukarnas dolgulu kavsarası giriş açıklığını örtmektedir. İki renkli taş işçiliği ve kakma tekniğiyle oluşturulan süsleme programı Suriye Zengi Sanatı etkileri olarak yorumlanmaktadır. Kapı açıklığı üzerinde iki süsleme bordürü dikkat çekmektedir. Birinci bordür kapı açıklığını üç taraftan çevreleyen iç içe geçirilen sekiz kollu yıldızlardan ve geometrik şekillerden oluşmaktadır. İkinci bordür ise kapı açıklığının üst kısmına yerleştirilmiş olan iri sekiz kollu yıldızlardan oluşmaktadır. İslam'ın getirdiği figürlü resim yasağının sonucu olarak gelişen geometrik kompozisyonlara kaynak olarak "tevhid" ilkesi gösterilmektedir. İkona bağlılığına karşı geliştirilen bu süslemelerde her parça bir bütüne aittir. Tekrarlama yolu ile sağlanan çoğalma ile ebedi olan vurgulanmaktadır. Kuran-ı Kerim'de yer alan ayetlere göre göksel cisimler Allah'ın varlığını vurgulamaktadır. Mimari süslemede yıldız sistemlerinin kullanılması basit bir görsel izlenimin mimariye yansması değil inancın estetik duygular ile mimariye işlenmesidir. Tur rotasının son durağı harita üzerinde D noktası olarak belirtilen Kasımiye Medresesi'dir. C noktasına kadar yürüyerek sürdürülen turun son durağı olan D noktasına ulaşım araç ile sağlanmalıdır. Eski Mardin yerleşmesinin biraz dışında Cumhuriyet Mahallesi'nde yer alan medresenin inşa tarihini ve banisini belirten bir kitabe bulunmamaktadır. Araştırmacılar tarafından yapımına

Artuklular döneminde başlanıp Akkoyunlu Sultanı Kasım döneminde tamamlandığı kabul görmektedir. Mezopotamya Ovası'na hâkim oldukça dik, eğimli bir arazi üzerine konumlandırılmış olan, iki katlı ve çok sayıda odaya sahip olan medresede biri Hanefî mezhebine, diğeri Şafii mezhebine ait iki mescit yer almaktadır. Medrese sınıflarında ve duvarlarında dersliğin hangi ilime ayrıldığını gösteren astronomi ve tıp bilimine ait simgeler yer almaktadır. Açık avlulu plan şemasına sahip olan Sultan Kasım Medresesi mescit ve medreselerin birleşmesiyle Anadolu medreselerinde karşılaştığımız plan şemalarından farklı bir şemada tasarlanmıştır. Açık renkli sarımsı kalker taşı ile inşa edilen medreselerde farklı renklerde taş ve mermerler kakma, kazıma, oyma, kabartma, boyama gibi tekniklerle süsleme kompozisyonları oluşturulmuştur. Medrese, iç avlusunun ortasında havuzu olan, dört tarafı revaklar ile çevrili dikdörtgen bir plana sahiptir. Avlunun doğu ve batısında öğrenci hücreleri olarak kullanılmış olan mekanlar yer almaktadır. Avlunun kuzey kısmında iki kat yüksekliğinde içinde çeşmesi olan bir eyvan yer almaktadır. Çeşmeden akan su avlu zeminindeki oluklardan akarak avludaki havuza dökülmekte ve medreseyi serinletmektedir. Avlunun güney kısmında ise yıldız tonozlu revaklar yer almaktadır. Fotoğraf severler için günün farklı saatlerinde ışığa bağlı olarak hoş karelerin yakalanabileceği bu revakların doğu ve batı uçlarında dilimli kubbeler ile örtülmüş türbe mekânlarının görülmesinin ardından tur sonlandırılır.

Mardin'e benzerliği ile bilinen ve Orta Çağ dokusunu yansıtan yerleşimlerden olan Midyat ilçesinde "Midyat'ta Kültür Yürüyüşü" temalı bir rota oluşturulabilir. Turumuzun başlangıç noktası harita üzerinde A noktası olarak işaretlenmiş ve televizyon dizileri ile ün kazanmış olan Midyat'ın otantik mekânlarından Midyat Devlet Konuk Evi'dir. Günümüzde özel bir müze gibi işlevlendirilmiş olan, giriş ücreti ödenerek girilebilen Konuk Evi'nin geleneksel konut mimarisini yansıtan açık ve kapalı mekânlarının görülmesinin ardından tur rotamızın ikinci durağı olan ve harita üzerinde B noktası olarak belirtilen Mor Şarbel Kilisesi'ne geçilir. 1913 yılına tarihlenen yapı Midyat'ta inşa edilen son kilise olma özelliği taşımaktadır. Giriş cephesindeki estetik taş işçiliğiyle dikkat çeken kare planlı 20. yüzyıl kilisesinin ardından harita üzerinde C noktası olarak işaretlenmiş olan Gelüşke hanında mola verilebilir. Gelüşke Hanı Midyat tarihi hanları ile Anadolu ve Mezopotamya arasında gerçekleştirilen ticaretin geçiş ve konaklama merkezlerinden biri olmuştur. Restorasyonu yapılarak turizme hizmet

edecek şekilde işlevlendirilen han geniş avlusu ve kapalı birimleriyle yöresel yemek ve içeceklerin sunulduğu tarihi ve turistik bir mekandır.

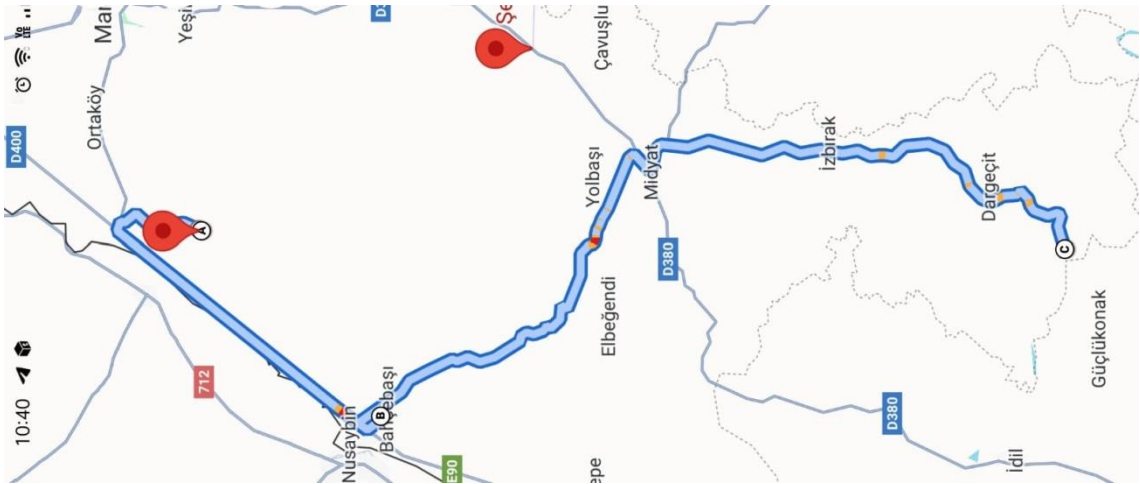
Rota Haritası 10: Midyat Kültür Yürüyüşü Rotası

Gelüşke Hanı'nda verilen molanın ardından harita üzerinde D noktası olarak belirtilen Mor Hobil ve Mor Abroham Manastırı'na geçilirken yol üzerinde yer alan tarihi Midyat evleri görülmektedir. Bal sarısı kalkerden inşa edilmiş olan bu konutların bir kısmı otel veya kafe olarak kullanılırken, diğer kısmında yerel halk yaşamını sürdürmektedir. Mor Hobil V. yüzyılda Mor Gabriel manastırında eğitim görmüş ve Midyat'a gelerek manastırı kurmuştur. Yaşarken birbirleriyle hiç karşılaşmayan bu azizlerden Mor Abraham İstanbul'dan Suriye'ye oradan da Mor Hobil Manastırına yerleşmiş ve bu manastıra gömülmüştür. 763 yılında Mor Abraham'un ismi ile anılan ikinci kilisenin inşası ile manastırın adına Mor Abraham ismi de eklenmiştir. Küçük boyutlu olan üçüncü kilise Meryem Ana Kilisesi'dir. Dış cepheleri oldukça sade görünen kiliselerin kutsal kabul edilen doğu cephelerinde yer alan mesbah kısımlarının, kduşkudşinlerinin ve ikonaların işlendiği perdelerinin incelenmesi ve alışık olduğumuz kilise düzenlemesiyle Süryani kilisesi arasındaki farkların konuşulmasının ardından, günlük

yaşam birimleri ve kutsal mekânların özellikle güneş ışığının eğik geldiği saatlerde Mardin taşı üzerinde yarattığı uhrevi atmosferden çıkılarak harita üzerinde E noktası olarak belirtilen Meryem Ana Keldani Kilisesi'ne geçilir. Eski bir konuttan kiliseye dönüştürülmüş olan küçük boyutlu Meryem Ana Keldani Kilisesi, cemaatin azalmış olması sebebiyle çoğunlukla kapalıdır. Her hafta farklı bir kilisede ayin düzenlenmesi uygulamasından, yirminci yüzyılın hemen başında gerçekleşen ve Süryani göçüne sebep olan toplumsal olaylarda söz edilerek haritada F noktası olarak belirtilen Midyat Somut Olmayan Mirası Koruma Müzesi'ne geçilebilir. “Şairin Müzesi” olarak da bilinen bu müze Midyatlı Abdülmecid Akgül tarafından toplanan ve Midyat kültürünü yansıtan eserlerin sergilendiği küçük bir müzedir. Ziyaret eden misafirlere müzenin açılış hikâyesinin anlatıldığı ve çay- kahve ikramının yapıldığı müze, turumuzun son durağıdır.

Geçmişten bugüne yerleşim görmüş olan Mardin'de eski medeniyetlere ait izlerin sürüldüğü arkeolojik çalışmaların yapıldığı merkezleri konu alan “Mardin'de Arkeoturizm” temalı bir tur rotası oluşturulabilir. Harita üzerinde A noktası olarak belirtilen Dara Antik Kenti'nin ilk olarak MÖ 300 yılında Büyük İskender'e yenilerek savaş alanından kaçan Pers Kralı III. Darius tarafından askeri bir üs olarak inşa edildiği düşünülmektedir. MS 6. yüzyılda Roma İmparatoru Anastasius tarafından imparatorluğun doğu sınırının güvenliğini sağlamak amacıyla Anastasiopolis adında bir garnizon kenti olarak kurulan günümüz kenti Justinianus tarafından onarılarak güçlendirilmiştir. Yapılan çalışmalar ile devasa boyutta sarnıçlar, köprüler, su kanalları, maksem, kiliseler, vaftizhane, konutlar, kaya mezarları gün yüzüne çıkarılmıştır. Şehrin doğu ve batısında kent surlarının dışında kalan kısımlarda yer alan kalker yataklarına oluşturulan kaya mezarları dikkat çekmektedir. Özellikle doğu nekropolünde yüzlerce kaya mezarı görülmektedir. Dara Deresi'nin kıyısı boyunca uzanan, antik kaynaklarda bahsi geçen ve çarşı olduğu düşünülen geniş bir cadde yer almaktadır. Bu caddenin 10. yüzyıldan sonra ve Artuklular döneminde çarşı olarak kullanıldığı anlatılmaktadır. Ayrıca doğu kenarı dereye bakan derenin batı kenarı boyunca portiko ve arka kısımda atölyelerin olması agora benzeri kamusal bir alan olabileceğini düşündürmektedir. Turumuzun ikinci durağı olan ve harita üzerinde B noktası olarak belirtilen Gırnavaç Höyük Nusaybin ilçesinin kuzeyinde Suriye sınırı yakınında yer almaktadır. Höyükteki

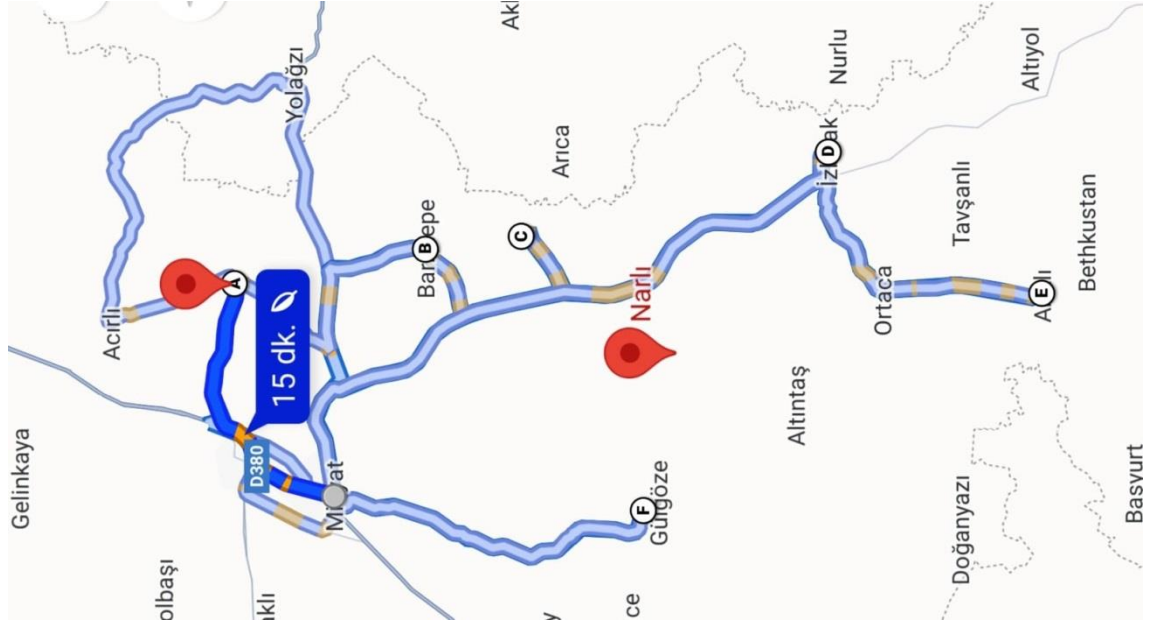
kazı çalışmaları 1982 yılından 1991 yılına kadar Prof. Dr. Hayat Erkanol tarafından yürütülmüştür.

Rota Haritası 11: Mardin Arkeoturizm Rotası

Doğrudan toprağa gömme, toprak içine kerpiçlerin dizilmesiyle oluşturulan sandukalara gömme gibi farklı ölü gömme tekniklerinin görülmesi açısından ilginç olan Gırnava Höyük'te mezarların birçok defa kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bir ölü gömme geleneği olarak mezarların etrafında yemekler yenildiği, tanrılara sunular yapıldığı ve yemek yapılırken ve yenirken kullanılan kap kazağın mezar içine yerleştirildiği ve bir daha kullanılmamak üzere üzerinin örtüldüğüne yönelik anlatımın ardından harita üzerinde C noktası olarak belirtilen Boncuklu Tarla'ya geçilir. Ilısu Baraj kapağının üç kilometre güneybatısında, Dicle Nehri'nin yaklaşık iki kilometre batısında yer alan, Proto Neolitik Dönem'den başlayarak Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem sonlarına kadar kesintisiz yerleşim gören nadir merkezlerden biri olan yerleşime köylüler tarafından çok sayıda boncuk bulunması sebebiyle Boncuklu Tarla ismi verilmiş ve literatüre de bu isimle geçmiştir. Boncuklu Tarlada dikine bir höyükleşmenin aksine farklı dönemlerde farklı alanlara yayılan bir höyükleşme görülmektedir. Boncuklu Tarla buluntularında süs eşyaları, figüratif objeler özel bir grubu oluşturmaktadır. Özellikle yaban keçisi başı, boğa başı formunda oldukça gerçekçi hatlar ile yapılmış olan boncukları ve yılan, kuş

ve akrep formunda yapılmış boncukları ile Güneydoğu Anadolu yerleşimlerinden farklı olarak öne çıkan Boncuklu Tarla arkeolojik alanı ziyaretinin ardından tur sonlandırılır.

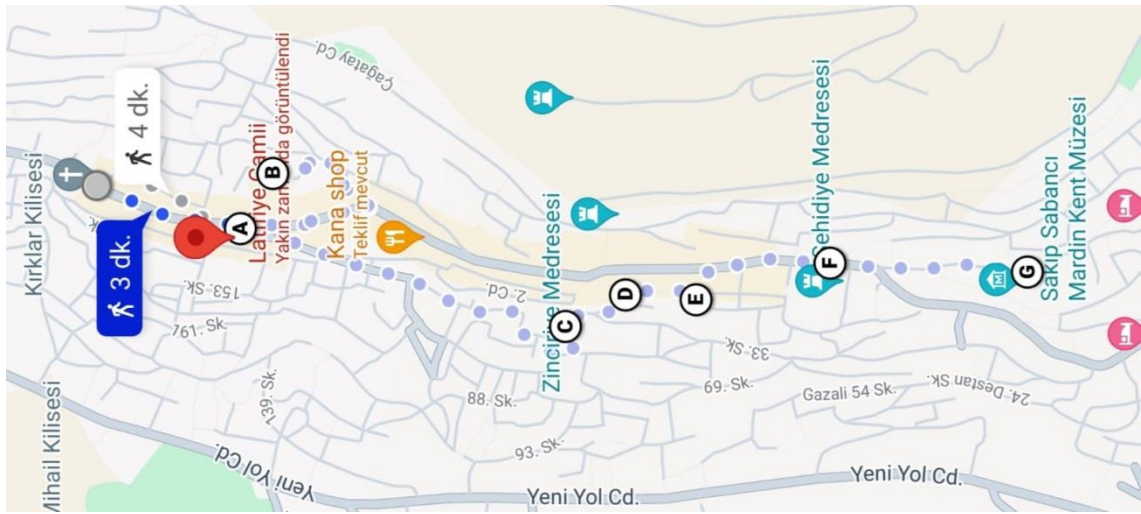

Rota Haritası 12: Mardin Köyleri Rotası

Midyat, özellikle konakları ile dikkat çeken merkezi kadar çevresinde yer alan köyleri ile de kültür turizmine olanak sağlamaktadır. Süryani Ortodoks dini mimarisinin takip edilebildiği birçok manastır ve kiliseye ev sahipliği yapan Midyat köylerinde ulaşımın araç ile sağlandığı tam gün ayırmayı gerektirecek “Mardin Köyleri Rotası” düzenlenebilir. Midyat Merkezinden başlayan Mardin Köyleri Rotasının ilk durağı harita üzerinde A noktası olarak gösterilen Mercimekli Köyü’dür. Köyde yer alan Mor Şemun Dzeyte Manastırı ile Mor Lo’ozor Manastırı inanç turizmi açısından önem taşımaktadır. Episkopos Zeytinci Simeon manastır çevresine diktirdiği çok sayıda zeytin ağacından elde ettiği zeytinyağı ile manastıra ekonomik gelir sağlamıştır. Sütun azizi olduğuna inanılan Mor Lo’ozor adına yaptırılan Mor Lo’ozor Manastırı sütun azizleri hikâyelerine konu olan sütunu ile inanç turizmi açısından önemlidir. Haritada B noktası olarak belirtilen Barıştepe Köyü Midyat-Dargeçit yolu üzerinde yer almaktadır. 419 yılında Mor Yakup adına inşa edilen manastırı ile öne çıkan köy Salah adıyla da anılan bir Süryani köyüdür. Mor Yakup Manastırı aktif bir manastırdır. Çocuklara teoloji ve

Süryanice dersleri verilen manastır geçmişte metropolitlik merkezi ve Tur Abdin Bölgesi Patriklik Makamı olmuştur. Mor Yakup Manastırının olduğu yerde eskiden Pers döneminden kalma bir mabet olduğu ve 4. yüzyılın sonlarında Mor Bar Şabo ve on bir öğrencisinin mabede kurban sunmaya gelen bir pers komutanı tarafından öldürüldüğü aktarılmaktadır. Harita üzerinde C noktası olarak gösterilen Bardakçı (Bote) Köyü Mor Afrem Kilisesi ile öne çıkmaktadır. Midyat- Kfarburan yolunun kuzeyinde yer alan köyün kilisesinin zaman içerisinde yapılan onarımlar ve eklemeler ile plan özelliklerinin değişmiş olduğu düşünülmektedir. Giriş cephesinde narteks, ortada naos birer apsisli iki nef yer almaktadır. Tarihsel süreçte yaşanan savaşlarda Süryani halkının sığındığı köylerden biri olması ile bilinen köylerdendir. Süryani hikâyeleri anlatılarak gezilen köyden harita üzerinde D noktası olarak belirtilen İzbrak (Zaz) Köyü'ne geçilir. Midyat- Dargeçit yolu üzerinde yer alan köy Mor Dimet Kilisesi ve Meryem Ana Kilisesi ile önem taşımaktadır. Ana yol üzerinden kaleye benzer görüntüsü ile dikkat çeken kilise Mor Dimet Kilisesidir. Bu kilisenin kale olarak inşa edildiği ve daha sonra kiliseye dönüştürüldüğü sanılmaktadır. Kilise çevresinde şekillenen Zaz Köyü'nün ziyaret edilmesinin ardından harita üzerinde E noktası olarak belirtilen Anıtlı (Hah) Köyü'ne doğru yola çıkılır. Bu köy, mimarisi ve bezemeleri bakımından dikkat çeken Meryem Ana Kilisesi ile öne çıkmaktadır. İçten kubbe, dıştan kare şeklinde görülen üst örtüsünün bezemeleri, cepheye hareket kazandıran nişleri, sütunçeleri ile yörenin en estetik kiliselerinden olan Meryem Ana Kilisesi "Yoldath Aloho" yani "Tanrını Annesi" isminin kaynağını anlatan bir efsaneye göre üç kral, bir yıldızı takip ederek yeni doğan İsa'yı bulup ona sunular sunar. Kendilerine anı olarak verilen çocuğun bezini Hah'a getirdiklerinde, bezi yakıp külünü aralarında paylaşmaya karar verirler. Aleve atılan bez on iki madalyona dönüşür. Bu mucizeye tanık olduklarında, tanrı anası adına sonsuza dek ayakta kalacak bir anıt dikmeye karar verirler ve Meryem Ana Kilisesi'ni inşa ederler. Manastırın isminin kaynağı olan hikâyenin anlatılmasının ardından, harita üzerinde F noktası olarak gösterilen Gülgöze (Aynwardo) Köyü'ne doğru Midyat'a dönüş yoluna çıkılır. Aynwardo Köyü uygun konumu ile savaş zamanlarında Hristiyan halkın sığındığı köylerden olduğu için yöre tarihinde önemli bir yer tutmaktadır (Everi, 2023). Terk edilmiş Süryani evleri gözlemlenerek yapılan yürüyüşte kalın duvarları ve kuleleri ile kale görüntüsünde olan Mor Had Bşabo Kilisesi ve özellikle dikkat çekici olan yazlık kilisesinin görülmesinin ardından tur sonlandırılır.

Mardin için oluşturulan tematik tur rotalarına ek olarak kentin özümsenebileceği uzun bir yürüyüş rotası olan “Eski Mardin’in İki Müzesi Arasında Kültür Yürüyüşü” adlı bir rota çizilebilir. Rotamızın başlangıç noktası olan Kırklar Kilisesi kuruluş hikayesini içeren Mor Behnam ile Saro efsanesi ve Kırk Şehitler Efsanesi anlatılarak gezildikten sonra haritada A noktası olarak belirtilen Latifiye Camii’ne geçilir. Anıtsal taç kapısının mavi ve sarı taş bezemeleriyle Zengi sanatına, yıldız kompozisyonlu süslemeleriyle “tevhid” inancına göndermeler yapıldıktan sonra bölge özelliği olan mihraba paralel iki sahndan oluşan küçük boyutlu caminin iç mekânı görülür. Aynı avluyu paylaştığı medresesi görülüp döneminin eğitim sisteminden de söz edildikten sonra harita üzerinde B noktası olarak belirtilen ve kent meydanında yer alan Mardin Arkeoloji ve Etnografya Müzesine geçilir.

Rota Haritası 13: Eski Mardin'in İki Müzesi Arasında Kültür Yürüyüşü Rotası

Doğusunda Meryem Ana Kilisesi yer alan Mardin Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Süryanice yazılmış olan kitabesine göre 1895 senesinde Antakya Patriği tarafından “Süryani Katolik Patrikhanesi” olarak inşa ettirilmiştir. Binanın restorasyonu tamamlandıktan sonra 2000 yılında müze işlevi kazandırılmıştır. Müzenin giriş kısmında çağdaş müzecilik anlayışıyla oluşturulmuş olan “Arkeopark Müze Eğitim Salonu” yer almaktadır. Ziyaretçiler bu salonda baskı, ebru sanatı, seramik yapımı,

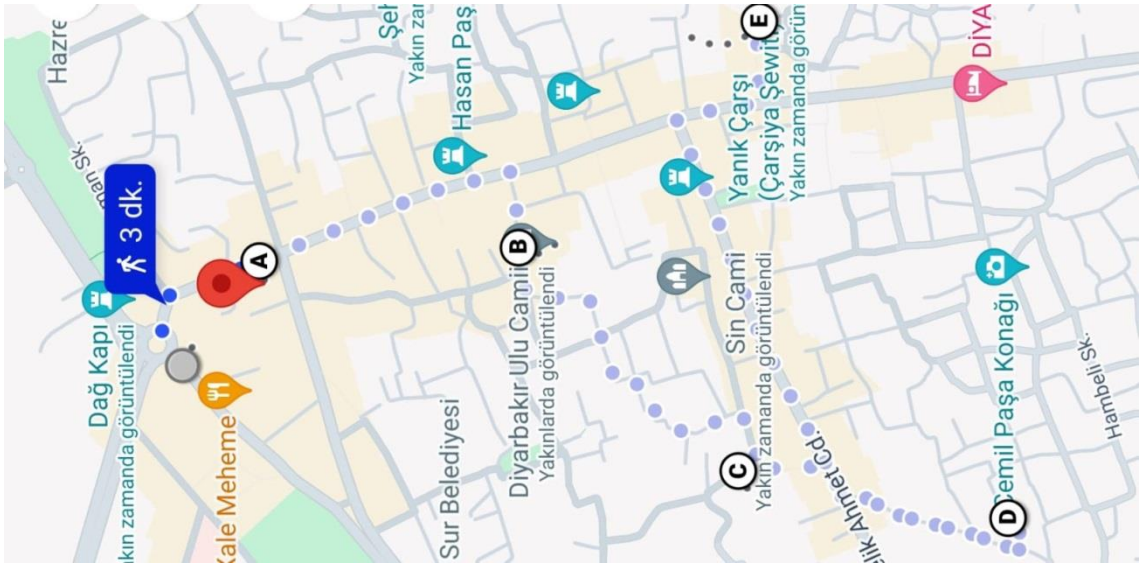
sikke basımı gibi pek çok atölyeye dahil olabilmektedir. Birinci katta bölgede yürütülen arkeolojik kazılardan elde edilen eserler sergilenmektedir. İkinci katta çeşitli mozaik örnekleri, Roma dönemine ait kabartmalar, heykeller ve mezar taşları, Asur döneminden tanrı ve tanrıça heykelleri sergilenmektedir. İkinci katta din, ticaret, üretim, güç, iktidar, savaş, beslenme ve sosyal hayata ilişkin temaların işlendiği dört adet kapalı galeri yer almaktadır. Müzenin üçüncü katında ise arkeolojik eserlerin sergilendiği iki adet kapalı salon yer almaktadır. Gırnavaz salonunda Gırnavaz kazı alanından getirilmiş olan eserler ve MÖ 20 bin ile MÖ 1.bine kadar kesintisiz bir süreci temsil eden buluntular sergilenmektedir. İçeriği kadar mimarisi ile de önem taşıyan binanın giriş kısmı dört açıklıklı yuvarlak kemerlerin oluşturduğu revaklı avlu ve revakların arkasındaki mekanlardan oluşmaktadır. Kemerlerinin, sütunlarının, sütun başlıklarının üzerinde yer alan geometrik ve bitkisel süslemeleriyle dikkat çeken müze ziyaretinin ardından harita üzerinde C noktası olarak belirtilen Mardin Ulu Camii görülmek üzere kentin çarşılarının yoğunlaştığı kısma geçilir. Cami merkezli çarşı geleneğinden söz edilerek caminin Artuklu sanatını vurgulayan minaresinin görüldüğü avlusunda cami planı ve kendinden sonra inşa edilen camilere örnek olduğu anlatılarak harita üzerinde D noktası olarak belirtilen tarihî Marangozlar kahvehanesinde mola verilebilir. Marangozlar çarşısında yer alan ve ismini bulunduğu çarşıdan alan kahvehane otantik görünümüne ek olarak çevresinde yer alan ve hem gündelik hayatın hem de turistik gezilerin yapıldığı çarşı dokusu ile de tur programlarına alınmaya değerdir. Marangozlar kahvehanesindeki molanın ardından çarşı dokusunun içinden haritada E noktası olarak belirtilen Tellallar Çarşısı'na geçilir. Mardin'de yer alan bugünkü çarşı aksının bütün özellikleri ile aynı olmasa da 10. yüzyıldan beri var olduğu düşünülmektedir. Sipahiler Çarşısı, Aktarlar, Marangozlar, Demirciler, Bakırcılar, Uncular, Çarıkçılar Çarşıları, Kayseriye Bedesteni gibi çarşı birimleri şehir merkezinde yer almaktadır. Kayseriye Çarşısına bitişik olarak sıralanan dükkanlar ve bunların karşısında yer alan dükkanların oluşturduğu kısım Revaklı Çarşı ile birleşerek devam etmektedir. Revaklı çarşıdan sonra kuzeye yönelen sokak Hasan Ayyar çarşısına ulaşmaktadır. Çarşılar arasında hissedilen organik bağ konuşulurken haritada yer alan F noktasına geçilir. Anıtsal taç kapısı, Mimar Sarkis Lole'nin inşa ettiği zarif minaresi ve medresesi ile paylaştığı avlusunda yer alan geleneksel havuzunun görülmesinin ardından harita üzerinde G noktası olarak belirtilen Sakıp Sabancı Müzesi'ne geçilir. Gül Mahallesiinde hâkim bir

noktada yer alan Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi'nin içinde bulunduğu yapı II. Abdülhamit Dönemi'nde, Süvari Kışlası olarak Ermeni asıllı Sarkis Elyas Lole tarafından inşa edilmiştir. Kentin tarihini, mimarisini, ekonomisini, içerisinde barındırdığı inanç çeşitliliğini ve yaşam kültürünü yansıtan eserler, fotoğraflar ve canlandırma bölümleri yer almaktadır. Müzede Antakya Süryani Kilisesi'nin Patriği Moran Mor İgnatius tarafından İngiltereden getirilen ve 1889 yılında kullanılmaya başlanan Deyrulzafaran Manastırı'na ait matbaa makinesinin görülmesinin ardından kentin iki müzesi arasından gerçekleştirilen kültür turu sonlandırılır.

3.3. DİYARBAKIR KÜLTÜR TURİZMİ ROTALARI

Uygarlık tarihi MÖ 7000 yıllarına kadar uzanan ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Diyarbakır'ın etnik ve kültürel zenginliğinin izlerinde çok sayıda tematik kültür rotası oluşturmak mümkündür. Müslüman ve Hristiyan toplulukların kente kazandırdıkları dini yapıları konu alan inanç turizmi rotalarına örnek olarak “Kentın müslüman kimliği” temalı bir tur rotası oluşturulabilir. Turun başlangıç noktası Hz. Süleyman Camii'dir. İçkale içinde Cevat Paşa Mahallesi'nde yer alan cami 1155-1160 yılları arasında Nisanoğulları Dönemi'nde inşa edilmiştir. Meşhed Camii ve Kale Camii olarak da anılan cami Diyarbakır'ın fethinin başladığı yer olduğuna inanılması ve caminin bitişiğinde Hz Süleyman ile Diyarbakır'ın fethi sırasında şehit düşen sahabelerin burada yattığına inanılması nedeniyle halk tarafından kutsal kabul edilmektedir. Dileklerin dilendiği, dileği gerçekleştirenlerin ikramlıklar dağıttığı camiden harita üzerinde A noktası olarak belirtilmiş olan Nebi Camii'ne geçilir. Halk arasında Peygamber Camii olarak bilinen yapı 15. yüzyılda Akkoyunlular Dönemi'nde inşa edilmiştir. Siyah ve beyaz kesme taştan inşa edilen cami büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Avlusunda Diyarbakır'da valilik yapan Köprülü Abdullah Paşa'nın, ailesinin mezarları yer almaktadır. Dört köşeli minaresi bir sıra siyah bazalt, bir sıra beyaz kalkerden taştan inşa edilmiştir. Cami minaresinde çok sayıda kitabe yer almaktadır. Mimarisi ile Akkoyunlu hakimiyetinin izlerini, avlusunda yer alan Osmanlı Valilerinden Köprülü Abdullah Paşa ve ailesinin türbeleriyle Osmanlı izlerini gösteren caminin görülmesinin ardından harita üzerinde B noktası olarak belirtilen Diyarbakır Ulu Camii'ne geçilir. Diyarbakır Ulu Camii; iki medrese, iki maksure, şadırvan,

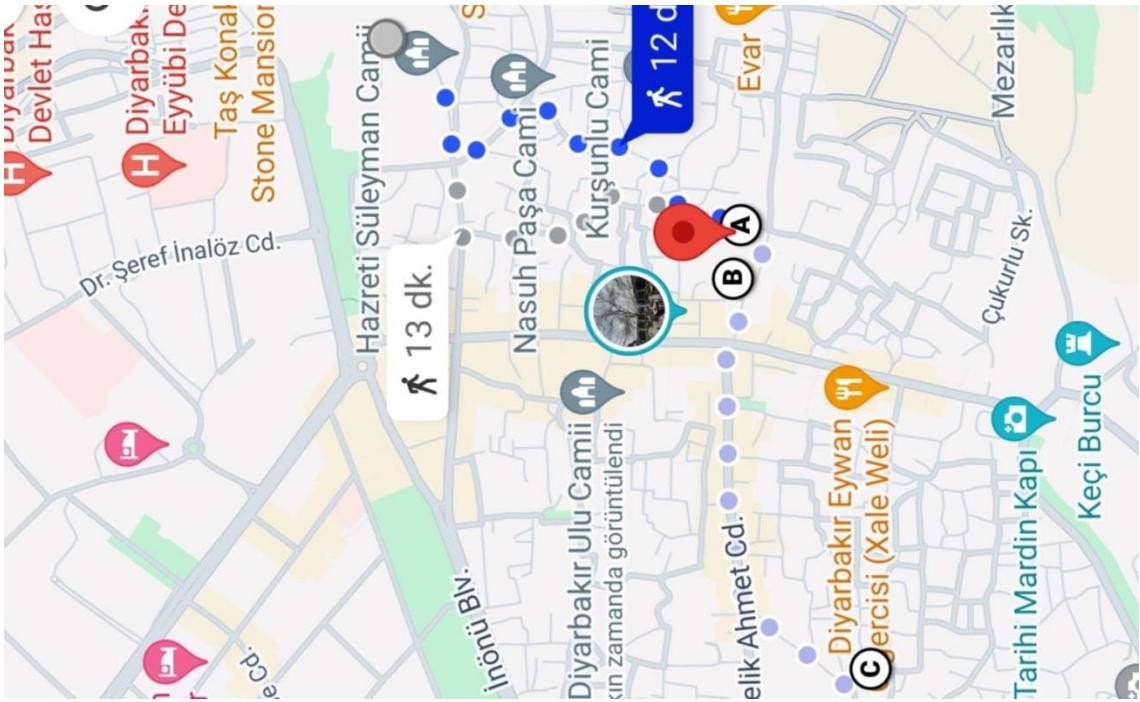
namazgâh ve havuzdan meydana gelen bir kompleksin parçasıdır. Avlunun güneyinde yer alan harim ile doğu ve batı taraflarındaki maksureler külliye'nin ilk yapılarıdır. Hanefiler Bölümü; enine dikdörtgen planlıdır. Harim kısmı mihrap duvarına dik uzanan bir sahnin ile iki yanında yer alan mihrap duvarına paralel üçer sahninden oluşmaktadır. Bu plan şeması ile Şam Emeviye Camii planıyla benzerlik gösteren yapı üç katlı bir görünüm sergileyen dış cephesiyle dikkat çekmektedir. Şafiiler Bölümü, avlunun kuzey batısına Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiştir. Enine dikdörtgen planlı ve üç sahninden oluşmaktadır. Cami avlusunun doğu ve batı kenarında konumlandırılmış olan ve dış cephelerinin estetik taş işçiliği ile dikkat çeken maksurelerin görülmesinin ardından Harita üzerinde C noktası olarak belirtilen Parlı Safa Camii'ne geçilir. Bulunduğu mahalleye adını veren caminin Şah İsmail'in dedesinin isteği üzerine Uzun Hasan tarafından 15. yüzyıl ortalarında inşa edildiği kabul edilmektedir. Yapı, kare kaide üzerinde silindirik yükselen tek şerefeli zarif minaresi ile dikkat çekmektedir.

Rota Haritası 14: Kentin Müslüman Kimliği Rotası

Cami bahçesinde yer alan haziresinde İslam bilgini Müslihiddin Lari'nin mezarı yer almaktadır (Gürhan, 2013). Zarif bezemeleri ile Diyarbakır camileri içinde ayrı bir yere sahip olan minaresinin kaidesinin üst kısmında yer alan geometrik kuşak, çini kakma tekniği ile renklendirilmiştir. Bu estetik minarenin kalker üzerine applike edilen firuze

sırlı çini parçalarının oluşturduğu süslemelerin görülmesinin ardından harita üzerinde D noktası olarak belirtilen Şeyh Matar Camii'ne geçilir. Savaş Mahallesi'nde yer alan cami bir zamanlar Şeyh Mutahhar'ın mezarının bulunduğu arsa üzerine inşa edildiği için Şeyh Mutahhar (Mattar) adını almıştır. Akkoyunlular Dönemi'nde inşa edilen yapı minaresi ile ünlüdür. İslamiyet öncesinde inşa edildiği rivayet edilen ve dört ayak üzerinde yükselen yapısı ile Anadolu'da tek olma özelliğine sahiptir (Çatalbaş, 2013). Söylenceye göre bu minarenin dört ayağı İslam'ın dört mezhebini simgelemektedir. Bazalt dört ayak üzerinde yükselen minarenin gövdesinde celi sülüs hatlı, Azhap Suresi'den ayetler içeren Arapça iki yazı kuşağı yer almaktadır. Diyarbakır'ı ziyaret eden misafirlerin ilgisini çeken minarenin altından yedi defa geçerek tutulan dileklerin gerçekleşeceğine dair bir inanış hâkimdir. Rotamızın son durağı olan camiden sonra temadan bağımsız olarak çok yakınında yer alan Mar Petyun Keldani Kilisesi de ziyaret edilerek farklı iki dinin ibadet mekanlarının neredeyse yan yana olması üzerine konuşulabilir.

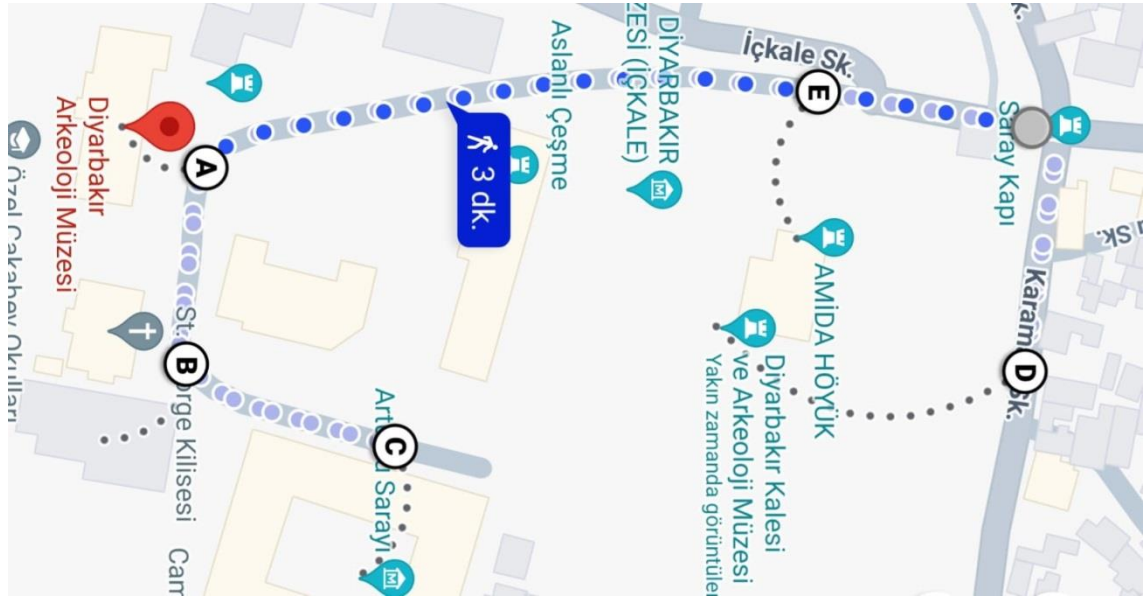
Rota Haritası 15: Kentin Hristiyan Kimliği Rotası

Hristiyanlığın gelişmesinde önemli bir rol oynayan Diyarbakır'da 309 yılında gerçekleştirilen Başpiskoposlar Kongresi kentin Hristiyanlık açısından önemini vurgulamaktadır. 311 yılında Roma'nın Hristiyanlığı resmi din ilan etmesiyle birlikte

önemi daha da artan Amid Mezopotamya bölgesinin başkenti haline getirilmiştir. Geçmişte var olan kiliselerin ancak bir kısmı günümüze gelebilmiş olsa da kentin Hristiyan kimliğinden söz edebileceğimiz tematik bir rota oluşturulabilir. “Kentin Hristiyan Kimliği Rotası” harita üzerinde A noktası olarak belirtilen Saint George (Kara Papaz Kilisesi) kilisesi ile başlatılabilir. Saint George Kilisesi, Kaleiçi Müze Kompleksi içinde yer aldığı için temadan bağımsız olarak öncelikle müzeler ziyaret edilebilir. Kilisesi’nin 4. veya 5. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir. Bizans stilindeki kilise Dicle Nehri’ne hâkim bir noktada yer almaktadır. Aktif olarak ibadet için kullanılmayan kilise sanat galerisi olarak işlevlendirilmiştir. Kilise mimarisi gözlenebilirken güncel sergilerin de görülebildiği bir durak olması açısından önemlidir. Harita üzerinde B noktası olarak belirtilen Surp Giragos Ermeni Kilisesi kent merkezinde yer almaktadır. Kaynaklarda 16.yüzyıla tarihlenen kilise Diyarbakır’da günümüze ulaşan en geniş ibadet mekânına sahip olan Ermeni kilisesi olma özelliğine sahiptir. Bazalt taşın hâkim olduğu yapıda mekânın strüktürünü sütunlara oturan kemeler ile kemerleri yatayda birbirine bağlayarak örten ahşap kirişli üst örtüsü oluşturmaktadır. Bazalt kemerleri, ahşap kirişleri ve ışıklandırmasıyla oldukça etkileyici görünen kilisenin ardında harita üzerinde C noktası olarak gösterilen Mar Petyun Keldani Katolik Kilisesi’ne geçilir. Günümüzde Katolik Keldaniler tarafından kullanılan Mar Petyun Kilisesi Savaş Mahallesi’nde yer almaktadır. Kilisenin inşa tarihi tam olarak bilinmese de 17.yüzyıla ait bir yapı olduğu sanılmaktadır. Ana mekânı dört neften oluşan Surp Giragos Kilisesi ile Dört Ayaklı Minare’nin yakınlığı dikkat çekmektedir. Papaz evi ve misafirhaneden oluşan bir yapı topluluğunun parçası olan kilisenin görülmesinin ardından harita üzerinde D noktası olarak gösterilen Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi’ne doğru yürünür. Yazılı kaynaklardan Diyarbakır kent merkezinde Süryanilere ait çok sayıda kilisesinin varlığı bilinmektedir ama günümüze ulaşan tek Süryani kilisesi Meryem Ana Kilisesi’dir. Mardin Deyrul Zafaran Manastırı’ndan gelen Patrik II. Yakup 1871 yılından vefatına kadar burada yaşamış ve kilise o dönem Patriklik Merkezi olarak da hizmet vermiştir. Bizans Dönemi’nden kalan apsisi, Roma Dönemi özellikleri gösteren kapısı ile ilgi çeken bu kilisenin görülmesinin ardından tur sonlandırılır.

Bir kenti tanımanın, anlamının yolu kentin müzelerinden geçer düşüncesiyle binlerce yıllık tarihi geçmişe sahip olan ve kentin çekirdeğini oluşturan Kaleiçi’nde “Kentın Belleği” temalı bir müze rotası oluşturulabilir. Müze turuna tarihi Saray

Kapı'dan başlanarak harita üzerinde A noktası olarak belirtilen Arkeoloji 1 müzesine geçilir. Diyarbakır ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntuların kronolojik olarak sergilendiği müzenin zemin katında Körtiktepe, Çayönü, Hakemi Use, Kenan Tepe, Müslüman Tepe, Hırbemerden Tepe, Kavuşan Höyük, Ziyaret Tepe, Üç Tepe, Hilar Mağaraları ve İçkale kazılarına ait sergi salonları yer almaktadır. Anadolu'nun yerleşik düzene geçişinin erken evresinde yer alan 12.000 yıllık geçmişi ile Körtiktepe ile Çayönü buluntularının görülmesinin ardından harita üzerinde B noktası olarak gösterilen Saint George Kilisesi'ne geçilir.

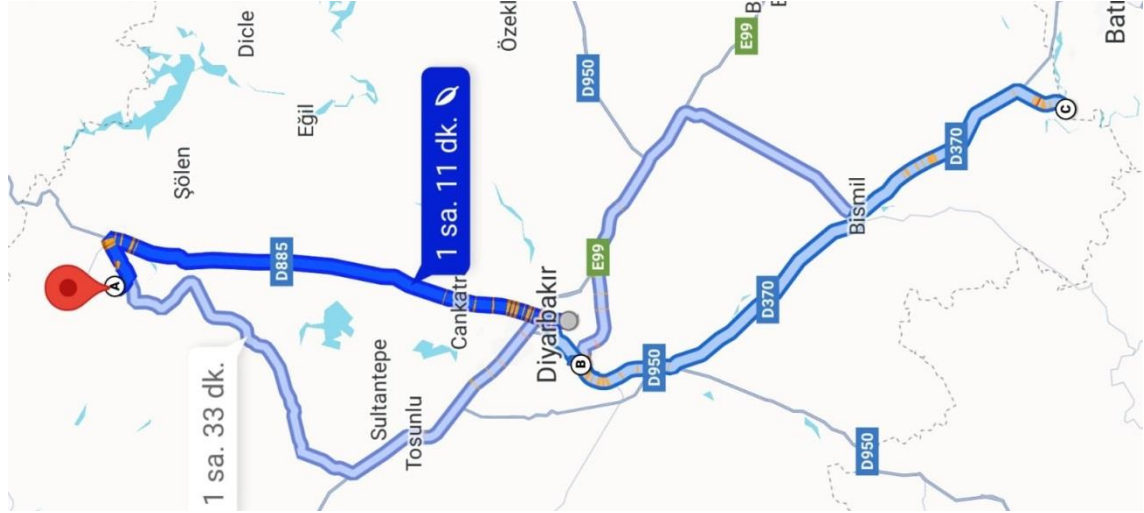
Rota Haritası 16: Kentin Belleği Müzeleri Rotası

Bizans mimarisi özellikleriyle dikkat çeken yapıya restore edilerek Müze Müdürlüğüne bağlı sanat galerisi işlevi kazandırılmıştır. Hem iç mekânında hem de dış mekânında yapılan ışıklandırma çalışması ile Bizans dokusunu hissettiren yapıdan, harita üzerinde C noktası olarak belirtilen Artuklu Sarayı'nın kazılarının yapıldığı açık hava müzesine geçilir. Diyarbakır'da yapılan ilk arkeolojik kazı olan Artuklu Sarayı Kazısı ilk defa 1961 yılında İstanbul Üniversitesi Öğretisi Üyesi Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından başlatılmıştır. Kazı çalışmaları, uzun bir aranın ardından 2018 yılında Prof. Dr. İrfan Yıldız'ın bilimsel danışmanlığında tekrar başlatılmıştır. Kazı

çalışmalarında Artuklu Sarayı'nın avlulu, dört eyvanlı ve çinilerle süslü olan havuzlu divanhanesi ortaya çıkarılmıştır. El-Cezeri'nin yaşadığı ve dünyada ilk robotların yapıldığı yer olan Artuklu Sarayı'nın görülmesinin ardından harita üzerinde D noktası olarak işaretlenmiş olan Arkeoloji 2 müzesine geçilir. Tematik Sergileme yapılan bina 1887-1891 yılları arasında Hasan Paşa tarafından Jandarma Kışlası olarak yaptırılmıştır. Zemin katta kentin İslam orduları tarafından fethedilmesiyle başlayan döneme ait nadide eserler, Diyarbakır Ulu Camii maketi ve Cezeri'ye ait eserlerin maketleri sergilenmektedir. 1. Katta yer alan Neolitik Dönüşüm salonlarında yer alan Dicle Vadisi, Fauna ve Flora, Yerleşik Düzene Geçiş, Ticaret, Ölüm ve İnanç temalarındaki sergilemeler, canlandırmalar ve maketlerin görülmesinin ardından rotanın son durağı olan ve harita üzerinde E noktası olarak belirtilen Amida Höyük'e geçilir. Amida Höyük'ün Hurriler, Hurri-Mitanniler, Bitzamani Krallığı, Asurlular, Romalılar, Bizanslılar, Nisanoğulları, Eyyubiler, Artuklular ve Akkoyunlular döneminde yönetim merkezi olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Çalışmalarda İslam orduları şehri fethettiğinde şehrin yöneticisi olan Meryem-i Dara'nın kaçarken kullandığı söylenen ve efsanelere konu olan tünelin tespit edilmiş olması yüzlerce yıllık bir efsanenin de gerçekliğinin kanıtlanması açısından oldukça önemlidir. İlerleyen kazı çalışmalarında Amida Höyük'teki yerleşim izlerinin günümüzden 12.000 yıl öncesine kadar gidebileceği düşünülmektedir.

Arkeoturizm açısından önemli bir potansiyele sahip olan Diyarbakır'da, arkeolojik kazı alanlarını konu alan Diyarbakır'da Arkeoturizm temalı bir tur rotası oluşturulabilir. Rotanın başlangıç noktası olan ve Kaleiçi'nde yer alan Amida Höyük 9000 yıldır kesintisiz olarak Diyarbakır'ın yönetim merkezi olması bakımından önem taşımaktadır. Amida Höyük'te binlerce yıldır akan su kaynağı ve bu kaynağa açılan bir tünel (kaçış tüneli) ayrıca Artuklu Sarayı'nın divanhanesinin salonu ve odaları gün yüzüne çıkartılmıştır. El-Cezeri'nin yaşadığı ve dünyada ilk robotların yapıldığı Artuklu Sarayı'nı da içermesi açısından oldukça önemli olan höyüğün görülmesinin ardından harita üzerinde A noktası olarak belirtilen Zerzevan Kalesi'ne geçilir. Diyarbakır'ın Çınar ilçesinde, Diyarbakır-Mardin karayolunun 45. kilometresinde yer almaktadır. Antik Kral Yolu üzerinde yer alan Zerzevan Kalesi stratejik öneme sahip bir Roma garnizon yerleşimidir. I. Anastasios ve Justinianos dönemlerinde onarılan ve yeniden inşa edilen kalede; kilise, savunma ve gözetleme kuleleri, surlar, yer altı ibadethanesi,

Mithras Tapınağı, yeraltı sığınağı, kaya mezarları, tonozlu mezarlar gibi birçok yapı yer almaktadır.

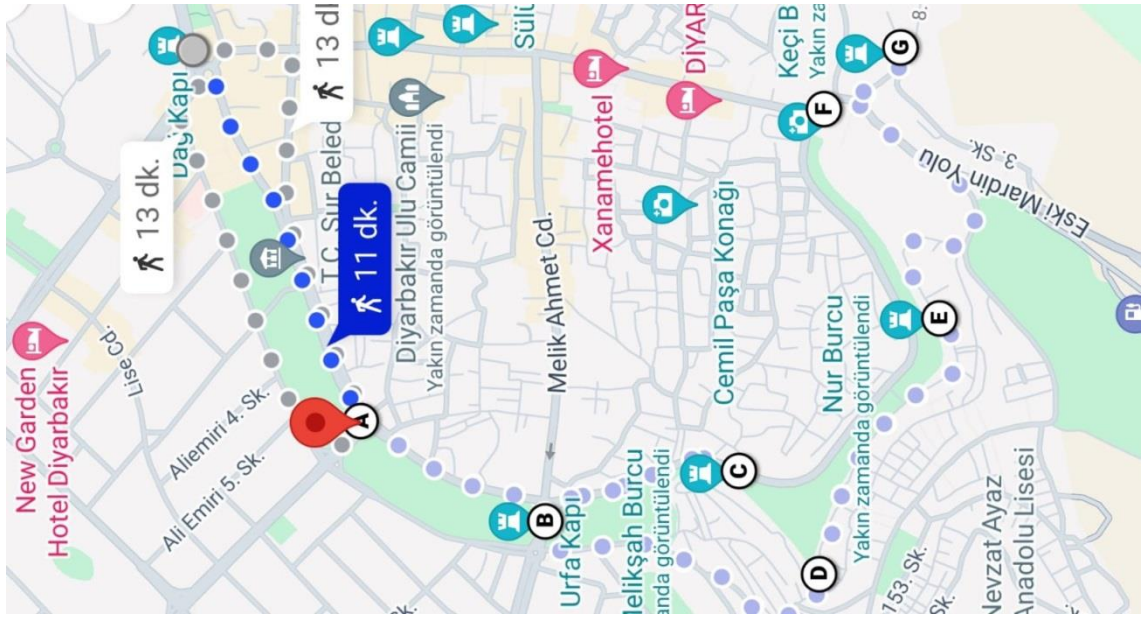

Rota Haritası 17: Diyarbakır'da Arkeoturizm Rotası

Mithras Tapınağı; kilisenin kuzeyinde yer almaktadır. Ana kayaya oyularak oluşturulan yapı otuz beş metrekarelik tapınağın doğu duvarında ana kaya külesine oyulmuş sütunlar, orta kısımda büyük bir niş ve iki yanında küçük birer niş yer almaktadır. Küçük nişlerden birinde su veya kan çanağı olduğu düşünülen bir oyuk, önünde de havuz yer almaktadır. Su veya kan çanağı ile havuz duvarının içinden geçen kanal bağlantılıdır. Tavanında Mithras ayinlerinde kullanılan boğanın asılması için kullanılan dört adet bağlama yeri bulunmaktadır. Giriş kısmında yazıt ve sembollerin açık bir biçimde görüldüğü bu yapı Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırında yer alan tek Mithras tapınağı olma özelliğine sahiptir. Özellikle Mithras tapınağı üzerine konuşulduktan sonra harita üzerinde B noktası olarak belirtilen Çayönü'ne geçilir. Çayönü'nde ilk köy yerleşmeleri açık hava özelliği taşıyan yuvarlak, çukur tabanlı saz ve ince dallar ile örülerek kil ile sıvanan küçük kulübelere oluşmuştur. Aşamalar halinde gelişen mimarinin Izgara Planlı Yapılar Evresi'nde kuzey güney doğrultusunda uzanan ortalama 30-35 metre uzunluğunda olan ve üç bölümden oluşan yapılar da görülmektedir. Çayönü ölü gömme gelenekleri ile öne çıkmaktadır. Ölüler çoğunlukla hoker pozisyonunda ve evlerin alt katlarına, gömülmüşlerdir. Bazı cesetlerin etleri

çürüyene ve sadece kemikler kalana kadar bekletildiği daha sonra kemiklerin tek tek dizildiği anlaşılmaktadır. Ölü gömme geleneklerindeki değişim, ruhani sınıfın zaman geçtikçe daha karmaşık törenler düzenlediklerini göstermektedir. Çayönü kazısında ortaya çıkarılan ve ölü gömme geleneklerinin anlaşılmasını sağlayan en önemli buluntu olan, 450 kadar insan kafatası içeren “kafataslı yapı”nın görülmesinin ardından harita üzerinde C noktası olarak belirtilen Körtiktepe’ye doğru yola çıkılır. Diyarbakır’ın Bismil ilçesinde yer alan höyükteki arkeolojik çalışmalar Neolitik dönemi anlama konusunda önemli bilgiler sağlamaktadır. Ölü gömme geleneklerinin en iyi izlendiği yerlerin başında gelen Körtiktepe aşu boyası ile bezenip mezarlara yerleştirilen iskeletlerin yanı sıra bazı mezarlara bırakılan süs eşyaları ile de dikkat çekmektedir. Körtiktepe’de ele geçirilen kemiklerin üzerinde inanç sistemleri ve ölü gömme teknikleriyle ilgili olduğu düşünülen kesilere rastlanmıştır. Bu kesiler farklı yerlerde ama hep aynı yönde uzanmaktadır. Ölülerin etlerinin bıçaklar ile kemiklerden sıyrılarak iskeletin ve kafatasının ayrı gömüldüğü bilinen Körtiktepe’de gömü öncesi ve sonrası ritüeller saptanmıştır. Ölülerini hoker pozisyonunda ve alçı kaplayarak gömmeleri “ölümden sonra yaşam” inançlarının olabileceğini düşündürmüştür. Çoğunlukla yerleşim yerinin dışında bulunan iskeletlerin üzerinde geleneksel yöntemlerle kırmızı, siyah, kahverengi aşu boyası ile desenler yapıldığı görülmektedir. Tur rotamızın son durağı olan ve günümüzde baraj suları altında kalan fakat baraj suları çekildiğinde bir ada gibi su üzerinde görünen höyük, özellikle neolitik yerleşimlerle ilgilenen turistler için tur programlarına eklenebilir.

Tarihi Kenti sarıp sarmalayan, kente hâkim olan uygarlıkların izlerini taşıyan ve adeta bir yazıt müzesi niteliği taşıyan Diyarbakır Surları üzerinde Abbasi, Mervani, Büyük Selçuklu, Artuklu ve Eyyubi dönemlerine ait çok sayıda figürlü süsleme görülmektedir. Anadolu’nun yerli kültürü ile Sasani, Bizans ve Avrasya hayvan üslubunun genel özelliklerini taşıyan bu figürlü süslemeler çoğunlukla kapılar ve önemli burçlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kente hâkim olan uygarlıkların izlerinden olan kitabelerin, figürlü süslemelerin ve efsanelerin konu edilebileceği kültürel miras temalı “Diyarbakır Surlarında Tarihi Kent” turu gerçekleştirilebilir. Tur rotası, tarihsel süreçte Harput Kapısı ve Bab-ı Cebel Kapısı olarak da bilinen Dağ Kapı ile başlatılabilir. Roma, Bizans, Abbasi, Mervani dönemlerine işaret eden kitabeler yer almaktadır.

Rota Haritası 18: Diyarbakır Surlarında Tarihi Kent Rotası

Dağ Kapı iki yanında yer alan dairesel burçların üzerinde yer alan dağ keçisi, boğa figürleri ile dikkat çekmektedir. Abbasi dönemine ait kitabenin üst kısmında yüksek kabartma tekniğiyle yapılmış olan iki kaplan figürü, kaplanların hemen üstünde iki yanında birer kuş olan ve Şamanizm’de dünyanın eksenini belirlediğine inanılan hayat ağacı kabartması görülmektedir. Hayat ağacının bu önemli konumu nedeniyle ejder, aslan ve kuş figürleri tarafından korunduğuna inanıldığına konuşulmasının ardından harita üzerinde A noktası olarak gösterilen ve tarihî kente çift yönlü bir giriş çıkış sağlayan Çift Kapı görülerek harita üzerinde B noktası olarak belirtilen ve tarihsel süreç içerisinde Rum Kapı olarak da adlandırılmış olan Urfa Kapı’ya geçilir. Kitabesine göre Artuklu döneminde inşa edilmiş olan kapının üç girişinden ortadakinin Hümayun Kapısı olarak işlev gördüğü, sultan sefere çıkarken açıldığı ve sonrasında tekrar kapatıldığı sanılmaktadır. Güney girişinin üzerinde Artukluların İnaloğulları’na karşı kazandıkları galibiyete gönderme yaptığı sanılan stilize edilmiş bir boğa başı ve bu boğa başına basar şekilde tasvir edilmiş bir kartal kabartması görülmektedir. Semboller üzerine konuşulmak üzere harita üzerinde C noktası olarak belirtilen Melikşah Burcu’na geçilir.

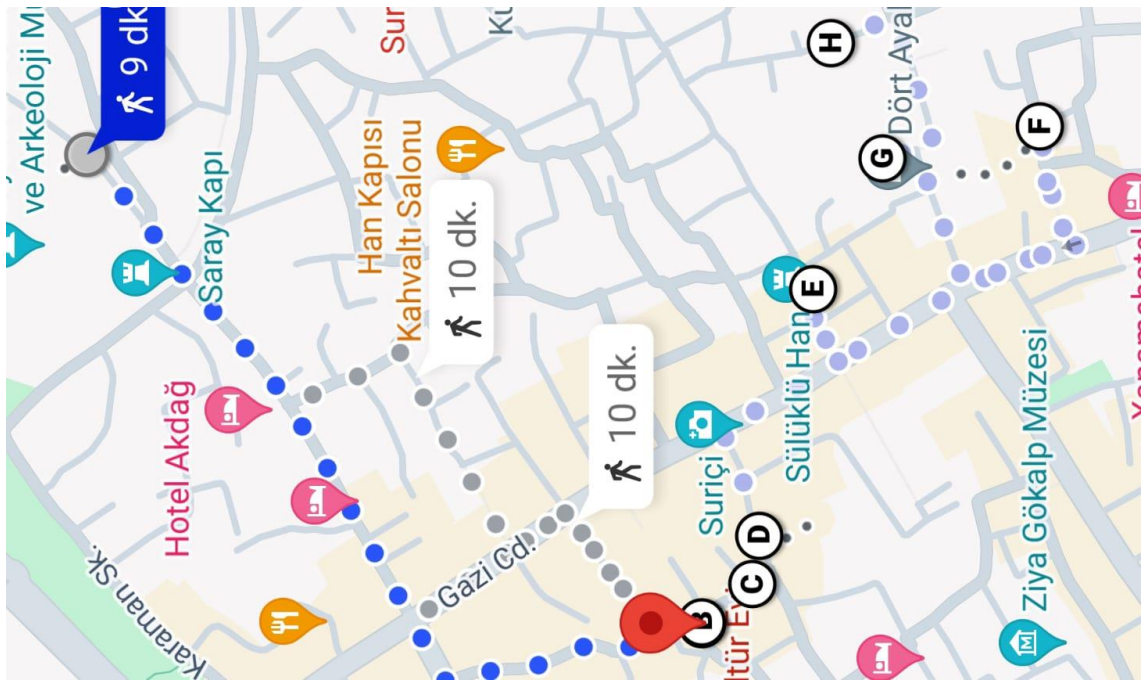
Nur Burcu olarak da bilinen burç Selçuklu Hükümdarı Melikşah döneminde 1088-1090 arasında inşa edilmiştir. Burcun ön yüzünde, çiçekli kûfi yazı ile yazılmış olan kitabesinin etrafında gücün, zaferin sembolleri olarak kullanılan hayvan kabartmaları görülmektedir. Üst kısımda görülen kartalın altında karşılıklı birer at, aslan ve antilop, geyik ve başında bir kuş bulunan insan kabartması görülmektedir. Nur Burcu üzerinde görülen Kuyruğu düğümlü atlar galibiyet ve matemim simgesi olarak kullanılmıştır. Ölümsüzlük otu yediği için ölümsüz olduğuna inanılan geyik aynı zamanda ölümsüzlüğün simgesi kabul edilmiştir. Nur burcu üzerinde bağdaş kurmuş, karşılıklı oturan ve başlarının üzerinde uçmak üzere görülen birer kuş olan iki insan figürü görülmektedir. Bu görünüm, efsanevi “Hüma” kuşunu hatırlatmaktadır. Türk ve İran mitolojisinde devlet kuşu olarak kabul edilen Hüma, inanışa göre gökyüzünde yaşamaktadır. Hüma aynı zamanda Oğuz hakanının eşinin sembolüdür. Buradan yola çıkılarak Nur Burcu üzerindeki başında kuş olan figürün de hükümdarın eşini temsil ettiği düşünülmektedir. Bu anlatımın ardından harita üzerinde D noktası olarak belirtilen ve bir güç gösterisi efsanesinin anlatılacağı Ben û Sen’ e geçilir. Efsaneye göre Diyarbakır hükümdarlarından biri çok sağlam ve süslü burç yapılması için bir yarışma düzenler ve bir usta ile kalfa yarışmaya katılır. Yedi Kardeş Burcunu usta, Ulu Beden (Evli Beden) Burcu’nu ise kalfa yaptırır. Burçlar tamamlanınca görmeye gelen hükümdarın, kalfanın yaptırdığı Ulu Beden Burcu’nu seçmesi ve ödüle lâyık görmesi üzerine usta kendini Yedi Kardeş Burcu’ndan aşağı bırakarak intihar eder. Ustasının ölümünü gören kalfa da kendini Ulu Beden Burcu’ndan bırakır ve o günden sonra iki burç arasında kalan yerlere Ben û Sen Vadisi denir (Öztürk ve Yıldız, 2016). Bu trajik efsanenin ardından harita üzerinde E noktası olarak gösterilen Yedi Kardeş Burcu’na geçilerek surun efsanesi anlatılır. Efsaneye göre Bizans imparatoru Dukas Urfa Kalesi Tekfuru Tavadanos’tan Diyarbakır Kalesi’ni fethetmesini ister. Kalabalık bir orduyla Diyarbakır Surları’nı kuşatan Tavadanos bir elçi göndererek kalenin yıkılmadan anlaşma yoluyla teslim edilmesini ister. Bu öneri karşısında, yedi kardeş bir plan yaparlar ve bu plan gereği kardeşlerin en büyüğü olan Tolga Bey, düşman elçisine kaleyi teslim edeceklerini fakat anahtarı almaya tekfurun gelmesini istediklerini söyler. Kaleye gelen tekfur yedi kardeşi beyazlar giymiş şekilde görür. Ezan okunurken kardeşlerden en küçüğü Ertunga hızla kalenin altındaki cephaneliği ateşe verir ve büyük bir patlama meydana gelir. Komutansız kalan Bizans ordusu kentten püskürtülür. Bu

olaydan sonra Yedi Kardeş Burcu adı verilen burçtan F noktası olarak belirtilen, Diyarbakır'ın Mezopotamya'ya açılan kapısı Mardin Kapı'ya geçilir. Üzerinde yer alan kitabelere göre Abbasi dönemine tarihlenen kapı, Tel Kapı ve Bengü Kapı olarak da bilinmektedir. Tur rotamızın son durağı olan ve harita üzerinde G noktası olarak belirtilen Keçi Burcu bilinen en eski burçtur. Kitabesine göre Mervanoğlu Ahmet tarafından yaptırılmıştır. Keçi Burcu, dairesel burçtan ve kuzeyinde yer alan on bir kemerli mekândan oluşmaktadır. Dairesel mekân Roma dönemi mimarisi özellikleri göstermektedir. Oldukça sade düzenlenmiş olan Keçi Burcu'nun iki yanında yer alan burçlar üzerinde boğa ve aslan figürleri ile öne çıkan kabartmalar yer almaktadır. Bu kabartmaların güç ve hâkimiyet gibi sembolik anlamlarının konuşulmasının ardından, günümüzde sergilerin ve toplantıların düzenlendiği bir açık hava mekânına dönüşen Keçi Burcu'nda Hevsel Bahçeleri manzarasına karşı içilen çay ile tur sonlandırılır.

Diyarbakır'ın kültürel dokusu içinde tam gün sürecek bir yürüyüş rotası düzenlenebilir. Bu rota kent tarihi ile ilgili genel bir çerçeve oluşturmamıza yardımcı olabilecek Kaleiçi Müze Kompleksi'nden başlatılabilir. 19. yüzyılda Osmanlı hâkimiyeti altında olan Diyarbakır, Tanzimat Fermanı sonrasında Osmanlı topraklarında gerçekleşen batılılaşma hareketlerinden etkilenmiştir. Kaleiçi'nde yer alan, genel olarak 19. ve 20. yüzyıla tarihlenen ve günümüzde müze binaları olarak kullanılan kamu yapıları hem iç mekânlarında sergilenen eserler ile hem de giriş cephelerinde görülen neoklasik etkili düzenleme ile önem taşımaktadır. Müze Teşhir Binası, Valilik Makamı, Müze İdari Binası ve Atatürk Müzesi neoklasik dış cepheleri ile dikkat çeken 19. ve 20. yüzyıllara tarihlenen yapılarıdır. Kentin Osmanlı toprağı olduğu dönem ile ilgili konuşmaya fırsat sunan binaların giriş cephelerinin vurgulandığı, müze binalarının iç mekânlarında kent arkeolojisinin, sanatının, hâkimiyet kuran devletlerin bıraktığı eserlerin görüldüğü ve kent tarihinin konuşulduğu müze ziyareti; Amida Höyük ve Artuklu Sarayı kazılarının gerçekleştirilmekte olduğu kazı alanının, Sanat Galerisi olarak kullanılan bir Bizans Kilisesi olan Saint George Kilisesi'nin görülmesinin ardından harita üzerinde A, B ve C noktası olarak gösterilen, birbirlerine birkaç dakika mesafede olan Diyarbakır Kültür Evi, Cahit Sıtkı Tarancı Evi ve Ahmet Arif Edebiyat Müzesi görülmek üzere Saray Kapı kullanılarak çıkış yapılır. Kentin kalabalık caddelerinden olan, kent kültürü ve kentin sosyo-ekonomik yönü ile ilgili çıkarımların yapılabileceği Hz. Süleyman Caddesi üzerinden yaklaşık on dakikalık bir yürüyüş ile

Diyarbakır'ın geleneksel konutlarının görülebileceği dar sokaklarına girilerek Diyarbakır Kültür Evi'ne varılır. Ağırlıklı olarak müzik dinletilerinin yapıldığı ve hemen her gün konserlerin düzenlendiği mekân, kemerlere oturan sütunlar ile oluşturulan revaklı avlusu, yarı açık mekanları ve odalarında sergilenen eşyaları ile Diyarbakır'ın geleneksel konutlarını yansıtmaktadır. Kentin günlük ev yaşamının ve müzik kültürünün anlaşılmasını sağlayan Kültür Evi'nde verilen molanın ardından harita üzerinde B noktası olarak gösterilen ve Diyarbakır Kültür Evi'nin yanında yer alan Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi'ne geçilir. 1733 yılında inşa edilen ve ünlü şairimizin doğduğu, çocukluk yıllarını geçirdiği ev Diyarbakır konut mimarisinin tüm özelliklerini taşımaktadır. Açık bir avlu etrafında yer alan dört kısımdan oluşan ev tamamen bazalt taştan inşa edilmiştir. On dört oda, mutfak, kiler ve diğer mekânlardan oluşan ev, ikinci katındaki çift kemerli açıklığın ardında yer alan eyvanı ve baş odası ile dikkat çekmektedir. Evin avluya bakan cephesinde yer alan kapı ve pencerelerinin kemerleri stilize bitkisel motifler ile süslenerek bazaltın ağır görünümü hareketlendirilmiş, hafifletilmiştir (Haspolat, 2021). Dışardan görünümü oldukça sade ve korunaklı olan yapının, kentin içe dönük kültürü ile şekillenen oldukça süslü avlusunun görülmesinin ardından bir dakikalık yürüyüş ile harita üzerinde C noktası olarak belirtilen Ahmet Arif Edebiyat Müzesi'ne geçilir. 1927 yılında Diyarbakır'da doğan ve şiirlerinde Diyarbakır'ın folklorik değerlerini sıklıkla işleyen şairimizin adının verildiği müze yaklaşık yüz yirmi yıllık bir sivil mimarlık örneğidir. Altı odalı ve avlulu olan Ahmed Arif Müzesi'nin avlusunda şairin portresi ve "Anadolu" şiiri yer almaktadır. Odalardan birinde Ahmed Arif'in daktilosu, gözlüğü ve şiir karalamaları yaptığı kağıtlar görülmektedir. Edebiyat araştırmaları yapmak isteyen araştırmacılar için hazırlanmış olan kütüphanesinde Nobel Edebiyat Ödülü almış tüm yazarların kitaplarına ulaşabilmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yetişmiş edebiyatçıların fotoğrafları eyvan duvarlarını süslemektedir. Kente gelen edebiyatçıları kentin edebiyatçıları ile buluşturan hem mimarisi hem de içeriği ile kültürel aktiviteler için hoş bir toplanma alanı sunan müzenin görülmesinin ardından harita üzerinde D noktası olarak gösterilen ve giriş cephesi üzerinde güç ve iktidarın simgesi aslan ve boğa kabartmaları görülen Diyarbakır Ulu Camii Külliyesine geçilir. Doğulu ve batılı birçok seyyah tarafından anlatılan Diyarbakır Ulu Camii Külliyesi, merkezi bir avlu etrafında şekillenen Hanefiler Camii, Şafiiler Camii, Mesudiye Medresesi, Zinciriye Medresesi

ve doğu-batı maksurelerinden oluşmaktadır. Ortadaki avlunun güneyinde yer alan harim mekânı ile maksureler kompleksin ilk yapılarını oluşturmaktadır. Kentin sembollerinden olan caminin minaresi Anadolu’da benzerine az rastlanan minarelerdendir. Kare planlı bir kaide üzerinde yine kare gövde olarak yükselen minare yazı kuşakları ile beş bölüme ayrılmıştır. Minare üzerinde dekoratif olarak öne çıkan ve caminin geçirdiği onarımları gösteren kitabeler çiçekli kufi yazı ile oluşturulmuştur. Süsleme kuşakları ve madalyonlar hatayi, palmet, rumi ve kıvrık dallar ile doldurulmuştur. Şam Emeviye Camii planı ile benzerlik gösteren Hanefiler Camii ile maksurelerin avluya bakan cephelerinde görülen Helenistik ve Roma mimarisi etkilerinin konuşulmasının ardından küçük bir avlu etrafında gelişen medreselerinde dönemin eğitim sistemi ile ilgili bilgiler sunularak harita üzerinde E noktası olarak gösterilen Sülüklü Han’a gidilmek üzere Gazi Caddesi’ne çıkılır.

Rota Haritası 19: Tarihi Kentte Tam Gün Yürüyüş Rotası

İsteğe bağlı olarak cadde üzerinde yer alan Hasan Paşa Hanı ve Kuyumcular Çarşısı da programa dâhil edilebilir. Sülüklü Han, adını avlusunda yer alan kuyudan şifa amaçlı çıkarılan sülüklerden almıştır. Günümüzde kafe olarak kullanılan mekân otantik dokusu ile dikkat çekmektedir. Avlusunun etrafı revaklarla çevrili olan ve revak

açıklıklarının arkasında odalar yer alan han, çarşı dokusunun içerisinde yer almaktadır. Yöreye özgü kahvelerin ve reyhan şerbetinin tadılabileceği bir mola verildikten sonra Dökümcüler Sokak kullanılarak harita üzerinde F harfi ile gösterilen Dört Ayaklı Minare'ye geçilir. Yapı Savaş Mahallesi'nde yer almaktadır. Şeyh Mutahhar'ın mezarının bulunduğu arsa üzerine inşa edildiği için Şeyh Mutahhar (Mattar) adını alan caminin minaresidir. İslamiyet öncesinde inşa edildiği rivayet edilen ve kitabesi üzerinde yer alan minare dört ayak üzerinde yükselen yapısı ile Anadolu'da tek olma özelliğine sahiptir (Çatalbaş, 2013). Söylenceye göre bu minarenin dört ayağı İslam'ın dört mezhebini simgelemektedir. Bazalttan dört ayak üzerine yükselen bir mühendislik harikası olduğu düşünülmektedir. Gövdesinde celi sülüs hatlı, Azhap Suresi ayetleri içeren Arapça iki yazı kuşağı yer alan minarenin görülmesinin ardından harita üzerinde G noktası olarak belirtilen ve dört ayaklı minarenin çok yakınında yer alan Mar Petyun Keldani Kilisesi'ne geçilir. Kilise bazilikal plan şemasına sahiptir. Doğu batı doğrultusunda ahşap kirişli düz üst örtünün görüldüğü yapı oldukça sade tutulmuştur. Doğu cephede dışa beşgen bir çıkıntı yapan ve yarım kubbe ile örtülmüş olan apsis yer almaktadır. Apsiste sütüncelere oturmuş yedi dilimli kemer çerçeveye sahip yanları kapalı ahşap bir altar ve altarın önünde İncil kürsüsü yer almaktadır. Apsis önü beş santim kadar yükseltilerek iki renkli taş kullanımıyla baklava dilimli bir düzenleme oluşturulmuş, böylece apsis önüne hareketlilik kazandırılmıştır. Kilise iç bezemesiyle yerel üsluba işaret etmektedir. Özellikle nişleri, dilimli kemer ve mukarnas dolgulu kavsaraları ve taş bezemeleri açısından İslam üslubunu da barındırdığı söylenebilir. Bazalt taş ve ahşap malzeme ile inşa edilmiş olan iç mekânın ışıklandırılmasıyla oluşturulan etkileyici atmosferin deneyimlenmesinin ardından, birkaç dakikalık bir yürüyüşün ile harita üzerinde H noktası olarak belirtilen Surp Giragos Ermeni Kilisesi'ne varılır. Surp Giragos Ermeni Kilisesi beş nefli bazilikal plana sahiptir. Batı cephesinde yedi kemerli açıklıkla hareketlendirilmiş olan narteks kısmı yer almaktadır. Ermeni mimari tarihinin önemli eserlerinden biri olan yapı, Ortadoğu'daki en büyük Ermeni Kilisesi olma özelliği taşımaktadır. Bazalt taşın hâkim olduğu yapıda, mekânın strüktürünü sütunlara oturan kemeler ile bunları yatayda birbirine bağlayarak örten ahşap kirişli üst örtüsü oluşturmaktadır. Yapı topluluğunun bir parçası olan ve geleneksel Diyarbakır evlerinin özelliklerini taşıyan konut kısmının görülmesinin

ardından tam günlük Tarihi Kent Diyarbakır'da Kùltür Yürüyüşü temalı turumuz sonlandırılır.

SONUÇ

Tez çalışmamızda, konunun ana odağını oluşturan ve son yıllarda özellikle turizm çevresinde yaygınlaşan bir ifade olarak “Yukarı Mezopotamya’nın Altın Üçgeni” kapsamında ele alınan şehirlerin kültür turizmi potansiyeli değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında mercek altına alınan Urfa, Mardin ve Diyarbakır’ın sahip olduğu tarihi, kültürel, sanatsal ve arkeolojik değerlerinin yanı sıra coğrafi bir markayı temsil eden “Yukarı Mezopotamya” ve “Altın Üçgen” ifadelerinin, söz konusu kadim kentlerin turizm dünyasında öne çıkmasında önemli bir rol oynayabileceği görülmüştür. “Altın Üçgen” ifadesinin birebir aynı bölgeyi kapsamasa da arkeolojik terminolojide de aşağı yukarı benzer bir alana işaret edecek şekilde kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca, ülkemizde yapılan bazı akademik çalışmalarda da karşımıza çıkan bu tanımın daha çok turistik bir bağlamda literatüre girmeye başladığı fark edilmiştir. Bölgenin kültürel turizm açısından önemini altı çizilmeye çalışıldığı bu çalışmanın başlığında yer alan “Altın Üçgen” koordinatları da turizm literatüründeki bağlamda tayin edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın hedefi, söz konusu alanın arkeolojik yazındaki karşılığı paralelinde incelenmesi olmadığından, bu bölgeyle yakın ilişki içinde olan diğer bölgeler çalışma kapsamına alınmamıştır. Bir başka ifadeyle, üçgen sınırlarına giren Urfa, Mardin ve Diyarbakır ülkemizdeki turizm sahasında özellikle tanıtım faaliyetleri çerçevesinde yankı bulan “Altın Üçgen” ifadesiyle ele alınarak, her bir şehrin kültürel hazinesi turist rehberliği alanı kapsamında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tez çalışması kapsamında yapılan çalışmalarla, kültür turizminin UNWTO tarafından üzerinde önemle durulan ve son yıllarda ülkemizde de hızla farkındalık oluşturulması için çeşitli çalışmalar yapılan sürdürülebilirlik konusu için önemi anlaşılmıştır. İnsanların yaşadığı çevrede geçmişten günümüze meydana getirdiği tüm yaratılar olarak tanımlayabileceğimiz “kültür”ün yolu turizm ile kesiştiğinde ortaya çıkan kültür turizmi, özellikle sürdürülebilirlik çerçevesinde önemli bir rol oynamaktadır. Kitle turizminin yıkıcı etkilerine karşı geliştirilen turizm çeşitlerinden olan ve bir üst şemsiye olarak birçok turizm çeşidini kapsayan kültür turizminin eksikliklere rağmen son yıllarda yükselişe geçmiş olması sevindiricidir. Bu tez çalışmasında olduğu gibi, ülkemizin sahip olduğu kültürel zenginliklerin kültür turizmi

açısından bilimsel temelde çalışılması ve tanıtılması gerekliliğinin ortaya çıkması da olumlu bir gelişmedir.

Tez çalışması kapsamında yapılan kaynak araştırmalarında turizm sektöründe yaşanan gelişmelere bağlı olarak turistik ürün çeşitlendirmesi ile ilgili literatürün genişletilmesi gerekliliği gözlenmiştir. Post modern dünyada kültür turizmi kavramı kültürel unsurlara odaklanan turizm tipolojilerini içeren bir üst şemsiye olarak değerlendirilmektedir. Kültür turizmini önemli bir alternatif turizm çeşidi olarak değerlendiren görüşe karşı, bu turizm çeşidinin ana akım bir turizm çeşidi olduğu görüşü yaygınlaşmaktadır. Kültür Turizm Bakanlığı tarafından turizmin tüm yıla yayılması konusunda oldukça elverişli olan kültür turizmini yaygınlaştırma çalışmaları son yıllarda yoğunlaşmıştır. Tüm bu gelişmelerden yola çıkılarak kültür turizminin de kendi içinde alt başlıklara ayrılarak çalışılması ve ilgili literatürün geliştirilmesi gerekliliği sonucu, mevcut tez çalışmasında ele alınan eserler ayrı bağlamlarda değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Sahip olduğu kültürel mirasıyla bilim dünyasını uluslararası boyutta etkileme gücüne sahip olan ülkemizin bu potansiyelinin maalesef yeterli ölçüde değerlendirilebildiği söylenemez. Yeterli alt yapı ve tanıtım çalışmalarının olmayışının yanı sıra, toplumun genel olarak “kültür” ve “turizm” meselesine bakışındaki bilinç düzeyinin de yeterli bir noktada olmayışı ülkemizde kültür turizminin hak ettiği yerde olmamasının bir nedeni olarak yorumlanabilir. Bu alanın geliştirilebilmesi için bilim insanları, iletişim uzmanları, pazarlamacılar, turist rehberleri, yerel yönetimler ve medyanın ortak çalışmalar yapması elzemdir. Ancak özellikle son dönemlerde, tez çalışmasında da yer verilmiş olan Göbekli Tepe gibi ören yerleri arkeoturizmin gelişmesi açısından öncül örnek olarak gösterilebilir.

Mimarlık, kentleşme, sanat anlayışı, din ve yazı sistemleri gibi öncü gelişmelerin görüldüğü Mezopotamya coğrafyasının en kuzeyinde yer alan ve son yıllarda özellikle turizm çevresinde “Mezopotamya’nın Altın Üçgeni” olarak öne çıkarılmaya çalışılan kentler, sahip oldukları coğrafi, tarihi ve kültürel mirasın oluşturduğu bir marka değerine sahiptir. Küreselleşme ile birlikte önem kazanan “Marka Kentler” olgusu uluslararası rekabette kentlerin ve bölgelerin markalaşıp kendilerine özgü yönleri ile öne çıkmalarını gerektirmektedir. Bu gerekliliğin sonucu olarak Urfa, Mardin ve

Diyarbakır'ın "Mezopotamya'nın Altın Üçgeni" adı ile markalaştırılması ve bu markanın yurt içinde ve yurt dışında duyurulması için çalışmalar yapılmaktadır. Söz konusu bölgenin kültür turizmi potansiyelinin çeşitlendirilerek vurgulanması amacı ile kültür turizminin alt kollarından olan inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmine konu olan kültürel varlıkları tarihi, mimari ve sanatsal yönleriyle ele alındığında ortaya birçok turistik rota çıkarılabileceği anlaşılmaktadır. Yukarı Mezopotamya'nın "Altın Üçgeni" başlığı altında kültür turizmi çeşitlerinden olan inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi üzerinden değerlendirdiğimiz kültürel varlıklar başlı başına turistik rotalar oluşturmaktadır. Zamanlama ve ulaşım açısından düzenlemeler yapılarak tematik rotalar oluşturulabilir. Tez çalışmamızda yer alan ve inanç turizmi, arkeoturizm ve kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilen kültürel varlıklar hem tematik rotalara hem de kent kültürünü yansıtacak karma rotalara çok sayıda kültür rotası sağlamaktadır. Sunduğumuz rota önerileri geliştirilerek farklı şekillerde düzenlenip yaratıcı tur rotaları oluşturulabilir.

Hem kültürel sürdürülebilirlik açısından hem de toplumların farkındalığını geliştirmesi açısından oldukça önemli bir yer tutan kültür turizmi araştırmalarının arttırılması gerekliliği göz önünde bulundurularak hazırlanan tez çalışmamızın turist rehberliği literatürüne katkı sağlamak açısından önem taşıdığı düşünülmektedir. Turist rehberliği yazınında kentlerin ve bölgelerin kültürel varlıklarına odaklanan çalışmaların eksikliğini fark edilmesi üzerine bu eksikliği gidermeye yardımcı olabilecek ve kültür turizmi üzerine çalışan araştırmacılara fikir verebilecek örnek bir kültür okuma kılavuzu oluşturma amacıyla hazırlanan tez çalışmamız ile, bölgenin kültür turizmi potansiyelin ortaya çıkarılabilmesi ve değerlendirilebilmesine katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Mevcut çalışma her ne kadar günümüz siyasi sınırlarında kalan üç kent ile sınırlandırılmış olsa da bu bölge ve yakın çevresinin özellikle neolitikleşme evresiyle beraber sunduğu arkeolojik veriler insanlık tarihi ve bilim dünyası için büyük önem teşkil etmektedir. Bu bulgular mimari, sanat, kültür, din, ritüeller, gastronomi ve sosyal yaşam gibi yaşama dair daha pek çok unsura ışık tutabilecek niteliktedir. Elbette bu unsuların her biri ayrı bir ehemmiyete sahip olup, disiplinler arası çalışmalarla bölgenin kadim değerleri öne çıkartılabilir. Bunun yanı sıra, Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde yapılan çalışmaların akademik faaliyetlerle desteklenmesi şüphesiz ki

turizm literatüründe yer almaya başlayan “Altın Üçgen” ifadesinin içinin daha iyi doldurulması ve bölgenin turizm alanında hak ettiği değerin çok daha yüksek bir noktaya taşınmasına büyük katkı sağlayacaktır. Türkiye sınırlarında yer alan ve Altın Üçgen olarak adlandırılan bölgenin özellikle anıtsal zenginliklerinden yola çıkılarak hazırlanan çalışmamızın turist rehberliği alanında gerçekleştirilecek olan kültür turizmi araştırmalarına işaret etmesini temenni etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Acat, F., Yeşilbaş, E. (2020). Artuklu yapıları örnekleminde sanatta kültürel etkileşim. *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt:4 s:2 (64-99).
- Akoğlan Kozak, M., Kızılırmak, İ. (2006). Turistik ürün çeşitlendirmesi: Kültür ve turizm müdürleri görüşlerine dayalı bölgesel yaklaşımlar. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt:3 s:5.
- Akpınarlı, H. F., Uluişik, Y. P. (2021). Yerel kalkınmada halk kültürü projelerinin önemi “Şanlıurfa örneği”. 4. *Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu* Kazan Belediyesi Yayınları.
- Akyüz, G. (1998). *Deyrulzafaran manastırının tarihi*. Resim Matbaacılık. İstanbul
- Akyüz, G. (1998). *Mardin ilinin merkezinde ve civar köylerinde ve ilçelerinde bulunan kiliselerin ve manastırların tarihi*. İstanbul, Resim Matbaacılık.
- Alaeddinoğlu, F., Günal, V., Şahinalp, M. S. (2009). Türkiye’ye yönelik kültürel turizm turları ve başlıca güzergâhlar *Dergi Park* cilt:8 s:1 (275-298).
- Albayrak, Y., Mutlu, S. İ. (2018). Harran ve Soğmatar’da sin kültürünün varlığı. s: 37 (133-144) <https://doi.org/10.17498/kdeniz.397026>.
- Albayrak, Y., Keskin, O. (2022). Edessa mozaiklerinde hayvan tasvirleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* s:171. (97)
- Altun, A. (2006). Anadolu’da Artuklu devri medreselerinin plan şemaları üzerine notlar. *Vakıflar Dergisi*. (229-233).
- Altun, A. (1971). *Mardin’de Türk devri mimarisi*. Gün Matbaası. İstanbul.
- Alper, A. (1987). İslam mimari mirasında peygamberler şehri Urfa. *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı*. (221-233).
- Arınç, K. (2018). Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin inanç turizmi potansiyeli ile bölgesel kalkınma bakımından değerlendirilme imkanları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S:22 (2129-2147).

- Arslan, A. (2020). Şahmeran: şifanın ve bilgeliğin kaynağı yılan kadın. Ö. Güzel (Ed.). *Anadolu'da İnanç Turizmi: Fenomenler, Efsaneler, Kişiler ve Mekanlar* Ankara. Mobil Yayınevi.
- Asouti, E. (2006). Beyond the Pre-Pottery Neolithic B interaction sphere. *Journal of World Prehistory* s:126.
- Aurenche O., Kozłowski S. K (2005). Territories, boundaries and cultures in the Neolithic Near East *Paléorient* 32-1 pp. (154-156).
- Avcıkurt, C., Hacıoğlu, N. (2008). Turizmin çeşitlendirilmesi. *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi* (3) Nobel Yayın Evi. İstanbul
- Ayaz, N., Eren, M. (2020). Türkiye’de inanç turizmi üzerine nitel bir araştırma. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi* cilt: 5 s: 2.
- Aytekin, O., Özbek, G. (2021). Mardin Müzesi’nin çağdaş müzecilik kapsamında değerlendirilmesi. *Artuklu Akademi*, cilt:8 sayı:1, (157-184).
- Babat, D. (2015). Şanlıurfa’nın Turistik Mekânları. R. Yarullina Yıldırım (Ed.) *Fırat’tan Volga’ya Medeniyetler Köprüsü*. (319-328). Adıyaman Üniversitesi Yayınları.
- Baykan, E., Meydan Uygur, S. (2007). Kültür turizmi ve turizmin kültürel varlıklar üzerindeki etkileri. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi* s:2. (32-42).
- Bayazit, M., Ceylan, U., Saylan, U. (2012). Geleneksel El Sanatlarının Bölge Turizmine Etkisi: Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Batman *University Journal of Life Sciences* Volume1
- Bekleyen, A., Dalkılıç N. (2011). Geleneksel Diyarbakır Evleri. *Medeniyetler mirası Diyarbakır mimarisi*. (418-461). Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları.
- Beysanoğlu, (1990). *Anıtlar ve kitabeleriyle Diyarbakır tarihi: Akkoyunlulardan Cumhuriyet’e kadar*. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları

- Braidwood, R.J., Çambel, H. (1979). *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış*. İstanbul.
- Bildirici, H. (2011). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ heykel sanatı*, [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi] Konya.
- Bilge, Y. (2006). *Geçmişten günümüze Deyrulzafaran Manastırı*. Gerçeğe Doğru Kitapları. İstanbul.
- Birinci, S., Camcı, A., Kaymaz, Ç.K. (2017). Kültür turizmi açısından harran ilçe merkezi ve geleneksel kubbe meskenleri. *International Period For The Languages, Literature And History Of Turkish or Turkic* Volume:12/3 (93-118).
- Bora, A. (2011). Diyarbakır Kalesi. *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi* İ. Yıldız (edt.). Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları
- Ceyla, S. Somuncu, M. (2016). Kültür turizmi alanlarında turizmin çeşitlendirilmesine eleştirel bir bakış: Safranbolu. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi* cilt:1 s:1. (53-63).
- Çaça, S. (2013). *Mardin 'de Artuklu Dönemine Ait bir Medrese: Zinciriye Medresesi* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Yüksek Lisans Tezi] 2013.
- Çağlayan, M. (2010). *Geleneksel Mardin kasırlarının mimari özellikleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Diyarbakır.
- Çatalbaş, R. (2013). Diyarbakır ve inanç turizmi Y.K. Haspolat, A. Alyamaç Yılmaz (Ed.), *Tarih Kültür İnanç Kenti Diyarbakır*. (256-270). İstanbul.
- Çelik, B. (2008). *Arkeolojide Urfa (Arkeolojik araştırmalar ışığında Urfa)*. M. S. Rızvanoğlu (Ed.) Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları. İstanbul.
- Çiçek, M. (2022). *Müze deneyiminde interaktif uygulamaların tekrar ziyaret etme niyeti üzerine etkisi "Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi ve Göbeklitepe Örenyeri Örneği"* [Yüksek Lisans Tezi] Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Batman.

- Çiftçi, Y., Kodaş, E., Özkan, K. (2021). Boncuklu Tarla Güneydoğu alanı Çanak Çömleksiz Neolitik A Evresi mimarisi ve “Nemrik Kültürü” sorunsalı. *Aras Türkiye Eski Yakındoğu Araştırmaları Dergisi* s:3 (54-70).
- Çorbacı, H., (2015). Arkeolojik araştırmalarda Şanlıurfa. Ramilya, Y. Y. (edt.). *Fırat'tan Volga'ya Medeniyetler Köprüsü*. Adıyaman Üniversitesi Yayınları. Adıyaman.
- Dağtekin, E., Hillez, S. (2013). Diyarbakır Ulu Camii ve çevresindeki yapıların turizm açısından değerlendirilmesi ve öneriler. Y.K. Haspolat, A. Alyamaç Yılmaz (Ed.) *Tarih Kültür İnanç Kenti Diyarbakır*. (189-209). İstanbul.
- Demir, H., Halifeoğlu, F.M. (2022). Şanlıurfa Bedesteni (Kazzaz Pazarı) üzerine mimari bir değerlendirme. *Vakıflar Dergisi* s57. (143-155).
- Demirkol, S., Karaman, Ş. (2011). İnanç turizmi. C. Avcıkurt, N. Hacıoğlu (edt.) *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi* Nobel Akademik Yayıncılık.
- Doğaner, S. (2013). *Türkiye kültür turizmi*. Doğu Kitabevi. İstanbul
- Erdoğan, H. A. (2020). Arkeolojik kültür varlıkları turizmi (arkeoturizm) planlanmasında arkeolog etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* s:43. (343-351).
- Eren, Ş., (2022). *Kültürel mirasın korunmasında turizmin rolü: Zerzevan Kalesi örneği*. [Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi]. İstanbul.
- Erhat, A., (2007). *Mitoloji sözlüğü* Remzi Kitabevi. İstanbul.
- Erkol, G. Kürkçüoğlu, S. (2013). Şanlıurfa kültür ve inanç turizmi potansiyelinin değerlendirilmesi. M. Kar (Ed.), *İnternational Conference On Religious TourismAnd Tolorance*. (779-506). Aybil Yayınları
- Eroğlu, S., Yılmaz, E. (2013). Edessa'dan Urfa'ya kiliseden camiye dönüştürülmüş yapılar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* s: 30.

- Eser, E., Kılıç, Y. (2020). Göbekli Tepe (maden-inanç bağlamında) toprak ana inancı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* C. 7, S. 4. s. (1985-2010).
- Everi, N. (2013). *Mardin Güneş Ülkesi* E Yayınları İstanbul.
- Everi, N. (2023). *Süryani Köyleri: Tarihin Sessiz Tanıkları*. E Yayınları. İstanbul.
- Gabriel, A. (2000). *Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi Tarihçesi*. Resim Matbacılık Mardin.
- Gabriel, A. (2014). *Şarki Türkiye’de arkeolojik geziler*. Dipnot Yayınevi Ankara
- Genç, V. (2020). Kültürel miras ve turizm ilişkisi. S.E. Dilek, M. Gümüş (Ed.), *Kültürel Miras ve Turizm: Disiplinler Arası bir Yaklaşım*. Detay Yayıncılık, İstanbul.
- Güler, M. (2016). Urfa Ulu Camii. *1. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*. Şanlıurfa
- Güler, G. (2016). Urfa Mevlid-i Halil Camii haziresindeki mezar taşları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* s:39 (104-119).
- Güler, G. (2018). Urfa Halil-ür Rahman Camii haziresindeki mezar taşları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi* s:39 (104-119).
- Güler, S. E., Kürkçüoğlu, A. C. (2010). Tarih ve turizm şehri Şanlıurfa. ŞURKAV Yayınları. Şanlıurfa.
- Günel, V. (2013). Mardin ilindeki kültürel turizm potansiyeli. *Marmara Coğrafya Dergisi* sayı:11 (91-122).
- Gündüz, A., Sabuncu, Ö. (2021). Şanlıurfa ile ilişkilendirilen peygamberler. *Turkey Journal of Theological Studies* cilt:5 s:2 (260-288).
- Güney, N. N. (2022). Geleneksel mimari yapılarda form özdeşliği ve malzeme farklılıkları üzerine bir inceleme Harran Kümbet Evleri ve Alberobello Trulli Evleri. *Journal of Social Sciences and Humanities* cilt: 7 s: 21
- Gürhan, P. (2013). Diyarbakır Minareleri. Y.K. Haspolat, A. Alyamaç Yılmaz (Ed.) *Tarih kültür inanç kenti Diyarbakır*. (217-226). İstanbul.

- Güven, M. (2015). Peygamberler Şehri Şanlıurfa. R. Yarullina Yıldırım (Ed.) *Fırat'tan Volga'ya medeniyetler köprüsü* (333-343) Adıyaman Üniversitesi Yayınları.
- İş, A. (2019). *Geçmişten günümüze Diyarbakır İçkale ve yapıları* [Yüksek Lisans Tezi] Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van.
- İlhan, E., (2019). *Erken dönem eğitim tarihinde Harran Okulu*. [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.
- İstanbulu Dinçer, F. Kanay, D. (2017). Kapalıçarşı'da gerçekleştirilen alışveriş turizminin ekonomik ve sosyal etkilerinin değerlendirilmesi. *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi cilt:1 sayı:2* (1-18).
- Karul, N. (2022). Karahantepe çalışmalarına genel bir bakış. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. (169).
- Karul, N. (2022). Şanlıurfa neolitik çağ araştırmaları projesi: Taş tepeler. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* s169 (8-13).
- Karul, N., Özdoğan, E. (2020). Neolitik teriminin kavramsal değişimi ve Güneydoğu Anadolu'da neolitik araştırmaların dünü bugünü. *Arkeoloji ve Sanat*. (1-28).
- Kasapoğlu, H., Yılmaz, M. A. (2014). Dara: Bizan-Sasani sınırında bir garnizon kenti ve kazıları. *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Ankara.
- Kaygalak, Çelebi. (2020) Mardin Manastır ve Kiliseleri. Ö. Güzel (Ed.) *Anadolu'da fenomenler efsaneler kişiler mekanlar inanç turizm*; (677-693). Ankara.
- Kejanlı, T. Koç, Canan. (2022). Yerli Turistin Kültürel Turizm Algısı: Diyarbakır Örneği. *Online Journal of Art and Design* cilt:10 s.3.
- Keser, E. (2002). *Tur Abdin: Süryani Ortodoks Mimarisi*. Tarih Vakfı yayınları. İstanbul
- Kızıl, H. (2013). Dini Motifleriyle Diyarbakır. Y.K. Haspolat, A. Alyamaç Yılmaz (Ed.) *Tarih kültür inanç kenti Diyarbakır*. (84-95) Diyarbakır.

- Kopar, M. (2015). Kutsal Şehir Şanlıurfa. R. Yarullina Yıldırım (Ed.) *Fırat'tan Volga'ya medeniyetler köprüsü*. (304-309). Adıyaman Üniversitesi Yayınları.
- Korkut, T., Özbek, G. (2021). Mardin Müzesi'nin çağdaş müzecilik anlayışı açısından değerlendirilmesi. *Artuklu Akademi* sayı: 8, s:157-184.
- Köroğlu, K. (2018). *Eski Mezopotamya tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*. İletişim Yayınları İstanbul.
- Kuloğlu Yüksel, F., Öztürk Tel, H. (2017). Kızılkoyun Nekropolü Arkeolojik Sit Alanı'nın koruma-Planlama kapsamında değerlendirilmesi. *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi* cilt:7 s:16 1-16.
- Kürkçüoğlu, C. (1993). *Şanlıurfa Camileri Şanlıurfa İl Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları*.
- Lintner, B. (2000). The Golden Triangle opium trade: an overview Asia Pasific Media Services.
- McCain, G., Ray, N.M. (2003). Legacy tourism: the search for personal meaning in heritage travel. *Tourism Management* cilt: 24, s:6 (713-717).
- Memiş, M. (1997). *Rızvaniye Camii ve Külliyesi*. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. Şanlıurfa
- Mutlu, A. S., Mutlu, H., Sandıkçı, M. (2019). Mutfak müzelerinin sergileme şekilleri ve turist rehberlerinin etkisi: Şanlıurfa Hacıbanlar Evi Mutfak Müzesi örneği. *Turist Rehberliği Dergisi*. (2) 2 104-112.
- Oğuz, E. S. (2011). Toplum bilimlerinde kültür kavramı. *Edebiyat Fakültesi Dergisi* cilt:28 s:2.
- Ok, M., (2020). Bir esin kaynağı olarak giyim modasında mozaik tekniği. *Motif Akademi Halk Bilim Dergisi* cilt:13 s:32
- Önkol, Ç., Yaman, B. (2019). 13. yüzyıl Anadolu taç kapılarında kullanılan madalyon ve kabaralar. *İSTEM*. s33.

- Özdemir, M. (2017). Neolitik dönem Anadolu mimarisinden bir kesit: Çayönü . *Journal of History and Future*. s.3.
- Özdöl Kutlu S., Türksoy, S. S. (2021). Kültür turizminde tarih öncesi arkeolojik yerleşmeler ve Göbeklitepe örneği. *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* s47. (303-315).
- Özdöl, S. (2011). Çanak çömleksiz Neolitik çağda Güneydoğu Anadolu'da din ve sosyal yapı. *Tarih İncelemeleri Dergisi* cilt: 26 s.1 (173-199).
- Özme, A. (2005). Ruha (Urfa) hanları üzerine bir değerlendirme. *Bellekten Dergisi* cilt:69 (131-144).
- Öztürk, Ş., Yıldız, İ. (2016). *Diyarbakır Surları*. Ankara 2016
- Palmer, A. (1990). *Monk and mason on the Tigris* Cambridge University Press. Cambridge.
- Parla, C., (2005). Diyarbakır surları ve kent tarihi. *ODTÜ MFD* s:1. (57-84).
- Richards, G. (2001). *The development of cultural attractions and European tourism*. CABI Publishing. New York
- Segal, J. M. (2002). *Edessa (Urfa) Kutsanmış Şehir*. Çev. A. Arslan İletişim Yayınları İstanbul
- Soydan, E., Şarman, N. (2013). Mardin ve Şırnak illerindeki Süryanilere ait dini yapıların kültür turizmi açısından değerlendirilmesi. *International Journal of Social Science* volüme:6 issue:8 (589-607).
- Sözen, M., Tanyeli, U. (2010). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. Remzi Yayınevi. İstanbul
- Sözen, M. (2011). Orta Çağ'ın eğitim ve bilim merkezi Diyarbakır. *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*. İ. Yıldız (edt.). Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları

- Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*. Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınevi, İstanbul.
- Şahinalp, M. S. (2005). Şanlıurfa şehrinin kültürel fonksiyonu. *Marmara Coğrafya Dergisi*. s:11 (65-80).
- Şengün, M. T., Kılıçarslan, M., GÖKTAŞ, Y. (2023). Karacadağ/Baruttepe (Diyarbakır) çevresinin jeomiras ve jeoturizm özellikleri. *Jeomorfolojik Araştırmalar Dergisi* s:10. (133-148).
- Şimşek, N. (2014). Mardin geleneksel konutlarında değişim. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt 13*. (411-425).
- Şimşek, M. (2013). Süryanilerin Diyarbakır'daki Tarihi Mekânları. Y. K. Haspolat, A. Alyamaç Yılmaz (Ed.) *Tarih kültür inanç kenti Diyarbakır*. (50-55). İstanbul.
- Telli, E., Top, M. (2021). Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi kduşkudşinindeki madeni levha örnekleri. *Sanat Tarihi Yıllığı* s:30 (259-289).
- Top, M. (2011). *Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı*. İ. Yıldız (Ed.) Medeniyet mirası Diyarbakır. (185-225). Diyarbakır. Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları.
- Tuncer, O. C. (2015). *Diyarbakır camileri*. Diyarbakır Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları. Diyarbakır.
- Turan, V. M. (2019). *Midyat Süryani manastır ve kiliseleri*. [Yüksek Lisans Tezi] Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.
- Turani, A. (1998). *Sanat Terimleri Sözlüğü Remzi Kitabevi*. İstanbul.
- Türker, A. (2020). H.z Eyüp Peygamber sabır makamı. Edt. Ö. Güzel, *Anadolu'da İnanç Turizm* (274-276). Mobel Yayınevi. İstanbul.
- Uygur, K. H. (2015). *Kültürel doku içinde Mardin Süryanilerinin kutsal mekân efsaneleri* [yayımlanmamış doktora tezi] Hacettepe Üniversitesi. Ankara
- Uzun, T. (2019). *Diyarbakır geleneksel konut mimarisine ait özgün bir örnek: Üzeyir Bey Konağı*. Türk İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi. Cilt:14 s: 28.

- Üçok, A. (2015). *Mardin gezi rehberi*. İstanbul. Mardin Büyük Şehir Belediyesi Yayınları.
- Üner, E. (2003). Osmanlı klasik dönem sonlarında bir Güneydoğu Anadolu şehri: Urfa [Doktora Tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Üney, S. (2015). Haleplibahçe mozaikleri. [Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Yarış, S. (2019). Diyarbakır İçkale’de bulunan 19.ve 20. yüzyıl yapılarının giriş cepheleri üzerine bir değerlendirme. *Sanat Dergisi* s:33 (25-38).
- Yavuzkır, A. (2020). *Kurgusal söylemden söylemsel kurguya: Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi’ndeki eser sergileme politikasının ziyaret deneyimine ve öğrenme motivasyonu üzerine etkisi*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi] Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Batman
- Yaz, A. (2022). Tesadüf ve efsanelerle biçimlenen Diyarbakır kalesi. *Uluslararası Kürdiname Dergisi* s:6.
- Yeşilbaş, E. (2020). Orta Çağ İslam mimarisi süsleme programında kakma tekniği: Mardin örneği. *Artuklu Akademi* s.7 (29-76).
- Yeşilbaş, E. (2020). Mardin’deki 13.-15. yüzyıl cami ve medreselerinde taç kapı tasarımı ve bezemesi. *Mukaddime* s:11 (273-335).
- Yelen, R. (2017). İslam sanatında süsleme sembolizmi üzerine yeni yorumlar. *iThenticate* cilt:1 s2.
- Yenipınar, U. (2020). Şuayb Peygamber: Şuayb Kenti, Soğmatar Harabeleri ve 7 Sin Tapınağı Ö. Yıldız (Ed) *Anadolu’da İnanç Turizm* (285-294). Mobil Yayinevi.
- Yıldız, A. (2016). Hz. Eyyüb’ün (a.s) hastalıklar karşısındaki sabrı ve manevi hastalıklarımız. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* s:36.
- Yılmaz, E., Köroğlu, S. (2013). Edessa’dan Urfa’ya: Urfa’da kiliseden camiye dönüştürülmüş yapılar. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* s:30. (1-12).

Yücel, E. (2006). Müze TDV İslam Ansiklopedisi cilt:32, (240-243) İstanbul.

Zorlu, İ. (2018). *Diyarbakır ve Mardin'deki İslam dönemi dini mimarisinde geometrik süsleme*. [Yüksek Lisans Tezi] Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Diyarbakır.